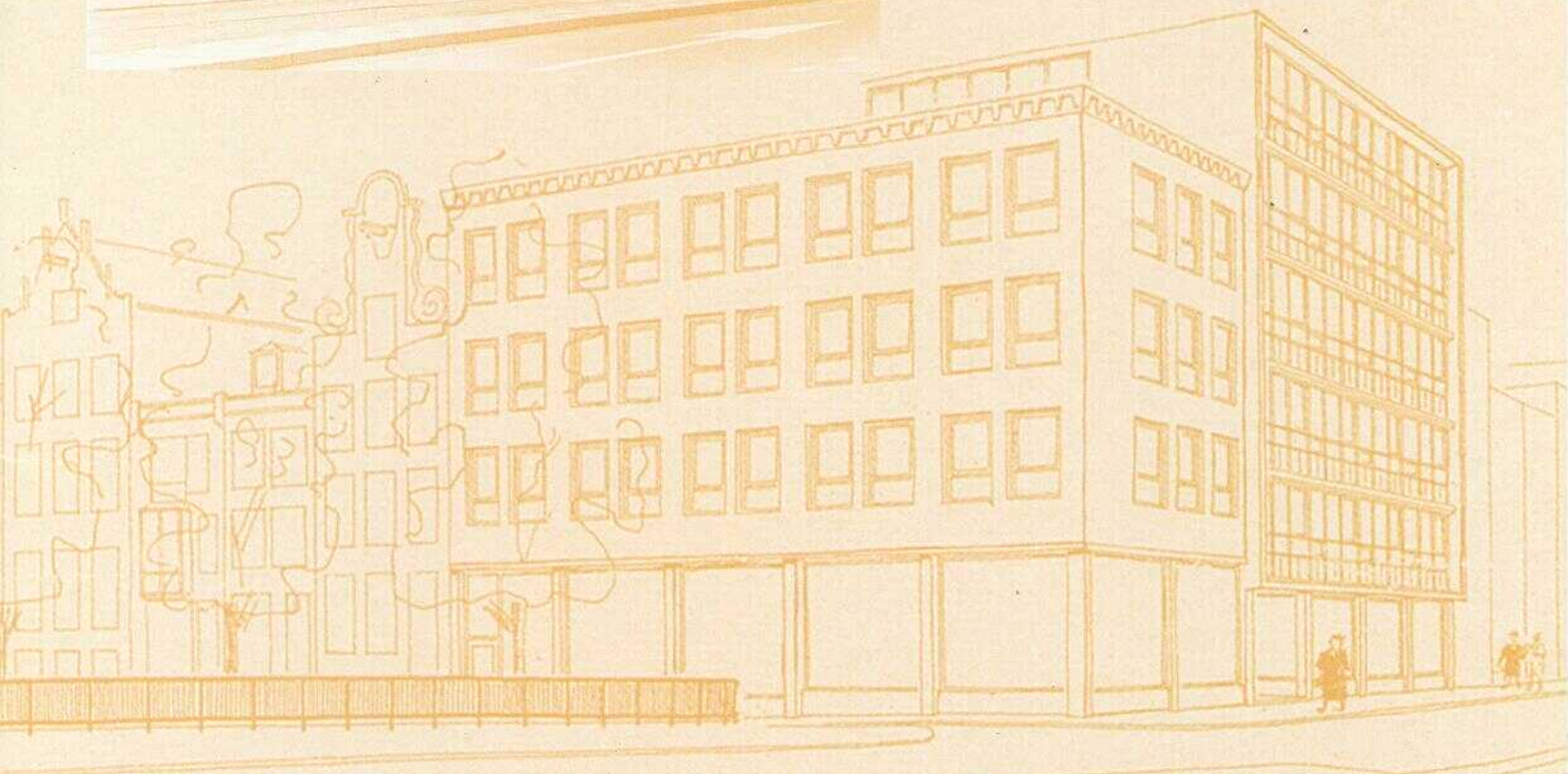

K N O B

1998 - 3/4

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899
Beschermvrouw H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
dr. E. de Jong,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheym (hoofredacteur),
drs. H. Sarfatij,
prof. dr. ir. F.W. van Voorden,
dr. D.J. de Vries (eindredacteur).

Kopij voor het Bulletin:

Gaarne t.a.v. dr. D.J. de Vries
RDMZ
Postbus 1001
3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. V.J.M.W. Vrijman

Lay-out en vormgeving

Walburg Druk

Abonnementen

Bureau KNOB,
Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-2321756
fax 030-2312951
Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar f 15,-
Abonnement en lidmaatschap KNOB: f 75,-;
f 50,- (tot 27 jr en 65+); f 125,- (instelling etc.).
Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

Druk

Walburg Druk
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 0575-541522.

ISSN 0166-0470

INHOUD

G.J. Borger Tien jaar Monumentenwet 1988	81
Cees Waal Bestuurlijke observaties bij tien jaar Monumentenwet 1988	83
E.J. Nusselder Rijksgebouwendienst en monumenten. Monumentenbeheer en -restauratie bij de Rijksgebouwendienst	89
R. Apell De Monumentenwet 1988 in de gemeentelijke praktijk	97
H.L. de Groot Het verleden van onze steden: mogelijkheden tot beheer en behoud. Stedelijke archeologie	102
W.M.N. Eggenkamp In het belang van het monument? Ontwikkelingen in de restauratiepraktijk in de afgelopen tien jaar	108
C.O. Bouwstra Praktijkervaringen met de Monumentenwet	117
J. Kamphuis en K. Emmens Het archief in hout en steen. Bouwhistorisch onderzoek in de praktijk	120
Lydia Lansink Villa Omval in Amsterdam. Reconstructie van een drama	124
Signalementen	139
Monumentenzorg Verslag van het symposium <i>The Architectural Copy in the West and in the East: Ethical Problem or Remedy?</i> (Wim Denslagen)	139
KNOB Jaarverslag KNOB 1997 Jaarrede van de voorzitter van de KNOB op zaterdag 31 januari in het Auditorium van de Vrije Universiteit (G.J. Borger)	141 142
Auteurs	144

Afbeeldingen omslag:
Voorzijde: Amsterdam, hoek Prinsengracht-Vijzelgracht in 1967 – plan 1970 – na restauratie 1971.
Achterzijde: Utrecht, nieuwbouwcomplex Mariaplaats-Walsteeg gelegen tussen het Conservatorium en de tuin van het Duitse Huis (foto A.F.E. Kipp mei 1998)

BULLETIN KNOB

Jaargang 97, 1998, nummer 3/4

Tien jaar Monumentenwet 1988

G.J. Borger, voorzitter KNOB

Monumentenwet

Reeds kort na zijn ontstaan werd er vanuit de Bond gepleit voor het totstandbrengen van een wettelijke regeling voor de monumentenzorg. In 1910 publiceerde de Bond een ontwerp-Monumentenwet. Hoewel het daarna nog 51 jaar duurde voordat een Monumentenwet van kracht werd – de voorlopige Monumentenwet buiten beschouwing gelaten – was deze wet van 1961 in belangrijke mate mede gebaseerd op het door de Bond ontworpen voorstel. De wijze waarop aan de wettelijk gefundeerde monumentenzorg inhoud zou moeten worden gegeven, bleef de Bond ook na 1961 bezighouden. In de jaargang 80, aflevering 3, verschenen in 1981, van het Bulletin werd onder de titel “Monumenten uit de zorg?” een handreiking voor een nieuwe Monumentenwet gepubliceerd. Deze handreiking was opgesteld door een breed samengestelde werkgroep onder voorzitterschap van drs. U.F. Hylkema. Als secretaris van de werkgroep trad drs. P. Nijhof op. “Tegen deze voorgeschiedenis – bedoeld wordt op de totstandkoming van de wet van 1961 – afgezet is een periode van 20 jaar, dat de Monumentenwet nu heeft gefunctioneerd, nog maar kort. Niettemin weerklinkt overal de roep om herziening van de Monumentenwet, die beurtelings of in één adem als verouderd, gebrekkig of onvolledig wordt bestempeld. Zowel binnen de bij de monumentenzorg betrokken overheden als in de wereld van de particuliere monumentenzorg is de discussie op gang gekomen. Zo ook binnen de KNOB, waar uiteenlopend wordt gedacht over het functioneren van de Monumentenwet. Gezien de vroegere en huidige bemoeienis van de Bond met de monumentenzorg oordeelde het bestuur, dat ook de KNOB een actieve bijdrage aan de gedachtevorming zal moeten leveren”, aldus de verantwoording van de “handreiking”.

Wanneer wij de toen door de KNOB-werkgroep geformuleerde voorstellen voor het aanpassen van de wet leggen naast de in 1988 vastgestelde nieuwe Monumentenwet, moet worden geconstateerd dat slechts weinig van de ideeën van de KNOB in die nieuwe wet zijn terechtgekomen. Dat vindt ongetwijfeld zijn oorzaak in het feit dat in de nieuwe wet voornamelijk het decentraliseren van de monumentenzorg naar de gemeenten een wettelijke basis moest worden gegeven. Aan het zó rigoureuze decentraliseren van de monumentenzorg als in 1988 geschiedde dacht de werkgroep niet.

De nieuwe wet, die ten aanzien van een groot aantal inhoudelijke punten vrijwel niets nieuws bracht, riep al kort na de totstandkoming ervan kritiek op, enkele jaren later uitmondend in de vaststelling dat de decentralisatie “te ver was doorgeschoten”, omdat in het bijzonder de provincies “zich uit de wet voelden weggeschreven”. De roep om ook de nieuwe wet grondig te herzien ging opklinken, waarbij de monumentenwereld zijn hoop vestigde op de aan de Kamer toegezegde evaluatie van de wet uit 1988 na vijf jaar. De jaren verstreken echter zonder dat de wet werd geëvalueerd en de roep om de wet nog eens kritisch onder de loupe te nemen hield aan. Ook de elkaar opvolgende advieslichamen op het terrein van de monumentenzorg, de Raad voor het Cultuurbeheer en de Raad voor Cultuur, hielden daartoe pleidooien, waarbij erop werd gewezen dat het ratificeren van het Verdrag van Malta in ieder geval tot een herziening van de Monumentenwet zou moeten leiden. Wat zou dan beter zijn om die gelegenheid aan te grijpen om ook de wet als zodanig te herzien en aan te passen aan de veranderde omstandigheden?

Het ziet er op dit moment nog niet naar uit dat de Staatssecretaris van Cultuur gevoelig is voor de steeds luider opklinkende roep om de Monumentenwet aan te passen. Gedachtig aan het verleden van de Bond op dit punt leek het een goede gedachte om een aantal in de praktijk van de monumentenzorg werkzame deskundigen hun licht te laten schijnen over hun ervaringen met de Monumentenwet 1988, de in hun ogen eventuele feilen van deze wet te belichten en aanbevelingen te doen voor wenselijk of zelfs noodzakelijk te achten wijzigingen in de wettelijke systematiek van de monumentenbescherming. Een modernisering van de wet is ook daarom zo noodzakelijk omdat de wet op een aantal belangrijke punten en dus in essentie nog steunt op de ideeën, die door de Bond in 1910 naar voren zijn gebracht, toen de monumentenbescherming nog in de kinderschoenen stond. De situatie van nu is een totaal andere en vraagt dus om een fundamenteel andere beschermingsmethodiek.

De KNOB is de auteurs, die gezamenlijk de verschillende aspecten en niveaus van de monumentenzorg nu representeren, zeer erkentelijk voor hun artikelen. Deze bijdragen zijn te beschouwen als een eerste inventarisatie van veelal persoonlijke ervaringen en ideeën omtrent aspecten van de monumentenzorg die de auteurs in de praktijk van belang achten en die nadere aandacht vragen.

In de eerste bijdrage geeft mr. Waal een schets van het juridisch kader. Daarna volgen de berichten van vertegenwoordigers van de provincies, de gemeenten, de gemeenschappelijke instellingen, de verenigingen, de particuliere monumentenwereld, de KNOB en de werkgroep. De bijdragen zijn te beschouwen als een eerste inventarisatie van veelal persoonlijke ervaringen en ideeën omtrent aspecten van de monumentenzorg die de auteurs in de praktijk van belang achten en die nadere aandacht vragen.

In de eerste bijdrage geeft mr. Waal een schets van het juridisch kader. Daarna volgen de berichten van vertegenwoordigers van de provincies, de gemeenten, de gemeenschappelijke instellingen, de verenigingen, de particuliere monumentenwereld, de KNOB en de werkgroep. De bijdragen zijn te beschouwen als een eerste inventarisatie van veelal persoonlijke ervaringen en ideeën omtrent aspecten van de monumentenzorg die de auteurs in de praktijk van belang achten en die nadere aandacht vragen.

In de eerste bijdrage geeft mr. Waal een schets van het juridisch kader. Daarna volgen de berichten van vertegenwoordigers van de provincies, de gemeenten, de gemeenschappelijke instellingen, de verenigingen, de particuliere monumentenwereld, de KNOB en de werkgroep. De bijdragen zijn te beschouwen als een eerste inventarisatie van veelal persoonlijke ervaringen en ideeën omtrent aspecten van de monumentenzorg die de auteurs in de praktijk van belang achten en die nadere aandacht vragen.

digers van verschillende overheidsinstellingen, te weten ir. E.J. Nusselder van de Rijksgebouwendienst (bureau Rijksbouwmeester), ir. R. Apell, Gemeentelijke Monumentendienst Amsterdam en drs. H.L. de Groot van het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum van de Gemeente Utrecht.

In de volgende vier artikelen komen de diverse particuliere partijen aan het woord over de mogelijkheden en beperkingen van de wet van 1988 in de praktijk. Mr. Wim Eggenkamp beschrijft enige ervaringen van Stadsherstel bijvoorbeeld in Amsterdam, gevolgd door de bijdragen van de restauratie-architect ir. Cor Bouwstra en de bouwhistoricus ir. Jan Kamp-huis. Mw. drs. Lydia Lansink bespreekt tenslotte haar ervaringen als particulier in een verloren poging een potentieel monument van de ondergang te behoeden.

De in deze artikelen naar voren gebrachte opvattingen zullen niet direct een richting kunnen geven aan de discussie tijdens het wetenschappelijk congres dat de KNOB zich voorstelt op 15 oktober te organiseren. Niettemin bevatten de artikelen veel informatie die aanleiding geeft tot nadenken en aldus wellicht kan inspireren tot een discussie over de Monumentenwet 1988. Als het jubileum van de KNOB de stoot tot een dergelijke discussie mag geven, zal er niet alleen sprake zijn van een geslaagde jubileumviering, maar zal de 100-jarige Bond ook hebben laten zien dat hij niet van "gisteren" is, doch volop wortelt in de samenleving van nu.

Bestuurlijke en juridische observaties bij tien jaar Monumentenwet 1988

Cees Waal

De op 1 januari 1989 in werking getreden Monumentenwet 1988 heeft al meer dan tien wijzigingen ondergaan.¹ Deze wijzigingen vloeiden steeds voort uit veranderde wetgeving buiten de monumentenzorg, zoals de Algemene Wet Bestuursrecht en de instelling van de Raad voor Cultuur. Bij de parlementaire behandeling van de nieuwe monumentenwet is de verwachting gewekt dat na tien jaar een evaluatie van de wet zou plaatsvinden. Er zijn geen aanwijzingen, dat deze evaluatie ook daadwerkelijk zal geschieden. Wel heeft de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een evaluerende studie doen verrichten naar de waardering en de effectiviteit van haar krachtens de nieuwe wet gegeven adviezen aan de gemeenten.² De NCM boog zich over de praktijk van gemeentelijk monumentencommissies.³ Ingevolge artikel 15 lid 1 is de inschakeling van een dergelijke commissie verplicht voor een gemeente die vergunningsbevoegd voor monumenten wil zijn.

Afzonderlijke of integrale wetgeving

Bij de totstandkoming van de Monumentenwet 1988 kwam de legitimatie voor een afzonderlijke wet voor monumenten niet aan de orde; het werd als vanzelfsprekend aangenomen. Wel werd ingegaan op de vraag of een nieuwe monumentenwet nodig was, dan wel volstaan kon worden met aanpassingen van de bestaande wet van 1961. Blijkens de toelichting is om wetstechnische redenen gekozen voor een nieuwe wet. De wet van 1988 bouwt evenwel in hoge mate voort op die van 1961.

Thans kan men vraagtekens zetten bij de vanzelfsprekendheid waarmee de zorg voor monumenten, met inbegrip van de archeologie, in een afzonderlijke wet is geregeld. De samenhang tussen monumentenzorg en andere ruimtelijk relevante beleidsterreinen komt steeds nadrukkelijker in beeld. Het blijkt bijvoorbeeld bij het project Belvedere, een gezamenlijk initiatief van de ministeries van OCenW, VROM en LNV.⁴ Het project is erop gericht om archeologische bouw-historische, cultuurhistorische en landschappelijke waarden te integreren in de ruimtelijke planvorming en inrichting. De Raad voor Cultuur beveelt in haar advies over Nederland 2030 een structurele verankering van de culturele belangen en waarden in plan- en besluitvorming op verschillende schaalniveaus in de ruimtelijke ordening aan.⁵ In de jaren zeventig heeft monumentenzorg in verschillende steden enorm ervan geprofiteerd dat zij deelnam aan een integraal stadsver-

nieuwingsproces.⁶ De ervaringen bij de ontwikkeling van de VINEX-lokatie Leidse Rijn laten zien dat cultuurhistorische waarden ook bij stadsuitbreidingen geïntegreerd kunnen worden. De voorgenomen grote infrastructurele werken hebben nu al belangrijk bijgedragen aan de emancipatie van de archeologie. Zowel op theoretische als op empirische gronden is het gewenst om het cultuurhistorisch kwaliteitsbeheer, waaronder de monumentenzorg, in te bedden in het ruimtelijk beleid. Volledige en actieve participatie in relevante ruimtelijke ordeningsprocessen maakt een voorwaardstellende, sturende en offensieve monumentenzorg mogelijk. Bij de grotere gemeenten is nu al monumentenzorg in de meeste gevallen organisatorisch ondergebracht in de sector ruimtelijke ordening.

De monumentenwet kan geïncorporeerd worden in een (her)codificatie van het ruimtelijk bestuursrecht. Hierdoor wordt het ook eenvoudiger procedures te stroomlijnen. Zo zou het nieuwe instrument van de Cultuurhistorische Effectrapportage (CHER)⁷ onderdeel kunnen zijn van de Milieu Effectrapportage (MER). Voorlopig blijft het ruimtelijk bestuursrecht versnipperd en zullen incidentele wijzigingen van de Monumentenwet 1988 nodig blijven.

Overigens richt de Monumentenwet zich alleen op de bescherming van rijksmonumenten. Via het Monumentenjaarboek van de NCM is de jaarlijkse groei in provinciale en gemeentelijke monumenten te volgen. Steeds meer monumenten vallen buiten het regiem van de Monumentenwet. Provincies en gemeenten kunnen een ander monumentenbegrip hanteren dan in de Monumentenwet 1988 wordt gebruikt. Met name het element van "tenminste vijftig jaar" oud is voor provincies en gemeenten niet dwingend. Naast de verschillen in definitie en de in de wet genoemde rechtsgevolgen, is het onderscheid tussen rijksmonumenten en andere monumenten van belang in strafrechtelijk opzicht (bij rijksmonumenten kan sprake zijn van misdrijven) en vooral voor de fiscale faciliteiten. De tijd zal leren of de fiscale discriminatie van niet-rijksmonumenten blijvend als gerechtvaardigd zal worden beschouwd.

Gematigde decentralisatie

In de Monumentenwet 1988 heet de monumentenzorg gede-centraliseerd te zijn. Eerder heb ik gesteld, dat er sprake is van een gematigde decentralisatie.⁸ De waardestelling van de

Afb. 1. Deventer, Buitengracht vanaf Kazernestraat met voormalige Stoomolieslagerij van de Gebr. Ten Hove. De gebouwen dateren tussen 1891 en 1956. Het gebouw vooraan en de silo op de achtergrond worden voorgedragen als rijksmonument (foto gem. Deventer 1998).

rijksmonumenten is een rijkszaak gebleven. Via de advisering door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg kan ook in de gevallen, waarin gemeenten bevoegd zijn om vergunningen af te geven, materieel een grote invloed worden uitgeoefend. De informatieplicht van de gemeenten aan het Rijk maakt het voor het Rijk mogelijk tijdig eventueel rechtsmiddelen ter correctie te hanteren.

Aan de totstandkoming van de Monumentenwet 1988 ging een competentiestrijd tussen provincies en gemeenten en vooral tussen hun koepels (IPO en VNG) vooraf. In de wet zijn de gemeenten er beter afgekomen dan de provincies. De Vereniging van Nederlandse Gemeenten stimuleert de gemeenten voortdurend een integraal gemeentelijk monumenten- en archeologiebeleid te voeren.⁹ Provincies verminderden hun financiële bijdragen voor restauraties aanmerkelijk, maar bleven zich inspannen voor het onderhoud van de monumenten. Zij blijven zich als bestuurlijke partners bij de monumentenzorg en archeologie zien.¹⁰ In de AMVB Besluit-Rijkssubsidieëring Restauratie Monumenten hebben de pro-

vincies weer enige invloed terug doordat zij een Provinciaal Restauratie-Uitvoeringsprogramma (het "PRUP") mogen vaststellen voor de niet-rechtstreekse gemeenten. De RDMZ is in beeld gebleven bij het verlenen van subsidie voor onderhoud. Verschillen in competentie maken een integratie van de subsidieregelingen voor onderhoud en restauratie uiteraard niet eenvoudiger.

De signaleerde beleidsconcurrentie tussen overheden kan niet alleen worden verklaard door de grote "aaibaarheidsfactor" die monumentenzorg voor bestuurders heeft. Ook bij andere beleidsterreinen doen zich vergelijkbare competentiestrijden voor. Er is in Nederland niet meer een algemeen aanvaarde en gedragen staatsleer, waaruit volgt welke overheid waarvoor verantwoordelijk is. "Convenanten" tussen de (koepels van) overheden en andere praktische afspraken kunnen stimuleren dat overheden coherent opereren en helpen in ieder geval voorkomen dat het beleidsveld schade lijdt van de beleidsconcurrentie. Voor een pragmatisch handelen bij de monumentenzorg en de archeologie pleit ook de eerder ge-

noemde verwevenheid met de ruimtelijke ordening. Zowel het Rijk als de provincies en de gemeenten houden zich immers bezig met de ruimtelijke vormgeving van ons land.

In het laatste Jaarboek Monumentenzorg geeft Marieke Kuipers een tiental nieuwe thema's in de monumentenzorg.¹¹ Aan de hand van deze thema's (woonhuismonumenten, landelijke bouwkunst, beschermde stads- en dorpsgezichten, jongere bouwkunst en stedenbouw, monumenten van bedrijf en techniek, groene monumenten, bijzondere gebieden en structuren, erfgoed uit oorlogstijd, monumenten uit de wederopbouw alsmede monumenten van wereldklasse) zouden de (koepels van de) overheden nader hun domeinen en specialismen kunnen afbakenen. Provincies zouden bij de niet-traditionele en gemeentegrenzen-overschrijdende onderwerpen een voortrekkersrol kunnen vervullen. In het recente verleden ontwikkelden provincies zich bijvoorbeeld als stimulators van de aandacht voor het industrieel erfgoed. Provincies speelden een cruciale rol bij het beschermen van de Stelling van Amsterdam, nu door de UNESCO op de lijst van werelderfgoed geplaatst.

Effectiviteit

Het spreekt voor zich, dat monumentenzorg effectief moet zijn. Overwegingen van effectiviteit vormden een belangrijk motief om in de wet van 1988 aan de gemeenten meer verantwoordelijkheid te geven. Onderzoek had uitgewezen, dat de houding van een gemeentebestuur – dat wil zeggen: Burgemeester en Wethouders – de meest bepalende factor is voor het slagen van een beschermingsbeleid.¹² Het ligt dan voor de hand de attitude van het gemeentebestuur positief te willen beïnvloeden en het verantwoordelijkheidsbesef voor monumenten te versterken. Het is dan een verstandige strategie om veel energie te steken in diverse vormen van voorlichting en scholing. Gemeentelijke beslissers (wethouders, andere raadsleden en ambtenaren die direct of indirect met monumentenzorg worden geconfronteerd) kunnen in het beleid nog scherper als een aparte doelgroep voor het beleid worden onderscheiden.

Het valt wel in te zien, dat naarmate het aantal monumenten groter is, de behoefte toeneemt om op een lager beslissingsniveau vergunningsaanvragen af te doen. Het centrale niveau kan zich dan beperken tot de wezenlijke vragen, beleidslijnen en noodzakelijke correcties. Over het totaal aantal beschermenswaardige monumenten op rijksniveau na afronding van selectie en registratie van de zogenaamde jonge monumenten bestaat nog weinig duidelijkheid. Het aantal rijksmonumenten (jonge en oude bouwkunst samen) aan het einde van de eeuw is wel op 61.000 geschat.¹³ Vanuit de Rijksdienst in Zeist is het praktisch niet mogelijk zoveel monumenten tot in details – die bij monumenten wezenlijk kunnen zijn – centraal op een effectieve manier aan te sturen. Ook hierom is het interessant te bezien hoe decentralisatie zo goed mogelijk vorm kan krijgen.

Monumentenzorgers hebben wel eens hun twijfels over de deskundigheid en het vakmanschap op gemeentelijk niveau.

De wetgever is bewust terughoudend geweest in het stellen van formele eisen waaraan gemeenten die de ambitie hebben zelf vergunningen voor afbreken, verstoren, verplaatsen of wijzigen van monumenten af te geven, moeten voldoen. Voorwaarde is slechts een verordening, waarin tenminste de inschakeling wordt geregeld van een aan Burgemeester en Wethouders adviserende monumentencommissie. Van de mogelijkheid om zelf vergunningen af te geven, maken gemeenten enthousiast gebruik. De jurisprudentie stelt inmiddels nadere eisen aan de deskundigheid en onafhankelijkheid van de commissie. Er lijkt zich bij verschillende gemeenten een ontwikkeling voor te doen om monumentencommissies en welstandscommissies onder te brengen in een overkoepelende commissie ruimtelijke kwaliteitszorg.

In de genoemde studie naar de effectiviteit van de adviezen van de RDMZ wordt een interessant dilemma gesignaleerd. Gemeenten met weinig kennis en expertise op het gebied van monumentenzorg – in de praktijk gemeenten met weinig monumenten – plegen eigenlijk zonder meer het advies van de RDMZ te volgen. Er is sprake van “invulling” van de besluitvorming door de RDMZ in plaats van de door de wetgever voorgestane “aanvulling”. Wie niet onvoorwaardelijk overtuigd is van de gemeentelijke deskundigheid ook bij kleinere gemeenten, zal geneigd zijn hier van effectief beleid te spreken. Als probleem wordt evenwel geformuleerd, dat zo gemeenten niet geprikkeld worden om een eigen deskundigheid te ontwikkelen. Bij de gemeenten met veel monumenten (in het jargon de grote monumentengemeenten) weegt het advies van de RDMZ bij de besluitvorming juist minder zwaar dan de eigen ambtelijke en commissoriale adviezen. De combinatie van het snel teruglopen van het aantal gemeenten en de vergroting van het aantal beschermde monumenten, doet mij verwachten dat het aantal gemeenten dat blindelings de adviezen van de RDMZ volgt, zal afnemen. Naarmate meer gemeenten beter inhoudelijk tegenspel aan de RDMZ kunnen geven, zal het debat tussen de RDMZ, gemeenten en het particulier initiatief levendiger kunnen zijn.

Het begrip monument

De Monumentenwet 1988 definieert monumenten als alle vóór vijftig jaar vervaardigde zaken welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde. Bij de veelvuldige verzoeken om een object op de lijst van beschermde rijksmonumenten te plaatsen, toetst de directeur van de RDMZ namens de bewindspersoon evenwel aan andere criteria voor het onmiddellijk starten van een aanwijzingsprocedure. In een brief aan de gemeenten en provincies is aangegeven, dat aan de volgende drie voorwaarden moet zijn voldaan: het object dateert van na 1850, er is sprake van een evident rijksbelang bij bescherming en een bedreiging levert dringende redenen op voor de voortijdige behandeling van een verzoek.¹⁴ Gezien de grote aantallen nog te verwerken gegevens is het praktisch onvermijdelijk om beleidsregels als de onderhavige te formuleren. In wezen gaat het om een prioriteitenstelling

binnen de werkzaamheden van de RDMZ. Per brief kan natuurlijk niet van de definitie van de wet worden afgeweken. Naar mijn mening zal men niet met succes een recente plaatsing op de lijst kunnen aanvechten met een beroep op bijvoorbeeld het ontbreken van evident rijksbelang, indien wel aan de definitie van de wet wordt voldaan.

Sinds de invoering van de Monumentenwet 1988 is het begrip monument materieel verbreed. Hierboven werd al het voorbeeld van de monumenten van bedrijf en techniek, het industrieel erfgoed genoemd. Het maatschappelijk draagvlak voor monumentenzorg is fors gegroeid, zoals bijvoorbeeld blijkt op de Open Monumentendag.¹⁵ Het plaatsen van een object op de lijst van beschermde monumenten kan in de samenleving rekenen op grote sympathie; het afvoeren geeft in het algemeen veel weerstand. Over het integraal behoud van het Koninklijk Militair Invalidenhuis te Leiden werd op 8 maart 1995 het eerste door burgers aangevraagde referendum in Nederland gehouden. Theoretisch kan men wel vinden dat een dynamische monumentenlijst impliceert dat ook regelmatig objecten moeten kunnen worden afgevoerd. De praktijk zal blijven dat het liefst zo weinig mogelijk energie wordt gestoken in het schonen van de lijst. De lijst zal een (beheerste) groei blijven tonen. Hoe groter de lijst, hoe ongeloofwaardiger dat alle monumenten even belangrijk zijn. De bekende voorstellen om te komen tot een differentiatie in de categorieën A, B en C zullen herhaaldelijk terugkomen. Het goed bijhouden van het monumentenregister door de RDMZ blijkt absoluut geen sinecure te zijn.¹⁶ Voor niet-juristen is het ongerijmd dat in de systematiek van de wet de gemeente een sloopvergunning voor een monument kan geven, terwijl het Rijk beslist over het eventueel van de monumentenlijst afvoeren van het monument.

Stedenbouw en monumentenzorg

Als het centrale expertise- en kennisinstituut op het terrein van de monumentenzorg komt de RDMZ goed uit de verf bij

Afb. 2. Leiden, Aalmarkt vanaf hoek Lange Mare/Stille Rijn. Onderdeel van het herontwikkelingsgebied tussen Kakelaarsteeg-Boommak-
Stille Rijn-Maarsmansteeg-Breestraat (foto Cees Waal 1998).

de bouwhistorische, architectuurhistorische, bouwtechnische en juridische aspecten van het individuele monument. Bij individuele monumenten weten gelijkgezinden op verschillende bestuurlijke niveaus elkaar te vinden en vormen een bondgenootschap. De gemeenschappelijke liefde voor het monument is een sterk bindend element en overwint vrij gemakkelijk de formele verschillen in posities.

Anders is de situatie bij stedenbouwkundige ingrepen in beschermde stads- en dorpsgezichten. "De gemeente" blijkt dan niet alleen te bestaan uit personen die de monumentenzorg een warm hart toedragen. Binnen de gemeente zijn elkaar beconcurrerende groepen (en soms bestuurders) met tegengestelde belangen. Gemeentebestuurders slagen er niet altijd in een goed evenwicht te vinden tussen dynamiek en duurzaamheid van het beschermde gezicht. Het voorbeeld van het project De Appelaar in Haarlem is hiervan een illustratie. Naar het zich nu laat aanzien wordt de dreiging van een onherstelbare aantasting van het beschermd stadsgezicht alsnog afgewend,¹⁷ in ieder geval mede dankzij het advies van de RDMZ.¹⁸ De door de RDMZ in de periode 1993-1998 gemaakte op- en aanmerkingen bij het project De Appelaar doen zeker consistent aan. Het zou naar mijn mening toch beter geweest zijn, als de RDMZ vanaf het begin haar standpunten scherper en zelfbewuster verwoord had. Wellicht was dan De Appelaar een minder langsepende en bestuurders slopende affaire geworden. Er kunnen zich weer nieuwe, met de Appelaar vergelijkbare situaties voordoen. Ik noem als voorbeeld van een ontwikkeling die kan ontspreken – maar dat zeker niet hoeft – de nog niet uitgekristalliseerde vernieuwingsplannen van het Leidse stadsbestuur voor het gebied tussen Breestraat en Aalmarkt/Boommak-
Stille Rijn-Maarsmansteeg-Breestraat. In de rol die de RDMZ in de Monumentenwet 1988 is toebedeeld, past het dat de RDMZ tijdig en ondubbelzinnig aangeeft aan welke voorwaarden veranderingen in concreto zouden moeten voldoen. Bij stedenbouwkundige vraagstukken zijn het juist de grote monumentengemeenten die behoefte hebben aan deskundige steun van de RDMZ. Terecht concludeert het onderzoek "Aanvulling of invulling?" dat de RDMZ bij haar advisering in de grotere monumentengemeenten meer aandacht moet geven aan de stedenbouwkundige en planologische aspecten van de monumentenzorg.¹⁹ Op dit punt lijkt de uit de Monumentenwet 1988 voortvloeiende herijking van rollen en verantwoordelijkheden nog niet voldoende doordacht. De RDMZ dient met name kritisch te zijn wanneer de betrokken gemeente aan zichzelf vergunning verleent.

Steunpuntennetwerk

In 1995 is een start gemaakt met de ontwikkeling van een steunpuntennetwerk monumentenzorg. Via een speciale nieuwsbrief informeert de RDMZ over de voortgang ervan. De steunpunten worden omschreven als samenwerkingsverbanden tussen overheden en het particulier initiatief. Steunpunten fungeren als platform voor overleg en afstemming. Tevens is een steunpunt het centrale loket waar gemeenten en particuliere organisaties met hun vragen terecht kunnen (ken-

nis- en informatiefunctie). Ten slotte wordt een faciliterende functie voor overheden en particuliere organisaties nagestreefd; de dienstverlening kan betaald of onbetaald zijn. Verschillende partijen fungeren als trekker van de experimentele steunpunten: in Drente de provincie (provinciemodel); in Noord-Brabant de Regioservice van de RDMZ (deconcentratie-model); in Limburg de Stichting Limburgse Contactcommissie Monumentenzorg (private model). In een deel van Zuid-Holland, het gebied Midden-Holland/Rijnstreek, viel de trekkersrol toe aan een vorm van intergemeentelijke samenwerking. Ten onrechte is het intergemeentelijke model als "gemeentelijk model" aangeduid. Bij een echt gemeentelijk model zou een concrete gemeente aanspreekbaar zijn geweest; het steunpunt was dan mogelijk nog niet gesloten, zoals thans wel het geval is.

De resultaten van de evaluatie van het experiment steunpunten zijn nog niet gepubliceerd. Er zijn bij het verschijnen steunpunt kritische kanttekeningen te plaatsen. Niet voldoende scherp en helder zijn nut en noodzaak van de steunpunten. Hetzelfde kan gezegd worden over de juridische legitimatie, de financiering en de aansturing van de steunpunten. De vraag doet zich voor, of de in de wet gegeven rollen en verantwoordelijkheden in een ondoorzichtige overlegstructuur niet te zeer vervagen. Ongetwijfeld zijn er positieve effecten, zoals een betere communicatie tussen bij de monumentenzorg en de cultuurhistorie betrokken instellingen. Bezien moet worden of dergelijke effecten op een andere manier niet veel doelmatiger kunnen worden bereikt. Te denken valt aan een verdere cultuur- en structuurverandering bij Rijksdiensten als de RDMZ en het ROB of een grotere verantwoordelijkheid voor het intermediaire (provinciale) bestuur. Aan de gemeenten en het particulier initiatief kan evenzeer de vraag worden gesteld hoe zij nog meer kunnen bijdragen aan een effectief beleid.

Niet geregelde onderwerpen

De Monumentenwet 1988 regelt vooral veel niet. De wet geeft geen garantie dat er voldoende middelen voor onderhoud en restauraties zullen zijn. Monumentenzorg is de afgelopen jaren financieel door een diep dal gegaan. Op geen enkele sector binnen het cultuurbeleid is zo sterk bezuinigd als op de monumentenzorg.²⁰ Door een knappe en consistente strategie kwam monumentenzorg terug op de politieke agenda. Het op 31 maart 1998 gepresenteerde pakket van investeringsmaatregelen tot 2010 voor de versterking van de ruimtelijk-economische structuur van Nederland bevat onder meer een bedrag van één miljard gulden voor de monumentenzorg.

Artikel 34 geeft wel een juridische basis voor subsidieverlening ten behoeve van herstel en instandhouding van beschermde monumenten, maar op zich geen juridisch afdwingbare aanspraken. De op de wet stoelende subsidieregelingen (algemene maatregelen van bestuur) blijken snel te kunnen worden aangepast. De wet geeft ook ruimte om in het subsidiebeleid het accent te verleggen van restauratie naar onderhoud. Eveneens zou een verdere differentiatie en meer maat-

werk mogelijk zijn. De wet verzet zich niet tegen het kwalitatief onderscheiden van monumenten in de categorieën A, B en C. Eveneens kan sterker rekening worden gehouden met de gebruiksmogelijkheden en daarmee samenhangende economische waarde van het monument. Fiscale regels kunnen evenzeer een gewenst gedrag van een eigenaar uitlokken. Het gemis van een specifieke onderhoudsplicht voor monumenten wordt daarmee althans ten dele gecompenseerd.

Opvallend is dat het particulier initiatief nergens in de wet voorkomt. Een aantal landelijke monumentenverenigingen ontvangen subsidie uit de "Pot Oud" van de RDMZ. Het NCM verkrijgt zijn subsidie van de bewindspersoon na advisering door de Raad voor Cultuur. De laatste methodiek vermijdt elke schijn van een afhankelijkheid en geniet alleen al daarom de voorkeur boven rechtstreekse subsidieverlening door de RDMZ.

Conclusie

Er zijn momenteel geen dringende redenen om de Monumentenwet 1988 op essentiële punten te herzien. De wet ontleent haar betekenis aan de rechtsgevolgen die aan de kwalificatie rijksmonument zijn verbonden en de toedeling van verantwoordelijkheden aan de verschillende overheden. De wet is eerder ondersteunend dan richtinggevend voor de ontwikkelingen op het gebied van de monumentenzorg en de ruimtelijke kwaliteit. De wet biedt ruimte voor nieuwe ontwikkelingen, zoals het verleggen van het accent van restauraties naar onderhoud.

Het verdient aanbeveling de Monumentenwet 1988 te incorporeren in een codificatie van het ruimtelijk bestuursrecht. Hierbij zal nader moeten worden gezien, welke verschillen in rechtsgevolg tussen enerzijds rijks- en anderzijds provinciale en gemeentelijke monumenten nog gerechtvaardigd zijn.

De monumentenzorg is meer gebaat met convenanten tussen de (koepels van) overheden, dan met een heropening van de discussie over decentralisatie en de daaruit volgende verdeling van competenties.

Via haar adviezen heeft de RDMZ feitelijk grote invloed op het gemeentelijk beleid, vooral bij stedenbouwkundige vragen. De RDMZ dient dan wel tijdig en zelfbewust haar standpunten helder te formuleren. Over nut en noodzaak van het door de RDMZ gestarte steunpuntennetwerk bestaat gerede twijfel.

Voor een effectief monumentenbeleid is het belang van de wet minder groot dan dat van het commitment van politici op de verschillende bestuursniveaus en vooral een breed maatschappelijk draagvlak.

Noten

- 1 Geraadpleegd zijn de zesde druk met de tot 1 september 1997 bijgewerkte 1e aanvulling van de Monumentenwet 1988, bewerkt door J.P.A.M. Geurts en J.G. van Niftrik, W.E.J. Tjeenk Willink Deventer 1997, en de bewerking van de Monumentenwet 1998 door J.W. van Zundert in deel 6 van Kluwer Ruimtelijk Bestuursrecht.

- 2 M.P.C. Bressers en W.L.M. Knitel, *Aanvulling of invulling? Een onderzoek naar de waardering en de effectiviteit van de ministeriële adviezen ex artikel 16 MW 1988*, RDMZ Zeist 16 januari 1997.
- 3 M.P.C. Bressers, *Gemeentelijke monumentencommissies in de praktijk*, Stichting Nationaal Contact Monumenten, Amsterdam 1996.
- 4 Het project Belvedere, een rijksvisie op de samenhang tussen cultuurhistorie en ruimtelijkbeleid, is toegelicht in een gemeenschappelijke brief d.d. 11 december 1997 van de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, de minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer en de minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.
- 5 Raad voor Cultuur, Advies Nederland 2030, de culturele dimensie, Den Haag [1998]
- 6 Vergelijk P. Van Dun, Vijftig jaar stedenbouwkundige monumentenzorg, in: *In dienst van het erfgoed; RDMZ 1947-1997, Jaarboek Monumentenzorg*, Waanders Zwolle en Rijksdienst voor de monumentenzorg Zeist 1997, p. 190.
- 7 Hierover E.M. Kylstra, De Cultuur Historische Effectrapportage, in: *Compendium Monumentenzorg II.C.40* (mei 1996), Samsom H.D. Tjeenk Willink Alphen aan de Rijn 1989.
- 8 C.J.D. Waal, De gewijzigde Monumentenwetgeving, in: *Bouwrecht* augustus 1988, Kluwer Deventer 1988, p. 555.
- 9 Zie bijvoorbeeld de VNG-publicatie A. van Marion en W. Vos, *Monumenten op en in de grond; naar een integraal gemeentelijk monumenten- en archeologiebeleid*, VNG uitgeverij Den Haag 1996
- 10 Zie bijvoorbeeld de IPO-publicatie C. Van Deijk-Hofmeester en W.-J. Raijmakers, *De provincie: partner in cultuurbeleid; naar een gebiedsgerichte integrale aanpak*, Den Haag 1996, p. 17-23.
- 11 M. Kuipers, Erkend als monument; nieuwe beschermingsthema's in de monumentenzorg, in: *Rijksdienst voor de Monumentenzorg, In dienst van het erfgoed; Jaarboek Monumentenzorg 1947-1997*, Waanders Zwolle en Rijksdienst voor de Monumentenzorg Zeist 1997, p. 131-157.
- 12 W. Derksen, M. Gonggrijp-van Mourik, R.A.F. Smook en Th.H.M. de Beer, *Monumentenzorg en effecten van centraal beleid; een analyse van de bescherming van stads- en dorpsgezichten*, Kluwer Deventer 1983.
- 13 K. Buitendijk, *Monumenten beter bekeken: een aanzet tot een visie op het monumentenbeleid tot het jaar 2000 en een doorkijk naar latere jaren*, Rijswijk 1993, p. 128.
- 14 Brief d.d. 28 januari 1992, RdMz/U-195.729; in editie Monumentenwet van Schuurman en Jordens p. 290-293.
- 15 B. Verfürden, Het imago van de monumentenzorg, in: *In dienst van het erfgoed, RDMZ Jaarboek Monumentenzorg 1947-1997*, Waanders Zwolle en RDMZ Zeist 1997, p. 86-87
- 16 Zie P. Brinkman, De monumentenlijst, Van voorlopige lijst tot relationele databank, in: *In dienst van het erfgoed, RDMZ Jaarboek Monumentenzorg 1947-1997*, Waanders Zwolle en RDMZ Zeist 1997, p. 112-129.
- 17 Zie de voorlopige uitspraak van de Voorzitter van de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State d.d. 17 februari 1998 (no. F01.97.0204)
- 18 Bij brief van 30 januari 1998 aan de Burgemeester en Wethouders van Haarlem gaf de directeur van de RDMZ een negatief eindoordeel over het gepresenteerde eindresultaat.
- 19 Ibidem, p. 60.
- 20 L. Lansink, 275 miljoen extra voor monumenten; absoluut minimum en te weinig voor de kerken, in: *Boekmancahier 27*, Amsterdam 1996, p. 11.

Rijksgebouwen en monumenten

Monumentenbeheer en -restauratie bij de Rijksgebouwendienst

E.J. Nusselder

Inleiding, achtergronden

Toen in de vroege jaren twintig van deze eeuw de Afdeling/Dienst Rijksgebouwen – vanaf 1924 'Rijksgebouwendienst' – werd geformeerd, kwam, om het diplomatiek te stellen, een 'normalisatie' tot stand van de bouw en het gebouwbeheer ten behoeve van huisvesting van de rijksoverheid. Onder Carel baron van Lynden, topambtenaar op het ministerie van Financiën, verrees binnen dat departement een bouwdienst voor de rijksoverheid die met een tot ongeveer 35% gereduceerd personeelsbestand – bij een verlaagd salaris! – een uiterst zuinig beleid zou gaan voeren. De soms haast 'vorm-wellustige' en daarmee verkwistend geachte praktijk van het 'rijksbouwen' uit de voorgaande periode, waarin departementale bouwdiensten, later de bureaus Landsgebouwen I en II, nieuwe overheidsgebouwen tot stand brachten, vormde de belangrijkste aanleiding voor deze bezuinigingsronde. Centralisatie van activiteiten en drastische beperking van het takenpakket bepaalden de nieuwe koers voor de rijkshuisvesting. Nieuwbouw vond nauwelijks meer plaats, de bestaande, recente en oudere rijksgebouwen – waaronder monumenten – werden in gebruik gehouden en naar behoefte aangepast. Gebouwonderhoud bleef tot een minimum beperkt en de betrekkelijk geringe vraag naar extra huisvesting werd opgelost door gebouwen te huren.

Bij de instelling van de dienst is een aantal bestaande bouwdiensten van de rijksoverheid buiten de bundeling gehouden. Het betrof onder andere de bureaus van de Genie, van de technische diensten van Rijkswaterstaat, van de Spoorwegen, alle werkzaam op zeer specifiek, veelal technisch gebied. De exclusieve huisvestingsbehoefte waarin deze bureaus voorzagen, vaak op grote niet openbare terreinen, maakte dat werd afgezien van het onderbrengen bij een algemene bouwdienst.

De economische recessie tijdens het interbellum vond zo zijn afspiegeling in de huisvesting voor het rijk en in de wijze waarop gebouwen daarin een rol speelden. Die samenhang met de conjunctuur en het effect van de organisatie van het gebouwbeheer door de rijksoverheid op het bouwbeleid is overigens van alle tijden. De organisatorische achtergrond waartegen de werkzaamheden van de rijksbouwkundigen moeten worden gezien, verklaart ook waarom rijksarchitectuur, zo daar al sprake van kan zijn, allerminst een vrije

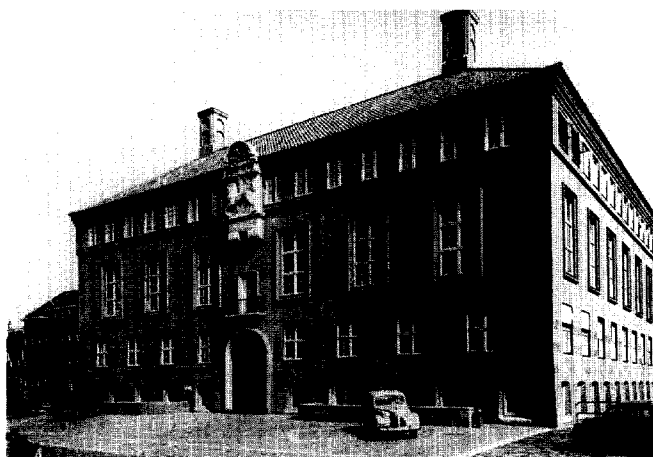
kunstuiting is. Er was altijd een sterke verbondenheid met het staatsbestel van dat moment, economische en politieke factoren zetten steeds de toon bij het creëren en beheren van het onroerend goed. De producten van rijksarchitectuur in het verleden, waarvan een flink getal inmiddels de status van beschermd monument heeft, zijn daarmee bedoeld of onbedoeld stenen manifesten van de landspolitiek.

Tegelijkertijd hebben stromingen in de architectuur en opvattingen over monumentenrestauratie hun stempel gezet op de voortbrengselen van de bouwende en gebouw-beherende overheid, soms als vage afdruk, dan weer als vertraagd doorgekomen bericht, maar soms ook heel pregnant en direct. Perioden waarin de rijksoverheid zich nadrukkelijk profileerde met vooruitstrevende, 'eigen' gebouwen worden zo afgewisseld door momenten waarin terughoudendheid, af en toe zelfs kleurloosheid troef is.

De oprichting van de Rijksgebouwendienst luidde zo'n periode van terughoudendheid in. Of ook: de politiek vereiste terughoudendheid leidde tot de oprichting van de Rijksgebouwendienst. Het heeft zin hier over de nieuwbouwactiviteiten van de rijksoverheid uit de oprichtingsperiode van de Rijksgebouwendienst tot en met de tweede wereldoorlog te releveren, omdat de toen opgerichte gebouwen inmiddels aanspraak op monumentenstatus kunnen maken of reeds die status heb-

Afb. 1. Kunstbunker te Paaslo/Basse, kort na oplevering in 1943. Ontwerp ir. G.C. Bremer, rijksbouwmeester. Foto: P.A. Rueck 1943.

Afb. 2. Voormalig ministeriegebouw van OK&W in Den Haag, kort na oplevering in 1953, gesloopt 1997. Ontwerp ir. G. Friedhoff, rijksbouwmeester. Foto: Van Ojen 1953.

ben. De eerste aan de dienst verbonden rijksbouwmeester, ir. G.C. Bremer, moest vooral bescheidenheid praktiseren en geduld oefenen. Hij kon en deed dat; het paste bij zijn karakter. Toch mag het werk van hem en zijn bureau er zijn. Het toont kalme vakkundigheid met respect voor het bestaande. Het recentelijk – op grond van politieke keuzen – gesloopte gebouw van de Hoge Raad der Nederlanden aan het Plein in Den Haag maakte duidelijk hoe Bremer die streven naar ‘contextuele gepastheid’ wist te realiseren: het oude gebouw van rijksbouwmeester Rose (1860) werd voor de nieuwbouw in 1936 niet geraséerd, maar bleef in hoofdopzet gespaard. ‘Opnieuw gedetailleerd’ op grond van eigentijdse inzichten en functionele eisen kreeg het gebouw een tweede leven; een prille vorm van hergebruik, revitalisering en aandacht voor de gebouwde omgeving die juist vandaag de dag weer volop actueel is!

Tot de tweede wereldoorlog kreeg de Rijksgebouwendienst onder Bremer langzaam maar liefdevol profiel als kwaliteits-bouwdienst. De aan een Noord-Italiaans torenfort herinnerende kunstbunker te Paaslo (1942; afb. 1) heeft hier, gezien functie en ontstaansmoment, een bijzondere betekenis als sluitstuk. Voor het overige bezorgde de bezetter de dienst gedwongen werk, soms van weinig verkwikkende aard, veelal zonder enige architectonische pretentie.

Toen ir. G. Friedhoff een jaar na de oorlog rijksbouwmeester werd, was de situatie een geheel andere. Voor schoorvoetend rijksbouwen was geen plaats meer: er was rijkshuisvesting van formaat en getal nodig. Nederland herrees en Friedhoff bepaalde in strenge rechtvaardigheid dat die rijkshuisvesting duurzaam en degelijk moest zijn, waardig vormgegeven, zonder experimenten op kosten van de gemeenschap, met kunst in dienst van de architectuur. Met zijn assistent M. Bolten ontwierp Friedhoff vele, nog volop gebruikte rijksgebouwen

volgens dit credo. Aan het eind van zijn ambtelijk leven (1957) bleken zijn opvattingen gedateerd: in architectenland werd hem de ‘arrogantie van de macht’ verweten, zijn gebouwen waren de jongere generatie ontwerpers stenen des aanstoots.

Met het oeuvre van Friedhoff is op twee manieren een mijlpaal bereikt.

De eerste bestaat hierin, dat, vanuit het heden gerekend, de terminus voor monumentwaardigheid – 50 jaar – juist het grootste deel van het gebouwen-areaal buiten spel zet, dat onder deze rijksbouwmeester tot stand kwam. Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) en de daarop aansluitende selectie- en aanwijzingsrondes laten tot nog toe de rijksgebouwen van Friedhoff in monumententermen statusloos. Dat is jammer en soms zelfs spijtig, omdat daardoor karakteristieke ‘landmarks’ uit de rijksgebouwenfamilie kunnen verdwijnen. Zo is het uit het rijksbezit geraakte gebouw voor het ministerie van OK&W uit 1953 in Den Haag inmiddels gesloopt (afb. 2; afb. 3). Voor het belastinggebouw annex kantongerecht te Oostburg, dat in hetzelfde jaar gereed kwam, dreigde een dergelijk lot; acties voor behoud door de huidige rijksbouwmeester lijken hier het amoverende tij te hebben gekeerd.

De tweede mijlpaal houdt verband met de veranderende taak en positie van de Rijksbouwmeester. Was Friedhoff nog in de eerste plaats een zelf ontwerpende en bouwende rijksarchitect, onder de opvolgende rijksbouwmeesters (J.J.M. Vegter, F. Sevenhuizen – ad interim –, W.G. Quist, Tj. Dijkstra, F.J. Van Gool, J.D. Peereboom Voller – waarnemend –, K. Rijnboutt en W. Patijn) kwam het accent in toenemende mate te liggen bij het bevorderen en bewaken van de kwaliteit van stedenbouw, monumentenzorg, architectuur en beeldende kunst. Het grote aantal bouwopgaven leidde er toe dat veel werk moest worden uitbesteed en dat bij gevolg planning, goed opdrachtgeverschap en projectbegeleiding in de plaats kwamen van het ‘zelf doen’.

Afb. 3. Centrale hal van het voormalig ministeriegebouw van OK&W, kort na oplevering. Foto: Van Ojen 1953.

Monumenten bij de Rijksgebouwendienst

Beleid

Kort opgeschreven bestaat de taak van de Rijksgebouwendienst uit het leveren van geschikte huisvesting voor het Koninklijk huis, de Hoge Colleges van Staat en de Ministeries met de daaronder vallende diensten en instellingen (waaronder verscheidene verzelfstandigde, zoals de rijksmusea). Voor die taak staat de Rijksgebouwendienst ruim 5 miljoen vierkante meter bruto vloeroppervlak in rijkseigendomslanden ter beschikking (ongeveer 1 miljoen m² wordt daarnaast gehuurd).

Ongeveer 1,2 miljoen van die vierkante meters, ofwel $\pm$ 23% van het bruto huisvestingsoppervlak van de eigendomsgebouwen, bevindt zich in monumenten, beschermd in de zin van de Monumentenwet of bij provinciale of gemeentelijke verordening. In aantal betreft het ongeveer 500 monumenten.

In 1980 werd onder Tj. Dijkstra het monumentenbeleid van de Rijksgebouwendienst tot verantwoordelijkheid van de rijksbouwmeester gemaakt. Het bureau werd daartoe succesvol uitgebreid met op dat terrein gekwalificeerde adviseurs; de disciplines restauratie, bouw- en architectuurhistorie en restauratietechniek bepalen sedertdien, met de vakgebieden stedenbouw, architectuur en beeldende kunst, het operatiegebied van de rijksbouwmeester.

Doordat de rijksbouwmeester een nadrukkelijker, kwaliteit bevorderende en toetsende taak kreeg op monumentengebied, veranderde ook het werkterrein van het Landelijk Bureau Rijksmonumenten dat tot dan voor het monumentenaspect van de Rijksgebouwendienst tekende. Als Bureau Restauratiewerken (nu: Architectuur en Restauratietechniek) kreeg dit bureau vooral een uitvoerende taak, geconcentreerd op het beheer van de Koninklijke Paleizen en een aantal specifieke restauratie- en herbestemmingsprojecten.

Binnen de huisvestingsopgave is er een specifieke opdracht tot 'verantwoord beheer van de monumenten die aan de zorg van de dienst zijn toevertrouwd', zoals het Koninklijk Besluit over de Rijksgebouwendienst van 1989 aangeeft.

In 1991 bracht de dienst een nota uit, Rgd-monumenten, waarin voor de Rgd-organisatie en zijn klanten staat opgeschreven hoe, conform externe wetten en regels en volgens interne afspraken, het monumentenspel gespeeld moet worden. En om over dat externe deel van de regelgeving maar meteen een hardnekkig misverstand weg te nemen: de Rijksgebouwendienst is net als iedere bouwende en gebouw-beheerende instantie of particulier in alle opzichten vergunningplichtig. Immers, het beleid op het gebied van de rijksmonumentenverzorging wordt ontwikkeld en bepaald door het ministerie van OC&W (in casu de Rijksdienst voor de Monumentenzorg). De Monumentenwet van 1988 vormt het instrumentarium voor dit beleid. Uitvoering van de wet is grotendeels gedelegeerd naar de lagere overheden, die daarnaast een eigen beleid voeren over het gebouwd cultuurgoed van lokale historische betekenis. Deze externe kaders bepalen de basis voor

Afb. 4. Tiel, voormalig 'Regtsgebouw', nu Kantongerecht en huisvesting rijksdiensten. Ontwerp J.F. Metzelaar 1878; oplevering 1882. Foto Oerlemans-Van Reeken 1996.

het monumentenbeheer door de Rijksgebouwendienst. Maar het gaat verder. Als onderdeel van de rijksoverheid heeft de dienst hier een specifieke en tot voorbeeld strekkende taak: aan rijks-wet en -regelgeving heeft een rijksdienst nu eenmaal actief te voldoen; een afwachtende houding zou niet passend zijn.

Aard van het monumentenbestand

Het Rgd-monumentenbeleid is geformuleerd rond het bezit van monumentale gebouwen, dat binnen het Nederlandse monumentenbestand van bijzondere betekenis is. De typisch vaderlandse topstukken als de Ridderzaal, de Koninklijke Paleizen, de Rijksmusea, kastelen en ruïnes vormen daarvan een flink deel. Verder omvat het bestand een groot aantal historische gebouwen die een essentiële rol vervullen in de huisvesting van het rijksapparaat. De monumenten op en rond het Haagse Binnenhof zijn daarvan een voorbeeld; de historische gevangenissen, zoals de 'koepels' in Arnhem, Breda en Haarlem, illustreren dit ook. Door de lange geschiedenis van het rijksbouwen onder regie van de Rijksgebouwendienst en zijn voorgangers bestaat de 'monumentencollectie' voor een wezenlijk deel uit de producten van het bouwen voor en door de overheid. De als enige van een grote reeks gaaf bewaarde douanepost in Coevoerden van rijksbouwmeester C.H. Peters uit 1891 is hiervan een goed voorbeeld. Het magistrale gerechtsgebouw uit 1882 in Tiel van justitiebouwmeester J.F. Metzelaar en de koepelgevangenissen zijn met vele andere negentiende-eeuwse overheidsgebouwen ook illustratief (afb. 4; afb. 5).

Omdat in de late negentiende eeuw, in de periode van opkomst van de nationale cultuurzorg, een belangrijk voorloper van de Rijksgebouwendienst het architectenbureau van het

Afb. 5. Tiel, Kantongerecht. Zittingzaal na restauratie 1994-'96. Restauratie van het interieur ging samen met nieuwe bevloering, inrichting, stoffering en verlichting ter verbetering van de gebruiksmogelijkheden. Ontwerp- en restauratieteam: Van Dijk-Van Asbeck Consultants. Foto Oerlemans-Van Reeken 1996.

departement van Binnenlandse Zaken was, ressorterend onder de door Victor de Stuers geleide Afdeling Kunsten en Wetenschappen, bestaat de huidige collectie eveneens uit flink wat 'wapenfeiten' uit de geschiedenis van de Nederlandse monumentenzorg. Voorbeelden daarvan zijn de Sassenpoort in Zwolle, het Muiderslot, het Maarten van Rossum-huis in Zaltbommel en de Grote Kerk en Schotse Huizen te Veere.

De relatie met het Rijk van dit, en een ook later nog toegevalen deel van het monumentenbestand hangt samen met het feit, dat de Staat vanaf het laatste kwart van de vorige eeuw in eigen waarneming en door anderen werd beschouwd en erkend als ultieme kunstbeschermer. Door bewuste verwerving, naasting, maar ook via schenking of nalatenschap werden zo verschillende topstukken aan de rijkscollectie toegevoegd (bijvoorbeeld: het Gotische Huis te Kampen, kasteel Slangenburg bij Doetinchem, huis Trompenburg te 's-Graveland, museum Meermanno Westrenianum en museum Mesdag – beide laatste inclusief collectie – in Den Haag, kasteel Radboud te Medemblik, het grafmonument van Van In- en Kniphuisen in de NH-kerk van Midwolde).

Vanuit een historische verantwoordelijkheid beheert de Rijksgebouwendienst namens de Staat verder nog verschillende monumentale gebouwen en objecten van nationale betekenis waarmee een ver in de tijd teruggaande overheidsband bestaat (bijvoorbeeld het Graaf Adolf-monument bij Heiligerlee, Slot Loevestein, Vesting Naarden, het grafmonument van Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk te Delft, de Grafelijke Zalen in Den Haag). In veel gevallen gelden overigens meer redenen voor zorgplicht. Zo kent de verantwoordelijkheid voor de Koninklijke Paleizen per geval een ander motief; dat er daarbij sprake is van een erkende verantwoordelijkheid is evident. Het feit, dat van de zogenaamde 'top 100 monumenten' er 15 in beheer zijn bij de Rijksgebouwen-

dienst, illustreert de betekenis van het gebouwde erfgoed waarvoor de dienst verantwoordelijkheid heeft.

Een deel van het bestand aan monumenten vervult geen rol voor de rijkshuisvesting, maar is louter op grond van de erfgoedfunctie in beheer: de rijksruïnes en de gedenknaalden in Soestdijk, Apeldoorn, Rijswijk en Heemstede sluiten feitelijk gebruik zelfs volledig uit.

Het hiervoor beschreven monumentenareaal vormt de harde kern van het Rijksgebouwendienst-bestand. De dienst heeft hier blijvende verantwoordelijkheid en oormerkt ze als 'Categorie 1-monumenten'.

Daarnaast is er nog een ruim getal van monumenten – ongeveer $\frac{2}{3}$ van het totaal – dat in het min of meer recente verleden is verworven ter leniging van een zich op dat moment voordoende huisvestingsbehoefte. Het zijn de soms was anonieme beschermde monumenten 'in de straat' die ook vandaag de dag primair een gebruiksfunctie vervullen. Wanneer die functie voor het Rijk verdwijnt en er ook op langere termijn geen rijksbestemming in zicht is, kan onder zekere, door de rijksbouwmeester te stellen condities, tot vervreemding – via de dienst der Domeinen – worden overgegaan.

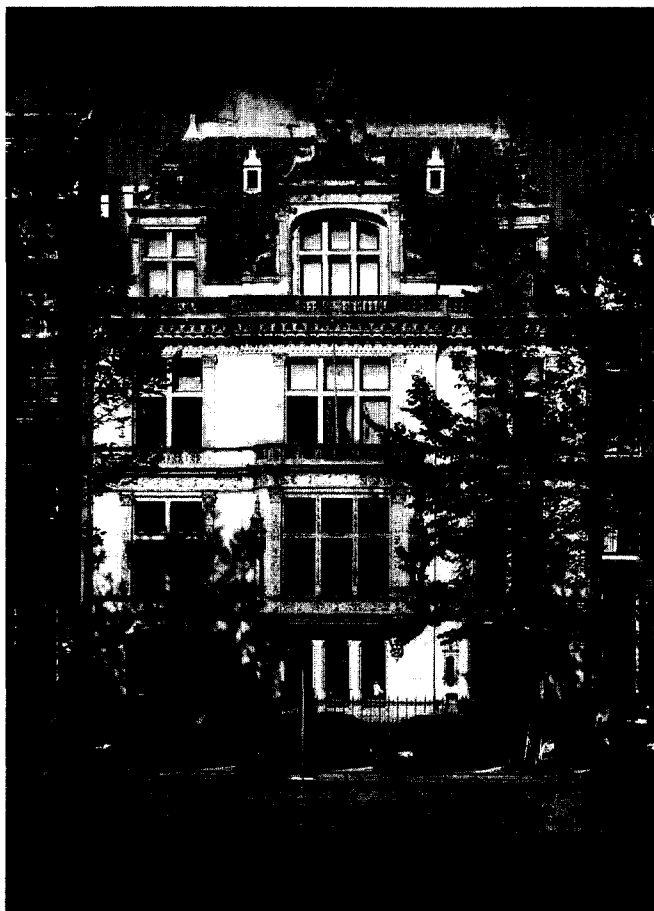
Praktijk van het monumentenbeheer

Het monumentenbeheer is door de aard van de objecten – die immers letterlijk midden in de maatschappij staan – niet beperkt tot de bestemming en bescherming van de gebouwen op zich. Vanzelfsprekend vormen restauratie en onderhoud van de gebouwen kernactiviteit; het beperken van leegstandsrisico's gaat daaraan vooraf. De belangrijkste inzet is daarbij de monumenten optimaal operationeel te houden en te laten mee-functioneren in de samenleving. Motief hierbij is het besef dat de instandhouding en functionaliteit van monumenten met name ook van betekenis zijn voor de kwaliteit van de omgeving waarin zij zich bevinden. Het uitstralings-effect van goed functionerende en voorbeeldig in stand gehouden monumenten levert een positief saldo voor meer dan alleen de gebruiker en bezoeker van het pand. In toenemende mate vormt daarom ook de context van het gebouw punt van aandacht in het werk van de dienst en bij de adviezen van de rijksbouwmeester. Ambities van de regering op het gebied van de kwaliteit van de gebouwde omgeving, bevordering van cultuurtoerisme, opwaardering van het leefmilieu in onze oude binnensteden, maar ook op het terrein van milieuvriendelijk en duurzaam bouwen kunnen met praktische monumentenzorg vaak 'per saldo' worden gediend.

Voor de departementen als 'huurders' en voor de Rijksgebouwendienst als 'verhuurder' zijn er zo volop kansen de cultureel-maatschappelijke kanten van het monumentenbeleid en -herstel in praktijk te brengen. Door het relatief ruime aantal gebruikers en gebouwen zijn er ook werkelijk mogelijkheden voor een actief beschermings- en bestemmingsbeleid. Wanneer een monument niet meer blijkt te kunnen voldoen aan de verlangens van een gebruiker, doordat bijvoorbeeld aan het getal van werkplekken door het gebouw grenzen worden ge-

steld of wanneer aan de mate van installatievoorzieningen eisen worden gesteld die in het pand niet zonder ernstige aantasting van het monumentenbelang zijn te realiseren, kan door verandering van bewoner een betere afstemming van functie en gebouw worden bereikt. Het onlangs in het oude gebouw van het Agentschap van Financiën aan de Amsterdamse Herengracht ondergebrachte Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie illustreert deze aanpak (afb. 6; afb. 7). Ten behoeve van de Agent van Financiën zouden hier dermate forse installatie-technische ingrepen nodig zijn geweest, dat het kwetsbare gebouwinterieur onherroepelijk slachtoffer zou zijn geworden. Het RIOD vormde, met een veel minder dwingend technisch programma, de beter passende nieuwe gebruiker.

Tegelijkertijd schuilt in de soms wat 'losse' band die rijksgebruikers – feitelijk huurders – met hun gebouw hebben een risico. Niet voor niets hanteert de dienst op suggestie van de rijksbouwmeester voor de komende kabinetsperiode het motto 'monument zoekt functie' als leidraad voor goed monu-

Afb. 6. Amsterdam, Herengracht. Voormalig woon- en praktijkhuis van J. Nienhuys. Ontwerp A. Salm 1888. Voorgevel na restauratie in 1996-'97 ten behoeve van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie na vertrek van het Agentschap van Financiën. Foto Oerlemans-Van Reeken 1997.

Afb. 7. Studiezaal tussen het voormalig woon- en praktijkhuis en het bijbehorende koets- en stalgebouw, kijkend naar de stallen. De studiezaal vervangt een grote administratiezaal die de Deutsche Bank in 1921 hier boven een tweetal nu hergebruikte kluisen oprichtte. Ontwerp en restauratieteam: Benthem & Crouwel-De Kat en Vis. Foto Oerlemans-Van Reeken 1997.

mentenbeheer. Immers wanneer er geen goede relatie tussen gebouw en gebruiker tot stand komt, zal laatstgenoemde ten behoeve van zijn bedrijfsproces – en vanuit dat standpunt bezien legitieme – pogingen blijven doen het pand zo veel mogelijk naar zijn hand te zetten. Resultaat daarvan is meestal blijvende ontevredenheid bij de bewoner en altijd een in architectonisch en cultureel opzicht 'ontvreden' monument.

Essentieel is dus, dat gebouw en functie elkaar goed liggen. Dat met historisch onroerend goed en een flexibele en zich dus nogal roerende overheid te bereiken, vormt een belangrijke succesfactor van het monumentenbeheer door de Rijksgebouwendienst. Het is steeds weer de kunst de klant tevreden te stellen, zonder dat hij in alles koning is. Zijn monumentale gebouw kent zelf ook 'royalty' en heeft dus recht op behoorlijke bejegening. Natuurlijk is de Rgd hier niet de enig verantwoordelijke. Meerdere aspecten van het monumentenbeleid zijn onderdeel van algemeen regeringsbeleid. Van de gebruikers van 'monumentale rijkshuisvesting' kan daarom het mede-uitdragen van deze kwaliteitsambities en participatie en instemming bij de realisering daarvan worden gevraagd. Toch is voor de bewoner begrijpelijkerwijs vaak het hemd nader dan de rok: de eigen huisvestingswensen komen vóór die van het monument. Alle inventiviteit van de Rijksgebouwendienst en de bij het gebruiksgeschied maken betrokken architecten en adviseurs is daarom telkens weer nodig om gebruikers- en monumenten-belangen met elkaar in balans te krijgen. De beschermde status van het gebouw en de daar uit voortvloeiende verplichting om aan de Monumentenwet te voldoen maakt het bereiken van die balans in sommige gevallen eenvoudiger: bepaalde functioneel gewenste, maar gebouwkundig onfortuinlijke ingrepen kunnen zo een 'monumenten veto' krijgen. Het dreigend teveel doorslaan van de bascu-

le naar het hedendaags functioneren blijft dan achterwege. In andere gevallen, wanneer bijvoorbeeld door beperkte aanpassing de toekomstige gebruikswaarde van het beschermde gebouw flink zou worden verhoogd, kan, afhankelijk van de interpretatie of invulling van de beschermde status, een zekere belemmering voor het vruchtbaar mee-functioneren van het monument ontstaan.

In het gebruiksgeschied houden en -maken van monumenten door de Rijksgebouwendienst is – bij rijksmonumenten – de Monumentenwet en met name de interpretatie en toepassing daarvan van cruciale betekenis.

Monumentenzorg en monumentenwet

Voor de Rijksgebouwendienst staat de monumentenwet, als rijks-regelgeving buiten kijf. Wet- en regelgeving op het terrein van de monumentenzorg en -bescherming zijn primaire verantwoordelijkheden van het cultuurministerie. De toets op de naleving ligt dus bij het ministerie van OC&W/Rijksdienst voor de Monumentenzorg; van daaruit is er gedelegeerde bevoegdheid bij de lagere overheden (mits beschikkend over een monumentenverordening). De Rijksgebouwendienst kan, zoals eerder opgemerkt, als rijksdienst echter niet afwachtend achteruit zitten, maar heeft medeverantwoordelijkheid voor het realiseren van rijksbeleid. De dienst moet daarin voorbeeldig zijn.

Die medeverantwoordelijkheid op monumentengebied en de verantwoordelijkheid die de Rijksgebouwendienst heeft als onderdeel van het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) geven profiel aan de manier waarop de rijksmonumenten voor de rijkshuisvesting worden ingezet en worden beheerd.

Enerzijds wordt ingezet op de specifieke monumentenzorgaspecten die daarbij spelen. Met een eigen onderzoeks- en documentatieprogramma wordt het gebouwbezit gedetailleerd onderzocht, beschreven en in beeld gebracht. Plannen voor restauratie, herstel en hergebruik worden met inachtneming van de onderzoeksbevindingen geformuleerd en getoetst. Volgens de monumentenwet en de gemeentelijke verordeningen worden plannen tot de uitvoeringsfase gebracht. Tijdens de uitvoering blijft er voeling met de rijks- en lokale monumentenzorgers en, waar van toepassing, met plaatselijke monumentencommissies.

Anderzijds bepaalt het gegeven dat de Rijksgebouwendienst onderdeel vormt van het Ministerie van VROM het monumentenbeheer. Milieuaspecten, ambities op het gebied van stedenbouw en architectuur, kantoorinnovatie, duurzaam bouwen geven zo ook richting aan de monumentenkoers. De mate waarin dat gebeurt hangt af van het beoogde gebruik van het gebouw en de grenzen die verantwoord cultuurbehoud aan de mogelijkheden van het monument stelt.

Als het om het voldoen aan de oogmerken van de monumentenwet gaat, zijn er aan deze 'twee-herigheid' van het monumentenbeheer door de Rijksgebouwendienst positieve en ne-

gatieve kanten. Aan de negatieve kant speelt het gegeven dat soms buiten proportie veel aandacht moet worden geschonken aan regels en eisen die in een abstracte wereld zonder monumenten geboren lijken. Zo zijn er op het terrein van de ARBO-wetgeving (meestal door de huurders naar voren gebracht) en voor wat betreft energie-zuinigheid, gevel- en venster-isolatie, installatiegraad etc. (veelal op grond van eigen normering) vaak eisen en wensen die bij klakkeloze honorerings in monumenten tot ernstige afkalving van cultuurwaarden leiden. De eisen op het gebied van warmte- en geluidsisolatie, braak- en toegangsveiligheid aan gevelopeningen gesteld, vormen voor de historische materie, het gevelbeeld en de detaillering van bijvoorbeeld de 'fijnmazige' negentiende-eeuwse gebouwen waaruit een flink deel van de collectie bestaat, een regelrechte bedreiging.

Het is nu de kunst om ook hier het evenwicht te bereiken en zo mogelijk het nadeel tot een voordeel te kneden. Met goede argumenten pro de monumentenbelangen, vooral ook voor de toekomstige gebruiker – voor wiens rekening onder andere de stookkosten zullen zijn –, met een open oog voor monument-vriendelijke alternatieven waarmee de eisen tot op zekere hoogte ook zouden zijn in te willigen en met soms de mogelijkheid achter de hand om vanuit een apart begrotingsartikel de eventuele meerkosten van het cultuurbehoud te dekken, lukt het om gebruiker en gebouw tevreden te stellen. Goede samenspraak met de toetsers en toepassers van de monumentenwet kan er daarbij voor zorgen, dat die argumenten 'pro' extra gewicht krijgen.

Het mooiste is het natuurlijk wanneer ook de gebruiker zelf oog heeft voor de culturele factor. Enthousiaste voorlichting en open informatie over de plannen en monumentwaarden vormen meestal de sleutel op medewerking van zijn kant. Het gerechtsgebouw in Tiel (zie afb. 4; afb. 5) illustreert dit. Bij de recente restauratie en functionele verbetering kon het ingenieuze, historische schuifraamdetail met enkel glas en minimaal rand- en roedehout ongewijzigd gehanteerd blijven. Geschikte stoffering en (binnen-) zonwering, gunstige plaatsing en detaillering van verwarmingselementen zorgen er vervolgens voor, dat het gebouw toch goed aan de hedendaagse gebruikseisen voldoet en ook energetisch geschikt is voor gebruik in de volgende eeuw. De liefde van de gebruiker voor het eigen gebouw vormde de basis voor het op deze manier recht doen aan een essentieel en bepalend element van het historische gebouw. Feit blijft echter dat de hoeveelheid 'nevenisen' die bij het gebruiksgeschied maken en houden van monumenten voor rijkshuisvesting aan de orde zijn, het behoud van gebouwd erfgoed flink onder druk zet. Van architecten en adviseurs van binnen en buiten de Rijksgebouwendienst vraagt dat extra ontwerp-lenigheid. De eerlijkheid gebiedt daarbij te vermelden dat binnen de dagelijkse, decentraal gevoerde praktijk van de Rijksgebouwendienst wel eens inconsequentheden voorkomen en soms helaas ook ontsprongen op het terrein van de monumentenwet.

Een van de wezenlijke positieve kanten van de 'tweeherigheid' die het profiel van de monumentenpraktijk bij de Rijks-

gebouwendienst bepaalt, heeft te maken met de toekomstwaarde van de gebouwen, toekomstwaarde in markt-termen, maar vooral ook in culturele zin. Omdat milieubeheer, duurzaamheid, omgevingsfactoren, naast cultuurbehoud belangrijke criteria zijn waaraan monumentenherstel en herbestemming moeten worden getoetst, kan worden vermeden, dat iedere zich aandienende aanpassingswens van de gebruiker moet worden gehonoreerd. Als evident is, dat een gebruikersvraag voortkomt uit een tijdelijke behoefte – en in monumententermen is ook een gebruiks-periode van 10 jaar te beschouwen als tijdelijk – legt het duurzaamheidsaspect extra gewicht in de monumentenzorgschaal. Aan de wens – die in een monument over het algemeen al niet naar de letter kan worden vervuld – zal dan veelal op een eveneens tijdelijke en naar het monument toe in ieder geval ‘reversibele’ manier worden voldaan. Voor de Rijksgebouwendienst, die het komende jaar binnen VROM zal worden verzelfstandigd, krijgt dit ‘bedrijfsbelang’ van niet naar willekeur aan te passen, maar op de langere termijn ‘gezond’ te houden en flexibel in te zetten monumenten, toenemende betekenis.

Verder vormt het grotere VROM-verband waarbinnen de monumentenzorg-opgave van de Rijksgebouwendienst moet worden gemaakt ook een positieve aanleiding om op meer dan alleen ‘gebouwlijke’ punten te presteren. Zo is er het groeiend besef, dat monumentenherstel een bijdrage levert aan maatschappelijke en economische opwaardering van onze binnensteden. De Rijksgebouwendienst kan aan dat gegeven met recht argumenten voor monumentenherstel ontleenen. Ook hierin vormt de Monumentenwet vaak – bijvoorbeeld bij het werk binnen een beschermd stads- of dorpsgezicht – een goed fundament onder de plannen voor rijkshuisvesting in monumenten.

Per saldo is de monumentenwet voor de Rijksgebouwendienst dus een goed middel om de juiste zorg aan de toevertrouwde monumenten te kunnen geven. Omdat de dienst bij de instandhouding van monumenten geen fiscale faciliteiten kent en ook niet van subsidiemogelijkheden gebruik kan maken, heeft overigens een deel van de wet en de daaronder liggende regelgeving voor de Rijksgebouwendienst geen actualiteit.

En om dit punt nog even vast te houden: door het ontbreken van deze faciliteiten en door de verplichting of wens te voldoen aan de verschillende hiervoor genoemde ‘rijks-idealen’ op het gebied van de gebouwde omgeving, is de monumentenzorgende Rijksgebouwendienst duurder uit dan de gemiddelde particuliere persoon of instelling.

De actualiteit van de Monumentenwet ligt voor de Rijksgebouwendienst vooral bij de invulling die door de daartoe bevoegden aan de wet wordt gegeven. Omdat de wetstekst voor wat betreft de beoogde goede manier van omgaan met monumenten flinke interpretatie-ruimte biedt, is er voor een landelijk opererend bureau als dat van de rijksbouwmeester flink verschil waar te nemen. De verschillen zijn soms extreem. Wat door een monumentenzorger in de ene gemeente als

strijdig met de beschermde status van het gebouw wordt gekwalificeerd kan in een vergelijkbare situatie in een andere regio als niet relevant voor de monumentenstatus worden aangemerkt. Vaak betreft het hier dan zaken die niet expliciet in de redengevende omschrijving bij de aanwijzing tot monument zijn genoemd, maar gaat het om een meer of minder persoonlijke interpretatie van het beschermingsdoel.

En om dat laatste gaat het nu: wat is het doel van de bescherming? Is dat de consolidatie van onderdelen en aspecten die gezamenlijk het beschermde monument zijn status geven of gaat het er om het monument in zijn wezen als stenen manifest van bouw- en gebruiksgeschiedenis intact te laten en nieuw leven te geven?

Het is ons inziens allebei waar, echter aan geen van beide kanten is er het volledig ‘gelijk’. Afhankelijk van de aard van het monument zal in het ene geval het accent op consolidatie, op materieel voortbestaan moeten liggen, in het andere geval is het functioneel verder leven maatgevend en moet aan de condities om dat mogelijk te maken kunnen worden voldaan.

Dat een Monumentenwet met een aantal gebods- en verbodsbepalingen nooit de nuanceringen kan leveren die in de praktijk van de plannen toetsende monumentenzorger aan de orde zijn is vanzelfsprekend. De wet is geen handboek voor de praktijk maar geeft als het goed is de intentie van de beschermmer aan. Zelfs de redengevende omschrijvingen, waarvan overigens het kwalitatieve gehalte flink varieert, kunnen niet als ‘werkplaatshandboek’ voor praktische monumentenzorg dienen; daarvoor stelt die praktijk te complexe eisen. Het is zelfs zo, dat juist een gedetailleerde redengeving tot ‘fragmentatie’ van het beschermde ensemble aanleiding kan geven. De in de redengeving of waardestelling omschreven elementen kunnen als ‘onaanraakbaar’ worden gezien; het niet genoemde loopt daarentegen kans vogelvrij te zijn.

In handen van een vooral op ontwikkelen gericht team van architect en opdrachtgever en van een naar de wetsletter opererende vertegenwoordiger van monumentenzorg kan dit leiden tot ‘anatomische monumentenbescherming’. Het saldo is dan een gerestaureerd – of misschien beter: gerenoveerd – monument, waarvan de onderdelen, genoemd in de redengeving, zijn gespaard en hersteld terwijl het historische ensemble door hard ingrijpen in de niet genoemde, maar evenzeer historische materie, is ontzield. Bescherming bij wet en plaatsing op de monumentenlijst heeft in dat geval niet kunnen voorkomen dat het gebouwde cultuuro goed in zijn wezen is aangetast.

Hoe dan wel? Hoe te zorgen dat praktische monumentenzorg voor het beschermde monument niet uitpakt als een anatomiepracticum? Misschien ligt de oplossing van die vraag hierin, dat de restauratie-opgave steeds wordt gezien in relatie tot alle overige aspecten die bij het werken in, aan en bij het monument aan de orde zijn. Door een dergelijke ‘integrale aanpak’ kunnen de beschermenswaardige onderdelen, maar vooral ook de historische architectonische opzet en het op nieuw gebruik ontworpen architectonische plan afgewogen

aandacht en behandeling krijgen. Bij zo'n integrale benadering worden dan vanzelfsprekend ook de hedendaagse eisen, normen en wensen getoetst op hun relevantie en waarde voor het gebouw zelf. Het is daarbij zaak om steeds de bedoeling achter de normstelling, de technische eisen en bouwregelgeving te kennen en deze vaak door de vak-adviseurs als 'hard' en verplichtend gepresenteerde feiten te durven nuanceren. Alleen dan is het mogelijk om de historische betekenis van het gebouw in wezen te laten en de hedendaagse in- en uitbreidingen daar een natuurlijke, samenhangende band mee te laten aangaan. Bij die nuancering hoort dan ook het afwegen van historische waarden tegen nieuwe waarden die de aanpassing voor het monument kan opleveren. Bescheidenheid bij vervanging en vernieuwing is natuurlijk uitgangspunt, maar tegelijkertijd is het belangrijk de kwaliteit van de voorgestelde veranderingen bepalend te laten zijn voor de 'veranderbaarheid' van de bestaande materie of van het bestaande historische concept. Dit betekent, dat ook de monumentenzorger de bedoeling 'achter' de bescherming van het gebouw duidelijk voor ogen moet staan; hij is dan in staat om in samspraak met de plannenmakers dat 'integrerende optimum' van restauratie en vernieuwing mogelijk te maken.

Zijn professionele afweging helpt bij het vinden van de juiste balans. Dan weer zal hij oordelen, dat nieuwe architectonische en functionele kwaliteit het offeren van historische elementen rechtvaardigt, dan weer zal hij aangeven dat de historiciteit prevaleert. Als hij daarbij ook in staat is deelgenoot van de problemen van de ontwerpers te zijn, kan de oplossing of de richting daarvan in gezamenlijkheid worden gezocht en gevonden.

De ervaring dezerzijds leert, dat plannen voor monumenten, die bijna altijd bestaan uit een restauratief deel en een nieuwbouwdeel, niet door één architect moeten worden gemaakt. Op voorspraak van de rijksbouwmeester verleent de dienst bij monumentenprojecten die daartoe aanleiding geven dan ook sinds jaar en dag een architectenteam als 'tandem-bemanning' de planopdracht. Naast een nieuwbouw-architect, die vooral de in- en uitbreidingskant van het plan en de stedenbouwkundige aspecten behartigt, is er de restauratie-architect die, als hoeder van het erfgoed, het conserverende en interpreterende werk verricht. De restauratie-architect heeft daarbij tevens de verantwoordelijkheid de uitkomsten van het bouwhistorisch voor-onderzoek in de planvorming te betrekken. Beide architecten wordt verzocht zelf aan te geven hoe zij in combinatie willen opereren; uitgangspunt daarbij is steeds, dat zij het totale project integraal aanpakken en de plannen samen ontwikkelen.

Dergelijke combinaties pakken voor het resultaat van het project als regel zeer positief uit; de kloof tussen monumentenzorg en architectuur wordt gedicht en het opgeleverde

werk kent een samenhangende, eenduidige kwaliteit. De restauraties ten behoeve van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie in Amsterdam en van het Kantongerecht in Tiel zijn hier illustratief (zie afb. 4 - 7). Wanneer dan na voltooiing van het project in een eindrapportage verantwoording over het werk, de gemaakte keuzen en gedane ingrepen wordt afgelegd en de bij de uitvoering gedane bouwhistorische vondsten als laatste hoofdstuk aan het onderzoeksrapport worden toegevoegd, is er sprake van een echt afgerond monumentenproject. Als kers op de cake is er dan soms nog de mogelijkheid om de schriftelijke verantwoording om te werken tot een breed toegankelijke publicatie over de restauratie en heringebruikname.

Tot slot

Het voorgaande levert een aantal bespiegelingen op bij een nieuwe Monumentenwet. Hieronder kort puntsgewijs deze reflecties.

- Het verrichten en rapporteren van bouwhistorisch onderzoek voorafgaand aan restauratie of aanpassing van een monument zou conditie bij vergunningverlening moeten zijn.
- Het is wenselijk een restauratie waarbij naast erfgoedherstel en -behoud functionele aanpassingen aan de orde zijn, in handen te geven van een team van restauratie- en nieuwbouw-architect.
- Te overwegen valt om bij restauraties waarvoor rijkssubsidie wordt verleend alleen gekwalificeerde en in het architectenregister ingeschreven architecten te betrekken. Het niveau op grond waarvan kwalificatie voor de monumentenrestauratie plaatsvindt behoeft daarbij centrale vaststelling en toetsing.
- Ook voor onderhoudswerk is het wenselijk een vergunningplicht in te voeren. Schilderbeurten, dak- en gootherstel, gevelreiniging, isolatierondes kunnen immers een wezenlijke bedreiging van het monument inhouden. Onderhoudswerk zou daarbij – deels – subsidiabel moeten zijn.
- Visitatie door monumentenzorg-functionarissen van met vergunning uitgevoerde restauratiewerken is nodig om tijdig en adequaat op planwijzigingen – naar aanleiding van gewijzigde wensen van de opdrachtgever – op monumentenaspecten te kunnen toetsen.
- Het is aan te bevelen de 50-jaar termijn voor monumentwaardigheid te verlaten. Een termijn van 25 jaar heeft de voorkeur: een periode van 25 jaar haalt gebouwen uit hun eerste actualiteit en geeft de volgende generatie kans tot oordelen. Terzijde zij hierbij opgemerkt, dat met een termijn van 25 jaar sporing met de Archiefwet ontstaat.

De Monumentenwet 1988 in de gemeentelijke praktijk

R. Apell *

De Monumentenwet 1988, algemeen

De belangrijkste wijziging van de Monumentenwet 1988 ten opzichte van de voorgaande versie betrof de decentralisatie van rijkstaken naar de gemeentelijke overheid. Hiermee werd een trend, die zich al vanaf de vroege jaren '70 had ingezet, geformaliseerd. Het draagvlak van de monumentenzorg was sinds de in werking treding van de eerste monumentenwet van 1961 aanmerkelijk verbreed; het aantal monumenten was gestaag gegroeid en het aantal gemeenten, dat een eigen monumentenbeleid voerde, eveneens. Het werd bovendien ook een kwantitatieve noodzaak om tot decentralisatie over te gaan: het grote aantal monumenten en het navenant toegenomen aantal procedures voor vergunningen en subsidies kon eenvoudigweg niet meer door de verantwoordelijke Dienst, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, behapt worden. In de praktijk was het in veel grotere "monumentengemeenten" al zo geregeld dat de gemeente in feite de voorbereidingen deed voor de vergunning-aanvragen en de subsidieprocedures.

Al in 1986 was met de komst van de Rijkssubsidieregeling Restauratie Monumenten (RRM) op dat terrein al een decentralisatie ingezet. Subsidie was echter een begrip, dat niet in de wet voorkwam; men kon er geen recht op doen gelden, het verkrijgen van een subsidie in de kosten van de restauratie van een monument was een zaak die door de politiek bepaald werd, afhankelijk van de beschikbare financiële middelen. In de Monumentenwet 1988 werd het begrip subsidie toegevoegd (art. 34). Hiermee werd subsidie verheven tot een recht, waar het daarvoor als een gunst werd beschouwd. Overigens werd het recht op subsidie niet erg hard omschreven: "Onze Minister kan uit 's Rijkskas een uitkering verstrekken..." De afhankelijkheid van de beschikbare financiële middelen is gebleven, maar de vermelding van het begrip subsidie in de wet verplicht de minister tot nadere regelgeving.

Ook nieuw was de introductie van de gemeentelijke bevoegdheid m.b.t. het verlenen van vergunningen voor sloop, verbouw of restauratie van monumenten (art. 11 juncto 16). Deze overdracht kon overigens alleen plaatsvinden onder bepaalde voorwaarden, waarmee beoogd werd een zekere kwaliteitsnorm te garanderen bij het omgaan met het door het rijk beschermde erfgoed. De belangrijkste voorwaarde was de vaststelling van een monumentenverordening, waarin opgenomen de instelling van een adviescommissie, die burge-

meester en wethouders moesten adviseren over de plannen die werden voorgelegd. Hoewel er in de wet geen eisen werden gesteld aan de kwaliteit van de leden van deze commissies, heeft latere jurisprudentie aangegeven dat in de commissies wel deskundigen zitting moesten hebben (Vz. Afd. rechtspr. RvS, 27 november 1991, S03.91.3244, zie ook *Schuurman & Jordens*, p. 48). Als de gemeente niet tot de vaststelling van een verordening wilde overgaan behield de Minister de vergunningsbevoegdheid. Naast het advies van de commissie van deskundigen werd ook een advies van de minister (in casu de Rijksdienst voor de Monumentenzorg) verplicht gesteld (art. 16-2).

Het plaatsen van monumenten op de rijksmonumentenlijst bleef een ministeriële bevoegdheid. De waarde van de monumenten werd dus centraal, op rijksniveau vastgesteld; de lagere overheden mochten echter wel beslissen wat er met die waarden mocht gebeuren. De achterliggende gedachte hierbij was dat de (monument-)waarden eenduidig gesteld dienden te worden, volgens voor het gehele land geldende normen en dat het bij rijksmonumenten om boven-lokale waarden gaat.

Afb. 1. Amsterdam, Rozengracht 218-220. Deze panden waren dermate bouwvallig, dat ze in 1998 in het kader van de restauratie met een door de gemeente verleende monumentenvergunning gedemonteerd werden om vervolgens weer opgebouwd te worden. Dat vormde voor de minister aanleiding de panden van de monumentenlijst af te voeren. Foto: Han van Gool, Bureau Monumentenzorg Amsterdam, 1973.

Een bijkomend maar niettemin doorslaggevend argument was financieel van aard en kwam van het ministerie van Financiën: voor eigenaren-bewoners van woonhuismonumenten zijn de onderhoudskosten fiscaal aftrekbaar; wanneer de gemeenten de bevoegdheid zouden krijgen tot het aanwijzen van rijksmonumenten zou dat een open-eind situatie kunnen betekenen ten aanzien van het aantal panden, waarvoor de fiscale aftrek zou gelden. Dat was voor de fiscus onaanvaardbaar, de aftrekbaarheid kon alleen blijven bestaan als de aanwijzingsbevoegdheid bij het rijk bleef. Ook de verdedigbaarheid van de financiële regelingen voor subsidiëring pleitte voor handhaving van de centrale aanwijzingsbevoegdheid.

Hoe is deze scheiding van bevoegdheden in de praktijk in z'n werk gegaan, en heeft een en ander beantwoord aan de verwachtingen? In de hiernavolgende beschouwing wordt niet zo zeer ingegaan op inhoudelijke monumenten-aspecten, maar meer op de bestuurlijke kanten van het beleid.

Het vergunningenstelsel.

In het algemeen kan gesteld worden dat de decentralisatie van het vergunningen-stelsel en de subsidie-verlening goed heeft gewerkt. In feite deden de gemeenten al veel, zo niet het leeuwedeel van de hiervoor benodigde werkzaamheden. De overdracht van de bijbehorende bevoegdheden bevestigde in zeker zin de in het midden van de jaren '80 bestaande praktijk. Over de verplichte advisering door de minister (lees: de Rijksdienst voor de Monumentenzorg) werden in Amsterdam en in de wat grotere gemeenten werkafspraken gemaakt. Het is namelijk in lang niet alle gevallen zo dat een rijksadvies iets kan toevoegen aan de planbeoordeling, vooral niet in die gevallen, waar sprake is van zeer kleine, ondergeschikte wijzigingen, die de monumentwaarde niet of nauwelijks raken, zoals het wijzigen van onderdelen die nog geen 50 jaar oud zijn en van niet-historische indelingen. De extra adviesronde werkt dan nodeloos verdragend op de procedure, en dat is noch in het belang van de gemeente, noch in dat van het rijk, en zeker niet in dat van de aanvrager. De oplossing voor dit probleem bestond in het "Algemeen Positief Advies" (APA) dat van toepassing werd verklaard op plannen, die voldeden aan duidelijk omschreven criteria van complexiteit. De onder het APA vallende plannen werden niet doorgezonden naar het rijk zoals in art. 16-1 is vereist. De toetsing of een plan wel of niet onder het APA kan vallen is aan Burgemeester en wethouders van de gemeente. De terzake te sluiten overeenkomst moet duidelijkheid verschaffen over de wijze waarop dat gebeurt. Het plan wordt wel op de gebruikelijke wijze ter visie gelegd. Als naar aanleiding daarvan bezwaren worden ingediend wordt het plan alsnog naar de Rijksdienst gestuurd om advies. In de praktijk verloopt deze procedure naar tevredenheid. Zie voor deze procedure ook *Schuurman & Jordens p. 52-53*.

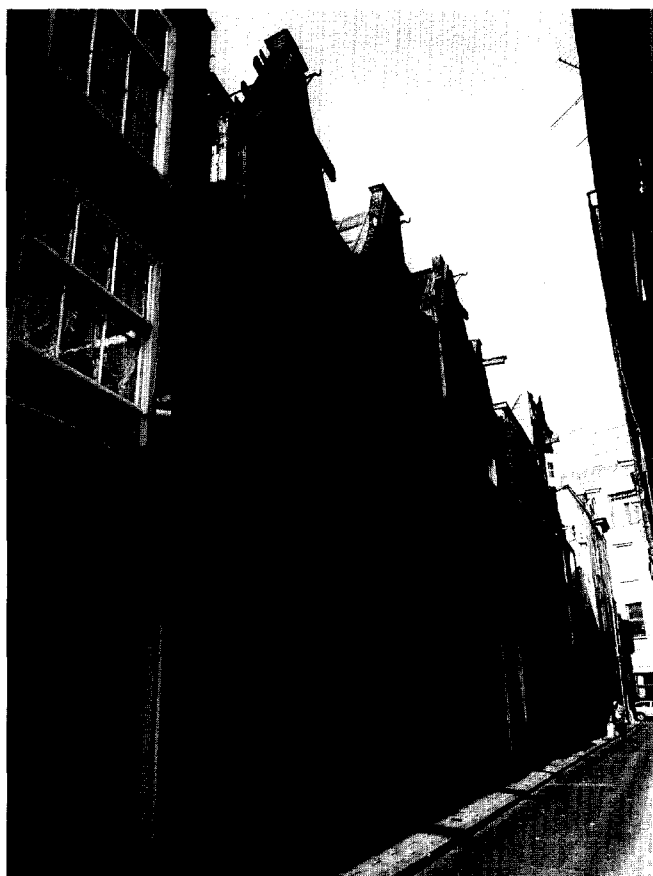
De criteria, die gelden voor het Algemeen Positief Advies zijn restrictief, dat wil zeggen dat er wordt aangegeven in welke gevallen er géén individueel advies nodig is. Vanuit de gemeentelijke praktijk is het wenselijker om de zaak om te

draaien, en aan te geven wanneer er wél een advies aan de minister moet worden gevraagd. De advisering door de minister kan daarmee doelgerichter plaatsvinden en gestoeld worden op gezamenlijk beleid. Zo zouden accenten kunnen worden gelegd op bepaalde categorieën bouwplannen zoals reconstructies, of bepaalde categorieën van monumenten zoals als landelijk erkende topmonumenten.

Er is soms discussie over de aard van het rijksadvies. Moet de minister bij zijn advisering rekening houden met belangen van derden, of mag hij volstaan met alleen een advies over de monument-waarde? Het advies van de minister is een advies aan B&W over alle aspecten van de vergunningsprocedure. De minister adviseert vanuit zijn eigen verantwoordelijkheid; het accent zal dan ook meestal liggen op de vraag in hoeverre de monument-waarde in het geding is. Het kan niet zo zijn, dat de minister al een volledige belangenafweging maakt, maar hij kan wel aangeven hoe sterk aan het monumentenbelang moet worden vastgehouden en waar de marges liggen in relatie tot de beschermenswaardigheid. Bij een voorgenomen verwijdering van monumentale onderdelen zou het advies kunnen luiden: "in beginsel het behouden waard, maar niet tot elke prijs". Een advies, dat uitsluitend betrekking zou hebben op de aanwezige monument-waarde heeft voor de gemeente minder betekenis. Die waarde kan namelijk ook door onafhankelijke deskundigen worden aangegeven, en B&W hebben bij complexe plannen eerder behoefte aan een advies dat ook betrekking heeft op de belangenafweging, en een advies inzake het "algemeen belang" dat in het geding kan zijn.

De subsidieverlening.

Vergunningsverlening en subsidiëring gaan bij restauratieprojecten hand in hand. Het is dan ook logisch dat de bevoegdheid voor deze beide taken bij de gemeente wordt gelegd. De RRM uit 1986 werd later omgezet in het Besluit Rijkssubsiëring Restauratie Monumenten BRRM, waarbij de gemeente, om in aanmerking te komen voor een budget, waaruit restauratie-subsidies konden worden verleend, een zogenaamd meerjaren-programma moest opstellen van de te restaureren monumenten. De gemeente kreeg daarbij de bevoegdheid prioriteiten te stellen en de subsidiabele restauratiekosten vast te stellen. Het totaal beschikbare landelijke budget werd verdeeld op basis van het aantal monumenten in de gemeente en de behoefte aan subsidies. Het aantal monumenten was de factor met de grootste invloed, zodat in feite gold: hoe meer monumenten, hoe meer budget. In 1997 werd het BRRM gewijzigd, waarbij de behoefte een grotere rol ging spelen in de budget-toedeling. Bij de beoordeling van restauratieplannen spelen ook technische aspecten een rol, die "vergunningplichtig" kunnen zijn. Het om technische redenen geheel vernieuwen van bepaalde onderdelen kan zeer ingrijpende gevolgen voor de monument-waarde hebben, terwijl het onderdeel niet wijzigt qua vormgeving. Op de plantekening, op basis waarvan de vergunningsaanvraag wordt beoordeeld is zo'n vernieuwing vaak niet te zien, maar in de omschrijving van de werkzaamheden in het bestek staat deze

Afb. 2-3. Amsterdam, St. Annenstraat 10-16 vóór en na restauratie. Deze panden verkeerden in verregerende staat van verval. Bij de restauratie in 1994-1995 moesten ze van de grond af nieuw opgebouwd worden. De panden zijn op de rijksmonumentenlijst gehandhaafd. Foto's: Han van Gool, Bureau Monumentenzorg Amsterdam, 1978 en 1995.

wel vermeld. Het is voor "monumentenzorg" belangrijk te weten of er onderdelen vernieuwd worden in verband met de mogelijkheid van technisch en/of bouwhistorisch onderzoek. Bovendien moet beoordeeld kunnen worden of de vernieuwing op een verantwoorde wijze gebeurt. In het verleden zijn bijvoorbeeld veel problemen opgetreden bij het vernieuwen van de binnenbepleistering in kerkgebouwen. Afgezien van het feit dat bij het zonder vooronderzoek verwijderen van de bestaande pleisterlaag (overgewitte) muurschilderingen verloren zouden kunnen gaan kan ook de nieuwe pleisterlaag problemen opleveren als deze niet goed is samengesteld of aangebracht.

Relatie vergunning en subsidieverlening

Algemeen wordt gesteld dat een monumentenvergunning alleen nodig is als er sprake is van wijzigingen aan het monument. Wijzigingen zijn in dit verband veranderingen in de verschijningsvorm van het monument. Ongewijzigd herstel zou dus niet onder de werking van het vergunningstelsel vallen. Dit komt nogal een voor bij aanvragen, waarbij alleen

sprake is van een subsidieverzoek. Hierin schuilt een gevaar. In het uiterste geval zou een monument geheel vernieuwd kunnen worden zonder dat daarvoor een vergunning wordt gevraagd. Het is dan ook niet voor niets dat de Monumentenwet in art. 11-2 sub b spreekt over het verbod om een beschermd monument zonder vergunning "te herstellen op een wijze waardoor het wordt ontsierd of in gevaar gebracht". Ook bij restauratie in ongewijzigde vorm is een vergunning nodig.

Knelpunten in de bestuurlijke praktijk.

In sommige gevallen valt er bij restauratie niet aan vergaande vernieuwing te ontkomen. Dan is de bouwtechnische toestand dermate slecht dat herstel in feite neerkomt op sloop en herbouw in dezelfde vorm en met gebruikmaking van dezelfde materialen (Afb. 2-3). De vraag kan dan gesteld worden in hoeverre er dan nog sprake is van monument-waarde. Het monument voldoet dan immers niet meer aan een van de in de wet genoemde criteria, te weten de ouderdom van tenminste vijftig jaar (Art. 1 sub b-1). Als in zo'n situatie B&W,

noodgedwongen, een vergunning hebben afgegeven, kan de minister op grond van de ministeriële bevoegdheid tot afvoering van het monument uit het register van beschermde monumenten overgaan (en heeft dat in verschillende gevallen ook gedaan, zie afb. 1). Afgezien van de inhoudelijke discussie die hierover gevoerd zou kunnen worden doet zich hier een merkwaardige bestuurlijke situatie voor: B&W zijn bevoegd om te beslissen over hoe er met een beschermd monument omgegaan wordt, maar de minister kan gebruik maken van de bevoegdheid de bescherming op te heffen als hij het daarmee niet eens is. In Amsterdam hebben zich enkele van deze situaties voorgedaan met panden van de Maatschappij tot Stadsherstel NV. Het betrof panden die met vergunning en met medeweten van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg waren afgebroken en herbouwd, soms op een andere plek in de stad. De Maatschappij tot Stadsherstel is ruim 40 jaar geleden mede op initiatief van het Rijk in het leven geroepen om de "moeilijkste" restauratie-gevallen aan te pakken, met name de bouwvalligste panden op in het oog springende plaatsen in het stadsbeeld. De ervaring heeft geleerd dat dan in veel gevallen aan algehele vernieuwing niet valt te ontkomen. Door een verscherpt beleid ten aanzien van reconstructie is de minister de laatste jaren na restauratie/herbouw overgegaan tot het in werking stellen van de procedure tot afvoering van de monumentenlijst. Afvoering heeft voor een eigenaar, en zeker voor Stadsherstel, financiële consequenties in de toekomstige exploitatie van de monumenten. Het is in dit soort gevallen dus altijd zaak van te voren de bestuurlijke consequenties te weten. Als de minister wenst te volharden in zijn standpunt zou dat tot gevolg hebben dat alle bouwvallige panden (de zg. "bedreigde monumenten", waarvoor in Amsterdam de hoogste prioriteit geldt in de restauratie-uitvoeringsprogramma's) op voorhand al van de monumentenlijst geschrapt zouden kunnen worden en vervangen door nieuwbouw. Het is zeer de vraag of daarvoor een maatschappelijk draagvlak bestaat.

Bij subsidieverlening kunnen zich ook dergelijke bestuurlijke kwesties voordoen ten aanzien van de vaststelling van de subsidiabele restauratiekosten. Hoewel dit strikt genomen niet in de Monumentenwet is geregeld is het wel een belangrijk aspect van de decentralisatie, die met de wet werd beoogd. In de vorige versie van het BRRM was het de gemeente die de subsidiabele kosten, dat zijn de kosten, die gemoeid zijn met het herstel van de aanwezige monument-waarden, vaststelde. Bij het nieuwe BRRM 1997 is dat gewijzigd, en is het de minister die dat doet op basis van een *berekening* van de gemeente. Met andere woorden: de minister kan dus afwijken van de door de gemeente gemaakte berekening, met alle gevolgen van dien voor de aanvrager, die met de gemeente overleg heeft gevoerd en ten aanzien van de financiële haalbaarheid van zijn restauratie daaraan verwachtingen ontleent. Een soortgelijke "recentralisatie" is als gevolg daarvan opgetreden met betrekking tot het verlenen van ontheffing van de voorwaarde, dat niet met de restauratie mag worden aangevallen (onder meer) vóórdat de subsidiabele kosten zijn vastgesteld.

De geschetste problemen bij de vergunningverlening in relatie tot bescherming en de subsidiëring zouden in theorie niet voor behoeven te komen. Voor beide gelden namelijk door de minister vastgestelde criteria. Deze criteria zijn echter multi-interpretabel; zeker waar het de bepaling van de subsidiabele kosten betreft. Bij vergunningverlening heeft de gemeente tot taak een integrale belangenafweging te maken, die tot een andere uitkomst kan leiden dan de afweging die de minister maakt. Het bestuurlijke spanningsveld zal dus blijven bestaan zolang wet en regelgeving niet worden gewijzigd.

Taakverdeling.

In tegenstelling tot de vergunningverlening, waar de beschikking door B&W wordt afgegeven, wordt de subsidiebeschikking door de minister verleend. Principieel gezien behoeft daartegen niet zo veel bezwaar te bestaan, zolang de minister de gemeentelijke prioriteitsstelling en de door de gemeente berekende subsidiabele kosten ongewijzigd overneemt. Er is hooguit een praktisch probleem; het afgeven van beschikkingen door het rijk betekent een extra schakel in de procedure die tijd kost. Dat zou voorkomen kunnen worden als de gemeente analoog aan het Stadsvernieuwingsfonds de beschikking zou afgeven, en daar achteraf bij het rijk verantwoording over zou afleggen.

Oneigenlijk gebruik van het beschermingsinstrument.

Een veel voorkomend probleem bij de aanvragen tot plaatsing op de monumentenlijst is het oneigenlijk gebruik van die mogelijkheid om nieuwbouwplannen tegen te gaan. Volgens de wet kan elke belanghebbende altijd een aanvraag indienen voor plaatsing van een monument op de monumentenlijst, ook al zijn er uitgebreide inventarisaties en selecties geweest en is het hele bestand drastisch uitgekamd. De aanvragen voor plaatsing op de rijkslijst worden bij de minister ingediend en deze is gehouden de ontvankelijke aanvragen altijd in behandeling te nemen. Dat er veel "oneigenlijke" aanvragen zijn doet daarbij niet ter zake. Wel zou wat kritischer gekeken kunnen worden naar de ontvankelijkheid, met name ten aanzien van de belanghebbenden-vraag en de kwalificatie "monument". In art. 3-1 staat dat "belanghebbenden" een verzoek kunnen doen om "onroerende monumenten" aan te wijzen als "beschermd monument". Is een willekeurige particulier, die een aanvraag doet voor aanwijzing als beschermd monument van een pand in een stad, waar hij niet woont, omdat hij het zo aardig vindt, aan te merken als belanghebbende? De kwalificatie "onroerende monumenten" impliceert dat er sprake moet zijn van gebouwen, die voldoen aan de in art. 1 genoemde criteria. Dat sluit het in behandeling nemen van niet-historische gebouwen zonder schoonheid, betekenis voor de wetenschap of cultuurhistorische waarde uit. Ook daarnaar zou kritischer gekeken kunnen worden om het steken van veel energie in de behandeling van oneigenlijke aanvragen zo veel mogelijk te voorkomen.

Conclusie

In tegenstelling tot wat veel gedacht wordt is de Monumentenwet 1988 een hele "redelijke" wet, in die zin, dat er veel ruimte is voor het meewegen van andere belangen. Zowel bij plaatsing als bij vergunningverlening is een brede afweging gewaarborgd. De schaal kan dan ook wel eens doorslaan ten gunste van een ander belang dan het monumentenbelang. Wanneer dat op een zorgvuldige wijze, op grond van een duidelijke motivering gebeurt, zal de rechter zo'n beslissing in een beroepszaak meestal wel handhaven.

In bestuurlijk opzicht bevat de wet ingebouwde tegenstrijdigheden. De strikte scheiding in en hantering van de verantwoordelijkheden tussen de vergunningverlenings- en de plaatsingsbevoegdheid kan tot bestuurlijke inconsequentie leiden. Hierin berust de wet te veel op de consensus, die er, zeker in het verleden, tussen de gemeentelijke en de rijks-overheid in de regel bestond. Het is in het kader van een consequente decentralisatie echter aan te bevelen de gemeentelijke beslissing ook door de minister te laten overnemen, voorop gesteld, dat die gemeentelijke beslissing op een correcte wijze tot stand is gekomen.

Ter voorkoming van oneigenlijk gebruik van het plaatsings-instrument dient een strakkere toetsing van de ontvankelijkheid van de aanvragen plaats te vinden; enerzijds met betrekking tot de belanghebbenden-vraag, anderzijds tot de beoordeling van het begrip "monument".

Met bovenstaande aanbevelingen is het belang van de monumentenzorg gediend, want een rigide toepassing van de wet, waarbij geen rekening wordt gehouden met maatschappelijke ontwikkelingen, werkt op den duur contra-productief. En dat is niet passend in een van de hoofddoelstellingen van de monumentenzorg: het bevorderen van de integratie en het behoud van cultuurhistorische waarden in de steeds veranderende leefomgeving.

Noot

* Met dank aan mr. A.J. van der Schaaf, juridisch adviseur te Amsterdam.

Literatuur:

Geurts, J.P.A.M. en Niftrik, J.G. van, *Monumentenwet 1988* (5), Nederlandse Staatswetten 52, Editie *Schuurman & Jordens*, Zwolle 1993.

Het verleden van onze steden: mogelijkheden tot beheer en behoud

Stedelijke archeologie

H.L. de Groot *

Geschiedenis

De bodem van ons land bevat een grote schat aan materiële overblijfselen uit het verleden. Ze zijn, net zoals de historische archieven, de gebouwde monumenten en onze nationale kunstcollecties, een onderdeel van ons cultureel erfgoed. We dienen behoedzaam met dat erfgoed om te gaan. Maar ten aanzien van ons zogeheten bodemarchief is er een reden om extra voorzichtig te zijn: de archeologie is wellicht de enige wetenschap die, om aan zijn kennis te komen, zijn eigen bronnen moet vernietigen. Het bestaande bodemarchief is daardoor eindig en kent, anders dan bijvoorbeeld de natuur, geen regeneratievermogen.

De afgelopen twintig jaar is, ook op lokaal niveau, de zorg voor het archeologisch erfgoed sterk toegenomen. Steeds meer gemeenten stelden een eigen archeoloog aan.

Dat is een logische ontwikkeling geweest, die past in de tijd van een groeiende bewustwording van het belang van het behoud van cultuurhistorisch erfgoed. Het ontstaan van de gemeentelijke archeologie is een gevolg van de grootschalige ingrepen in onze historische binnensteden in het begin van de jaren zeventig, waardoor veel archeologische zaken verloren gingen of dreigden te gaan. In veel gevallen waren het amateur-archeologen, plaatselijke historische- of heemkundeverenigingen die alarm sloegen. Noch het rijk, noch de universitaire instituten, waren in staat om de noodzakelijke, voortdurende archeologische zorg te bieden. Enerzijds ontbrak het daartoe aan de benodigde capaciteit, anderzijds paste het vaak niet in de onderzoeksprogramma's van deze instellingen.

Aanvankelijk vaak op kleine schaal, zochten gemeenten daarom zelf naar oplossingen, waarbij steeds aansluiting werd gezocht bij de lokale omstandigheden en mogelijkheden. Er was vrijwel uitsluitend sprake van noodopgravingen die door het bouwproces werden gedictéerd. Van vraagstellingen of onderzoeksstrategieën was nog geen sprake. Doordat de archeologie allengs beter in de gemeentelijke organisatie ingebed raakte, kon gaandeweg de aandacht behalve op het verrichten van noodopgravingen ook gericht worden op het beheer van het archeologisch erfgoed.

Inmiddels wordt er in zo'n 30 gemeenten structureel aandacht aan de archeologie besteed. Naast die dagelijkse aandacht, die voor continuïteit zorgt, is een zeer belangrijke factor voor het succes van de gemeentelijke archeologie de di-

recte wisselwerking tussen beleid en praktijk die er op gemeentelijk niveau bestaat. Zoals H.G. Hermans, de politiek secretaris van Beel schrijft: *gemeenteambtenaren hebben (bovendien) op veel rijksambtenaren voor dat zij dagelijks in hun onmiddellijke omgeving worden geconfronteerd met het resultaat van hun bemoeienissen. Zij kunnen als het ware continu hun beleid bijstellen aan de hand van hun waarnemingen op weg van huis naar kantoor*¹.

Zowel deze wisselwerking als de continuïteit zijn essentieel voor een succesvolle archeologische zorg op gemeentelijk niveau. Met name de laatste jaren is het begrip 'archeologische monumentenzorg' sterk naar voren gekomen: werd er vroeger vooral de nadruk gelegd op het uitvoeren van opgravingen, tegenwoordig bekommeren de meeste gemeentelijke archeologen zich ook om het beheer en behoud van het bodemarchief.

In deze bijdrage wil ik mij richten op de archeologische monumentenzorg in de gebouwde omgeving en meer in het bijzonder binnen onze historische binnensteden.

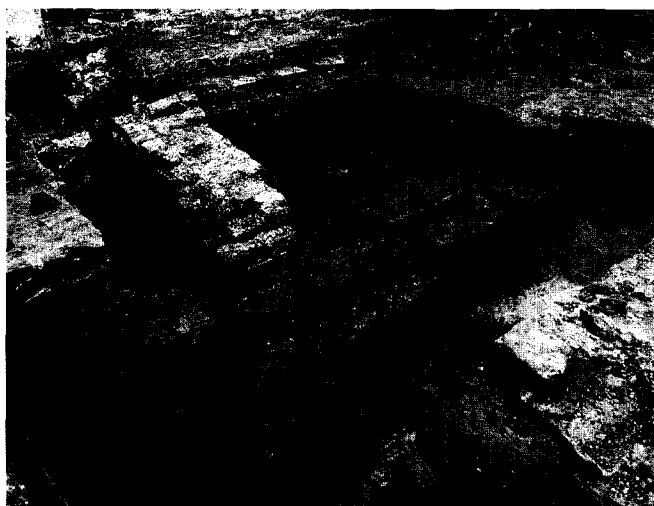
Utrecht: archeologie en bouwhistorie

In Utrecht werd in 1972 een gemeentelijk archeoloog aangesteld.

Vóór dat jaar waren in Utrecht incidenteel wel opgravingen uitgevoerd, meestal door universitaire instituten. Daarbij was de rol van amateurs, onder andere verenigd in de Archeologische Werkgemeenschap Nederland, van aanmerkelijk belang. Van een duidelijk gestructureerd, en vooral continu onderzoek was echter geen sprake.

De komst van een gemeentelijke archeoloog betekende dat archeologisch onderzoek in het bouwproces ingepast werd, en daardoor het aantal 'verrassingen' tijdens de bouw drastisch verminderde. Het grote aantal bouwprojecten in de jaren 70 en 80 maakte dat de archeoloog zich van de ene opgraving naar de andere spoedde. Tot ver in de jaren tachtig was de voornaamste taak van de gemeentelijk archeoloog dan ook *opgraven*, opdat het bodemarchief niet ongezien verdween.

Een min of meer parallelle ontwikkeling deed zich intussen in Utrecht voor ten aanzien van de bovengrondse monumenten, door de aanstelling van een gemeentelijk bouwhistoricus. Ook bij restauraties en verbouwingen komen veel sporen uit het verleden tevoorschijn die informatie over de bouwgeschiedenis opleveren. Bouwhistorisch onderzoek is in

Afb. 1. Tarq. Hoekstra, de kersverse gemeentelijk archeoloog van Utrecht, voerde samen met één vrijwilliger zijn eerste opgraving in 1972 uit aan de Twijnstraat aan de Werf. Met schop, troffel en kruiwagen werd op een klein achterterrein een leerlooierij uit de 16de eeuw blootgelegd. We zien een van de looiersbakken. (Foto: Fotodienst Gemeente Utrecht)

opkomst, al gebeurt dit tot nu toe alleen in Den Bosch en Utrecht in combinatie met archeologie. Het is een vakgebied dat voor de kennis van de gebouwde omgeving zeker van zoveel waarde is als de archeologie. Zo leert een schatting dat, vaak verborgen achter hun 19e-eeuwse voorgevels, binnen de gemeente Utrecht waarschijnlijk nog zo'n 3000 panden aanwezig zijn die middeleeuws muurwerk en/of houtconstructies bevatten. De Nederlandse archeologie is veel minder ondergronds dan wij vaak denken! Door de hoge concentratie van gegevens, is het vooral in steden dat op uitgebreide schaal bouwhistorisch en archeologisch onderzoek gecombineerd kan worden uitgevoerd. Op die manier verkrijgen beide disciplines niet alleen een meerwaarde maar vormt deze combinatie bovendien een nuttig instrument dat gebruikt kan worden bij het vorm geven en uitvoeren van een gemeentelijk cultuurhistorisch beleid. Tot nu toe gebeurt dit in ons land echter nog veel te weinig.

Archeologie, Monumentenwet en monumentenverordening

De Nederlandse bodem, inclusief dat gedeelte dat zich onder water bevindt, kent talloze monumenten. In het eerste artikel van de Monumentenwet van 1988 staat het begrip monument omschreven:

- alle vóór tenminste vijftig jaar vervaardigde zaken welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde;
- terreinen welke van algemeen belang zijn wegens daar aanwezige zaken als bedoeld onder 1.

Hieruit blijkt dat het begrip *monument* ruimer dient te worden geïnterpreteerd dan over het algemeen wordt gedaan. Meestal bedoelen we immers met monument: een van rijks- of gemeentewege *beschermde* (gebouwd) monument. Daarnaast zal duidelijk zijn dat de archeologie zich bezig houdt met de terreinen zoals ze onder lid 2 zijn omschreven.

Het verschil tussen monumenten en beschermde monumenten levert in de dagelijkse praktijk verwarring op. Ten aanzien van de beschermde monumenten is er duidelijkheid, maar ten aanzien van de niet beschermde monumenten ontbreekt die veelal. Wie stelt immers vast of een zaak die *vóór tenminste vijftig jaar vervaardigd* is, van monumentaal belang is? En wat zijn daarvoor de criteria? Deze vragen zullen in de eerste plaats op basis van vakinhoudelijke argumenten moeten worden beantwoord. Dat is nodig om tot een verantwoord beheer van het bodemarchief te kunnen komen.

Op basis van deze vakinhoudelijke criteria kan dan bijvoorbeeld vastgesteld worden of een besluit tot het uitvoeren van een opgraving gegrond is en of het archeologisch onderzoek aan een bepaalde standaard voldoet. Of deze toetsing aan een onafhankelijke instantie of aan het bevoegd gezag zal moeten worden opgedragen dient mijns inziens nog onderwerp van discussie te zijn. Een brede discussie daarover, waaraan alle geledingen binnen de Nederlandse archeologie dienen deel te nemen, is tot op het moment van schrijven van deze bijdrage (april 1998) nog niet gestart. Deze inhoudelijke vragen kunnen en moeten mijns inziens ten aanzien van de gebouwde monumenten eveneens worden gesteld.

Tot nu toe ontbreekt het in dit opzicht in de Nederlandse archeologie dus aan een algemeen geaccepteerd stelsel van normen en richtlijnen: er wordt, meestal niet ten onrechte, uitgegaan van de wetenschappelijke en maatschappelijke integriteit van de verantwoordelijke personen en instellingen. Daarbij moet onmiddellijk worden aangetekend dat een dergelijk (algemeen geldig) stelsel maar tot op zekere hoogte zal zijn te ontwikkelen: Wat in nationaal perspectief van weinig belang is, kan op lokaal niveau wel eens van groot belang worden geacht. Niet voor niets hebben veel gemeenten in een eigen monumentenverordening de mogelijkheid opgenomen om *gemeentelijke monumenten* aan te wijzen, al gaat het daarbij bijna altijd om gebouwen. Waarschijnlijk is Amersfoort de eerste gemeente die in zijn monumentenverordening het aanwijzen van archeologisch belangrijke plaatsen mogelijk heeft gemaakt. Inmiddels heeft een aantal gemeenten een artikel met een dergelijke strekking in de monumentenverordening opgenomen.

Ten gevolge van de hiervoor gesignaleerde verwarring ten aanzien van het begrip 'monument' is het in steden lange tijd vaak moeilijk geweest om archeologisch onderzoek uit te voeren. Hoewel het in vele gevallen duidelijk was dat zich in de bodem 'monumenten' bevonden, zijn de artikelen in de wet die op die grond een archeologisch onderzoek zouden kunnen afdwingen, zelden of nooit toegepast. De reden daarvan is, dat in een dergelijke situatie er een recht op schadevergoeding aan de opdrachtgever of bouwer ontstaat, die door de Staat moet worden betaald. We kunnen dus vraagte-

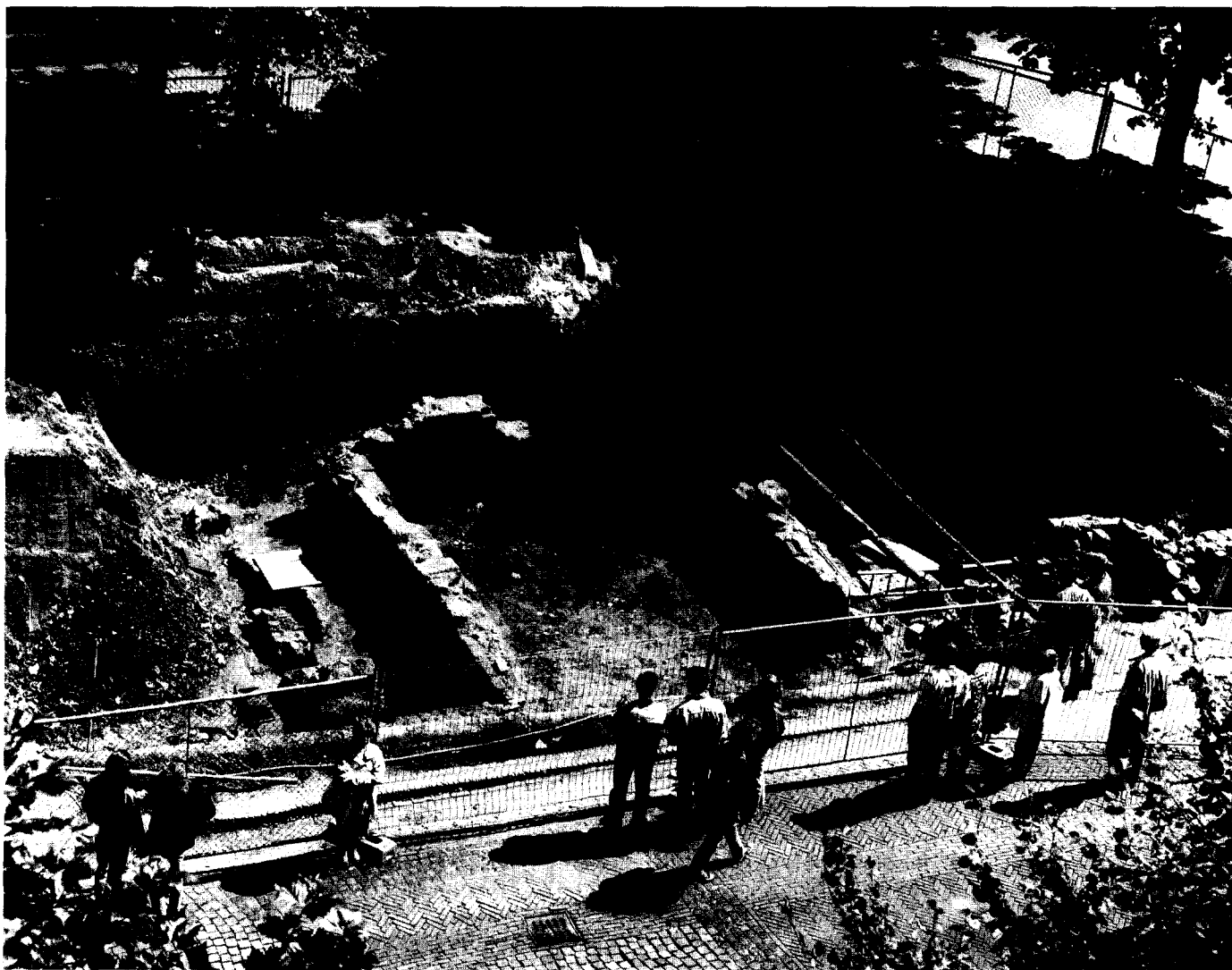
kens zetten bij het nut dat deze wetsartikelen hebben gehad. In ieder geval moesten opdrachtgevers en bouwmaatschappijen iedere keer weer overtuigd worden van de noodzaak van archeologisch onderzoek. Het leverde hen immers geen enkel profijt op. De gemeentelijk archeoloog was al blij als zijn zendingswerk tot resultaat had dat er tijd voor een opgraving werd ingeruimd. Maar gaandeweg werd ingezien dat een opgraving ook voor de bouwer wel eens nuttige kanten had: hij verkreeg er bij het publiek goodwill door en verrassingen tijdens het bouwen konden in een aantal gevallen worden voorkomen. Hoe vaak is niet een palenplan aangepast omdat er zware middeleeuwse funderingen in de weg bleken te zitten? De gemeentelijk archeoloog kreeg het gaandeweg wat makkelijker.

Intussen werd het draagvlak voor de archeologie in de ge-

meente vergroot, niet in de laatste plaats door de aansprekende vondsten die werden gedaan. Zodoende is er in een aantal gemeenten een klimaat ontstaan waarin het archeologisch beheer even vanzelfsprekend wordt gevonden als andere publieke taken zoals bijvoorbeeld het onderhoud van rioleringen en bestratingen. Maar van daadwerkelijke wettelijke bescherming op archeologische gronden is in de gebouwde omgeving nog steeds nauwelijks sprake. In de praktijk biedt de monumentenwet in deze gebieden voornamelijk soelaas voor de *beschermde* gebouwde monumenten.

Bescherming van archeologische waarden in de stad

Een grote concentratie van – al dan niet beschermde – monumenten, zowel boven als onder de grond, vinden we in onze

Afb. 2. De ondergrond van het Domplein is het enige wettelijk beschermde monument binnen de bebouwde kom van Utrecht. De bescherming berust op de aanwezigheid van overblijfselen van enkele (vroeg)middeleeuwse kerken en van een romeins fort. In 1993 werd hier, na verkregen toestemming van de minister, een deel van de Heilige Kruiskapel opnieuw onderzocht. (Foto: Fotodienst Gemeente Utrecht)

Afb. 3. De ommuring van het Romeinse fort ligt vrijwel geheel buiten het Domplein en geniet dan ook geen wettelijke bescherming. Door de directe betrokkenheid van de gemeentelijke archeoloog bij de rioleringswerken die in 1975 rondom het Domplein werden uitgevoerd, werd de Romeinse tufstenen muur in het tracé "Achter de Dom" ontzien. In goed overleg werd het tracé aangepast. Boven het originele Romeinse metselwerk zijn de middeleeuwse herstellingen duidelijk te zien: hiervoor zijn onregelmatige blokken tufsteen gebruikt. (Foto: Fotodienst Gemeente Utrecht)

historische binnensteden. Hoewel ze beide onder de Monumentenwet vallen, bestaan er belangrijke verschillen tussen gebouwde monumenten en het archeologisch erfgoed dat zich in de bodem bevindt. Dat verschil zit in de economische waarde: een gebouwde monument kan bijvoorbeeld in gebruik zijn als woonhuis, winkel of academiegebouw van een universiteit. Archeologische monumenten hebben die dimensie niet: zij zijn uitsluitend onderdeel van ons collectief historisch geheugen en hun economische waarde is bijna altijd nihil.

Een tweede verschil is dat gebouwde monumenten voor iedereen zichtbaar zijn. Voor het allergrootste deel van onze archeologische monumenten geldt dat niet: zij zijn onzichtbaar. In onze historische binnensteden is de archeologie, in de klassieke betekenis, niet alleen bijna altijd onzichtbaar, zij is veelal ook ontoegankelijk tengevolge van de dichte bebouwing. Archeologisch onderzoek in een stad kan dan ook meestal pas plaatsvinden nadat er is gesloopt ten behoeve van een bouwplan.

De laatste decennia is door allerlei oorzaken een aanzienlijk deel van ons archeologisch erfgoed ongezien verdwenen. Steeds meer wordt dan ook gepoogd om tot een verantwoord beheer te komen van datgene wat ons nog rest. Een belangrijk onderdeel van dat beheer is de bescherming van het archeologisch erfgoed. Maar de waarde daarvan zal dan wel eerst moeten worden vastgesteld.

Juist omdat het bodemarchief in een stad zo lastig toegankelijk is, is het ook maar zelden mogelijk om de precieze om-

vang en waarde ervan vooraf vast te stellen. Dat komt doordat de daartoe noodzakelijke onderzoeksmethoden die in open terrein wel mogelijk zijn, in de bebouwde omgeving zelden of nooit kunnen worden toegepast. In het buitengebied kan door middel van een "Landesaufnahme" en aanvullend booronderzoek vaak een goede indruk worden verkregen van de omvang en kwaliteit van vindplaatsen. Voor het vaststellen van de waarde en omvang van het bodemarchief in een binnenstad geldt daarentegen vrijwel altijd: opgraven.

Daarnaast is door de grote (economische) druk op onze historische binnensteden een daadwerkelijke bescherming van de archeologische waarden vrijwel nooit mogelijk. Hoe groot de economische waarde van onze stadscentra is, blijkt wel uit het feit dat eigenaren van panden in de binnenstad doorgaans niet geïnteresseerd zijn in het verhuren van de woonruimten boven de winkels: de begane grond levert voldoende inkomsten op. Door deze oorzaken is meestal slechts in incidentele gevallen, en dan nog op basis van goodwill, een plaanpassing of inpassing en presentatie van een stukje van onze begraven geschiedenis in binnensteden mogelijk. Hoewel de wet dus mogelijkheden biedt om tot een daadwerkelijke bescherming van archeologische waarden te komen, staan economische en praktische factoren dat meestal in de weg.

Gemeentelijke archeologie: een publieke taak

De resultaten die de gemeentelijke archeologie in de afgelopen decennia heeft geboekt, zijn, het werd reeds gezegd, gebaseerd op het enthousiasme en de overtuigingskracht van de archeologen en de daardoor ontstane goodwill, waardoor ontwikkelaars en politiek hun maatschappelijke verantwoordelijkheid hebben genomen. Dientengevolge is in een aantal steden zowel onder de bevolking als binnen het ambtelijk apparaat een stevig draagvlak ontstaan. Een integrale aanpak die niet uitsluitend gebaseerd is op vastgestelde regels maar vooral voortkomt uit een besef van maatschappelijke verantwoordelijkheid, leidt uiteindelijk bij vrijwel alle betrokkenen tot enthousiasme.

Opgravingsbevoegdheid kan, volgens de huidige wet, worden verleend aan een rijksdienst, een universiteit of een gemeente. De bevoegdheid wordt verleend aan de gemeente en niet aan de dienst of instelling die door het gemeentebestuur met de dagelijkse uitvoering van het archeologisch beleid is belast. Daardoor is het gemeentelijk niveau tot nu toe het enige waar directe democratische controle van het archeologisch beleid mogelijk is. Dat is een belangrijk feit omdat naar mijn mening onze 'begraven geschiedenis' een bezit is van ons allemaal. Omdat het bovendien onvervangbaar is, zal een beslissing tot opgraven of het ongecontroleerd opruimen van archeologische waarden direct door de politiek gecontroleerd moeten kunnen worden. Een gemeentelijk archeoloog en, in tweede instantie het gemeentebestuur, zullen verantwoording moeten afleggen over het gevoerde beleid. Met andere woorden: de zorg voor ons archeologisch erfgoed is een publieke taak. Om die reden zal naar mijn overtuiging dan ook nimmer

een opgravingsbevoegdheid, zoals die nu in de Monumentenwet is omschreven, aan een particuliere organisatie kunnen worden verleend. Dat komt omdat in de praktijk deze bevoegdheid veel meer beheers- en beleidsmatige aspecten heeft gekregen en dus niet meer uitsluitend gericht is op de kwaliteit van het archeologisch onderzoek, lees opgravingen.

Malta: nieuwe wet- en regelgeving

In 1992 is de conventie van Malta getekend door de cultuurministers van de lidstaten van de Raad voor Europa. Het hoofddoel is om te komen tot een beter beheer en behoud van het bodemarchief en het verkrijgen van de daartoe benodigde middelen. Daarnaast wijst artikel 9 nadrukkelijk op de noodzaak tot het verbreden van het maatschappelijk draagvlak. Van rijkswege wordt nu gewerkt aan de implementatie. Dat zal leiden tot nieuwe wet- en regelgeving, waarbij het er naar uitziet dat er vooralsnog geen maatregelen worden genomen met betrekking tot de archeologie in onze steden. Als we naar het succes van de gemeentelijke archeologie kijken kan de vraag gesteld worden of deze sector wel behoefte heeft aan aangepaste regelgeving. In ieder geval zullen wijzigingen in het bestel, die vooreerst op nationaal en provinciaal niveau zullen worden doorgevoerd, geen belemmeringen voor de gemeentelijke archeologie mogen opleveren. Dat neemt niet weg dat de archeologie in de stad gebaat is bij enkele verbeteringen en uitbreiding van de bestaande regelgeving. Ik wil daartoe twee suggesties doen.

Voor onze historische binnensteden kan worden vastgesteld dat op veel plaatsen de beste bescherming voor het bodemarchief de beschermde gebouwde monumenten zijn die er bovenop staan. In feite maakt dat bodemarchief zelfs deel uit van dat beschermde monument en zijn eventuele voorgangers. Talloze malen zijn immers oudere bebouwingssporen in

de bodem aangetroffen nadat de, vaak te laat ontdekte, historisch belangrijke bebouwing ter plaatse was gesloopt. Het verdient mijns inziens dan ook aanbeveling om te onderzoeken of de redengevende omschrijving van gebouwde monumenten die van rijks- of gemeentewege zijn beschermd, uitgebreid kan worden met die van het daaronder aanwezige bodemarchief. Het zou een goed begin kunnen zijn van een betere bescherming van de archeologische waarden in de historische steden.

Daarnaast kan worden onderzocht of in andere gevallen door het opnemen van voorwaarden in de bouwvergunning de mogelijkheid tot het uitvoeren van archeologisch onderzoek kan worden verzekerd, waarbij het financiële aspect hier nog maar even buiten beschouwing wordt gelaten.

De toekomst

Archeologisch beheer betekent in de eerste plaats een streven naar het voorkómen van opgravingen. Steeds vaker wordt dan ook getracht om, zo mogelijk in een vroeg stadium, invloed uit te oefenen op bouwplannen en wijze van funderen, opdat het bodemarchief, althans zoveel mogelijk, wordt gespaard. Vooronderzoek ten behoeve van het verleggen of vernieuwen van kabels, leidingen of rioleringen kan ervoor zorgdragen dat in een aantal gevallen een voor het bodemarchief minder schadelijk tracé wordt gekozen. In het geval dat behoud niet mogelijk is, kan in ieder geval worden geprobeerd om bij de planvorming gebruik te maken van de resultaten die het archeologisch onderzoek heeft opgeleverd, opdat de geschiedenis niet alleen voortleeft in rapporten en tentoongestelde voorwerpen, maar op een of andere wijze op de plek zelf herkenbaar blijft. Uit de recente Utrechtse praktijk wil ik twee voorbeelden geven. In de eerste plaats verdient het project Walsteeg/Mariaplaats in Utrecht een bijzondere vermelding, omdat hier bouwhistorie, archeologie, stedenbouw en architectuur intensief hebben samengewerkt. Het betreft een gebied van ongeveer 100 bij 100 meter binnen de middeleeuwse stad, dat reeds vanaf 1940 vrijwel braak heeft gelegen. Op basis van de in de afgelopen decennia verzamelde kennis en met gebruikmaking van historische kaarten kon de bouwhistorie de niet meer zichtbare stedenbouwkundige structuur duidelijk maken. Midden op langgerekte percelen hebben al in de 13de eeuw zeer grote stenen huizen gestaan, waarbij in later eeuwen aan de voor- en achterzijde van de percelen wat minder massale bebouwing verscheen. Het zijn deze verkavelingspatronen en de ordening van de bouwmassa's die voor het nieuwbouwplan de uitgangspunten hebben gevormd. Het waren de randvoorwaarden die door de gemeente aan de architect werden meegegeven.

Het uitgebreide archeologische onderzoek dat vervolgens op het terrein plaats vond, toonde de juistheid van de reconstructie van de bouwhistoricus aan. De perceelsgrenzen, de bouwmassa's, ze lagen precies op de plaats die 'voorspeld' was. Het bijzondere is nu dat de Belgische architect bOb van Reeth zijn ontwerp heeft gebaseerd op de resultaten van het archeologisch en historisch onderzoek. In eigentijdse bouw is

Afb. 4. Het nieuwbouwcomplex Mariaplaats-Walsteeg, tussen de gebouwen van het Conservatorium (midden boven) en de tuin van het Duitse Huis (rechtsonder). Door dat het ontwerp geënt is op de middeleeuwse verkaveling en de in de loop der eeuwen gegroeide bouwmassa's, past het organisch in het historisch stadsbeeld. (Dia: A.F.E. Kipp)

de oorspronkelijke stedenbouwkundige structuur hersteld. Bovendien is een deel van de zeer bijzondere archeologische vondsten bij het bouwplan ontzien en zelfs permanent voor het publiek zichtbaar gemaakt. Gezegd moet worden dat dit project een grote uitzondering vormt, al was het alleen maar omdat het terrein zeer ruim van tevoren voor onderzoek beschikbaar was.

Op kleinere schaal kan het aanpassen van een palenplan van een bouwproject er soms voor zorgen dat een aanzienlijk deel van de archeologische overblijfselen kan worden gespaard. De kosten van zo'n aanpassing zijn, zeker in vergelijking met de totale bouwsom, gering. In Utrecht is op die manier een aanzienlijk deel van de fundering van een 14de-eeuws gebouw bewaard gebleven. Het maakte ooit deel uit van het Predikherenklooster dat na de reformatie is gesloopt. De overblijfselen zijn weliswaar niet zichtbaar gebleven, maar wél behouden. De laatste jaren wordt steeds vaker op deze wijze succes geboekt. Voorwaarde is dan wel, dat de archeoloog reeds in een vroeg stadium bij de planvorming wordt betrokken.

Ook in de toekomst zullen dergelijke inpassingen wel tot de uitzonderingen blijven behoren, tenzij men aan dit soort historische aanknopingspunten meer waarde wil toekennen. Opgavingen, waarbij belangrijke zaken tevoorschijn komen worden immers vaak uitgevoerd als er al een goedgekeurd bouwplan bestaat. Inpassing kost dan ook altijd geld en zal een grotere kans van slagen hebben naarmate het behoud en het permanent zichtbaar maken van de archeologische vondsten een duidelijk meerwaarde voor het project opleveren. Gelukkig groeit de laatste jaren op alle overheidsniveau's de aandacht voor de cultuurhistorie en poogt men het draagvlak daarvoor te vergroten. Een duidelijke financiële vertaling daarvan laat evenwel nog op zich wachten. Het wettelijk beschermen op archeologische gronden van percelen of terreinen in de gebouwde omgeving zal echter bijzonder ingewikkeld blijven.

Van sectoraal naar (meer) integraal

De omslag van opgraven naar beheer en behoud betekent bovendien een verschuiving van een sectorale naar een meer integrale aanpak: archeologie wordt daarbij een onderdeel van een brede cultuurhistorische benadering, waarvan onder andere ook bouwhistorie, historische geografie en -cartografie deel uit maken. Deze opvatting komt voort uit het besef dat de cultuurhistorische kwaliteit van de stad van groot belang is voor de stedelijke ontwikkeling, terwijl anderzijds deze ontwikkeling een bedreiging kan vormen voor de historische kwaliteit. Een cultuurhistorische benadering kan veel beter inzicht verschaffen in de historisch ruimtelijke structuren van een stad en op die manier een bijdrage leveren aan planologische en stedenbouwkundige ontwikkelingen. Uiteraard is een dergelijke benadering voor het niet-stedelijke gebied en voor

de relatie 'stad en ommeland' van even grote waarde. Een verantwoord omgaan met het bodemarchief in onze binnensteden zal naar mijn mening gebaat zijn bij een brede cultuurhistorische aanpak.

Een en ander heeft in Utrecht in 1993 geleid tot het ontwikkelen van een nieuw instrument, de Cultuurhistorische Effect Rapportage (CHER). Anders dan bij de MER, waar de gevolgen van een plan voor het milieu worden onderzocht, is de CHER bedoeld om nog vóór er van een duidelijk plan sprake is, de cultuurhistorie van een gebied in beeld te brengen, opdat deze waarden in het besluitvormingsproces mede worden betrokken. Het hiervoor genoemde project Walsteeg/Mariaplaats is daarvan een voorbeeld.

Nu er een aantal jaren ervaring is opgedaan met dit instrument kunnen enkele voorzichtige conclusies worden getrokken. Ten eerste lijkt de CHER bij uitstek geschikt om op lokaal of beperkt regionaal niveau te worden ingezet. Daarnaast is het niet zozeer het vervaardigen van een rapport en dan maar afwachten wat er van terecht komt, maar meer een proces, waarbij de andere betrokkenen de (meer)waarde van de cultuurhistorie gaan inzien. Een institutionalisering in wetgeving ligt dan ook niet zo voor de hand. Wél kan overwogen worden om in bestemmingsplannen op te nemen dat dit instrument bij planvorming gebruikt moet worden.

Tenslotte

De Nederlandse archeologie zit midden in een periode van ingrijpende veranderingen. De belangrijkste zijn wel de grotere rol die de provincies gaan spelen en de (gedeeltelijke) privatisering van het uitvoeren van opgravingen. Deze veranderingen in het archeologisch bestel maken het noodzakelijk dat de Monumentenwet wordt aangepast. Nu er sprake van is dat er door het rijk meer taken naar lagere overheden worden overgedragen, zullen daartoe ook bevoegdheden moeten worden overgeheveld. Die veranderingen zullen in nauw overleg tussen de verschillende overheden tot stand moeten komen. Maar bovenal lijkt het een uitgelezen moment om het functioneren van de Monumentenwet in gezamenlijkheid te evalueren. Hoe ook de verdeling van taken en bevoegdheden er in de toekomst uit zal gaan zien, het is voor het voortbestaan van de gemeentelijke archeologie van het grootste belang dat in ieder geval op dit overheidsniveau de principes van de continue zorg en de wisselwerking tussen uitvoeringspraktijk en beleid, met de daarbij behorende bevoegdheden, in stand worden gehouden. Ze zijn, zeker in de stad, voor de kwaliteit van het archeologisch beheer van levensbelang.

Noten

- * De auteur schreef dit stuk als gemeentelijk archeoloog van Utrecht.
- 1 H.G. Hermans, Staatmanskunst in: R.J.J. Stevens et al (red), De formatiedagboeken van Beel, 'sGravenhage 1994.

In het belang van het monument?

Ontwikkelingen in de restauratiepraktijk in de afgelopen tien jaar

W.M.N. Eggenkamp

1. Inleiding

De afgelopen periode van 10 jaar sinds de invoering van de nieuwe monumentenwet gaf voor de restaurerende instellingen, die zich met woonhuismonumenten bezig houden, in hun dagelijkse restauratiepraktijk geen verbetering te zien ten opzichte van de jaren daarvoor. Enerzijds bleven de subsidiebedragen per projekt verder dalen, anderzijds werd de al tientallen jaren aangekondigde onderhoudssubsidie voor de grootste categorie monumenten, de woonhuizen, niet ingevoerd. Naar onlangs bleek is deze op zijn vroegst in het jaar 2002 te verwachten.¹ Verder werd de restauratiepraktijk met een groot aantal kostenverhogende factoren geconfronteerd. De in de monumentenwet vastgelegde decentralisatie op vergunningengebied funktioneert naar tevredenheid. Wel valt een steeds verder toenemende boekhoudkundige benadering van de monumentenzorg waar te nemen, tegelijk met een verdere juridificering van het restauratieproces. Omdat het met name buiten de grote steden steeds moeilijker wordt restauraties financieel rond te krijgen en slechts incidenteel de helpende hand wordt geboden om dit op te lossen, is binnen de kring van restaurerende instellingen het gevoel ontstaan, dat nog nauwelijks belangstelling bestaat voor hun restauratieproblematiek en dat de werkelijke belangstelling voornamelijk uitgaat naar de grote twintigste eeuwse monumenten als het Hilversumse Zonnestraat van Bijvoet en Duiker, het Haags Gemeentemuseum van Berlage of het Olympisch stadion van Wils in Amsterdam.

In het hierna volgende wordt vooral geput uit de ervaringen van de Amsterdamse Maatschappij tot Stadsherstel N.V.. Deze restaurerende instelling is de oudste in zijn soort (opgericht in 1956). De maatschappij is erkend zowel als toegelaten instelling in de zin van de Woningwet als restaurerende instelling. Zij valt dus ook onder de regelgeving voor de sociale woningbouw. Erkenning als restaurerende instelling, waardoor tot voor kort een subsidie van 80% (nu 70%) in plaats van 60% in de subsidiabele kosten te verkrijgen viel, bleek aanvankelijk niet mogelijk. De eisen, die het ministerie van VRO destijds stelde aan een toegelaten instelling, konden volgens ambtenaren van het ministerie van WVC niet in overeenstemming gebracht worden met die, welke het zojuist genoemde ministerie aan restaurerende instellingen voorschreef. Zo stelde het ministerie van VRO, dat de maatschappij uitsluitend of nagenoeg uitsluitend werkzaam zou zijn in

het belang van de volkshuisvesting, en het ministerie van WVC dat zij slechts in het belang van de monumentenzorg mocht opereren. WVC stelde verder als eis, dat de maatschappij uitsluitend rijksmonumenten mocht aanpakken. Gemeentelijke monumenten of beeldbepalende panden waren uit den boze, laat staan nieuwbouw. Bij liquidatie zou een eventueel overschot volgens het ministerie van VRO ten goede moeten komen aan een volkshuisvestelijk belang, en volgens het ministerie van WVC aan een monumentzorgelijk belang. Het gevolg was in 1991 de oprichting van Stadsherstel-II, een 100% dochter van Stadsherstel-I. Per projekt wordt sindsdien bepaald, of het in Stadsherstel-I dan wel Stadsherstel-II wordt ondergebracht.

Stadsherstel Amsterdam is de grootste restaurerende instelling in Nederland. Zij heeft op dit moment 420 panden in eigendom, waarvan er 375 zijn gerestaureerd. Statutair dient zij zich bezig te houden met de meest bedreigde, voor het stadsbeeld karakteristieke panden, primair ten behoeve van de woonfunctie. Na restauratie worden de panden niet verkocht, maar verhuurd. De zorg voor de panden blijft doelbewust bij de maatschappij. In de panden zijn thans bijna 1000 verhuurbare eenheden ondergebracht, waarvan 150 een niet-woonfunctie hebben.

2. Verdere verlaging van subsidies

In artikel 34 van de nieuwe monumentenwet staat ten aanzien van subsidie alleen vermeld, dat de minister dit ten behoeve van het herstel en de instandhouding van beschermde monumenten kan verstrekken en dat bij Algemene Maatregel van Bestuur daarover nadere regels worden gesteld. Over de hoogte van de subsidie spreekt de wet zich niet uit. Welnu: die blijkt in de praktijk behoorlijk aan schommelingen onderhevig, maar voornamelijk in neerwaartse richting.

Reeds eerder heb ik betoogd, dat Nederland in de afgelopen vijftien jaar niet alleen op macro-niveau forse bezuinigingen op het gebied van de monumentenzorg heeft gekend en wel van 180 naar 80 miljoen gulden per jaar, maar ook op micro-niveau.² Dat was en is een tamelijk sluipend proces: er heeft nimmer een publiek debat over plaatsgevonden. Waarschijnlijk komt dit, omdat bij restauraties in de huursector verschillende overheidsinstanties betrokken zijn, die elk op zich los van elkaar zijn gaan bezuinigen, terwijl niemand de consequenties van al die maatregelen tesamen

in ogenschouw heeft genomen. Ik kwam daarbij tot de conclusie, dat in geval van huurwoningen een feitelijke subsidiedaling heeft plaatsgevonden van 50 a 60% van de investeringskosten naar 30%, bijna een halvering. Dat kwam niet alleen door de verlaging van de subsidies van de kant van het ministerie van WVC, maar ook van de kant van het ministerie van VROM.

Een ander voorbeeld, dat slecht uitwerkte voor de restaurende instellingen, was de voorfinanciering, die werd geïntroduceerd in de op 1 januari 1986 van kracht geworden Rijks-subsidieregeling Restauratie Monumenten (RRM). Immers de rente, die over deze voorfinanciering betaald moet worden, is voor een eigenaar/bewoner van een rijksmonument aftrekbaar in het kader van de inkomstenbelasting, maar restaurende instellingen kennen deze aftrekmogelijkheid niet.

Ook de invoering van de nieuwe monumentenwet per 1 januari 1989 leidde feitelijk tot vermindering van subsidie. De provincies vonden namelijk, dat zij uit die wet waren weggeschreven. De meesten van hen hielden vanaf dat moment op restauraties van rijksmonumenten te subsidiëren. Zij formuleerden een eigen monumentenbeleid en gaven vanaf die tijd bijna alleen nog maar geld aan de eigen provinciale monumenten.

Gelukkig konden in Amsterdam – en trouwens in nagenoeg alle middelgrote steden in Nederland – vele restauraties worden gesubsidieerd uit het stadsvernieuwingsfonds, waarin voor verreweg het grootste gedeelte geld werd gestort door het ministerie van VROM en in zeer beperkte mate (aanvankelijk ongeveer 15%) door het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (WVC). In 1992 trok dit ministerie haar toch al geringe aandeel in dit fonds geheel terug, daarmee het belang van dit fonds voor de restauratiepraktijk geheel miskennend.

Zo was het stadsvernieuwingsfonds vanaf halverwege de tachtiger jaren in Amsterdam voor de restauratie van rijksmonumenten van veel groter belang dan de RRM. De hoofdstad kreeg bijvoorbeeld in 1991 een restauratiebudget in het kader van de BRRM van 10 miljoen gulden, terwijl in het stadsvernieuwingsfonds van dat jaar voor hetzelfde doel 18 miljoen gulden beschikbaar was. Overigens koos de gemeente Amsterdam ervoor de restauraties van woonhuismonumenten te subsidiëren vanuit het stadsvernieuwingsfonds en de grote niet-woonhuismonumenten via de RRM. Eigenlijk heeft het stadsvernieuwingsfonds in veel steden bewerkstelligd, dat het restauratieproces ondanks de sterk verminderde rijkssubsidie voor monumenten zowel op macro- als op microniveau toch in een behoorlijke omvang doorgang kon vinden. Helaas droogt deze bron nu steeds verder op, zodat het belang van met name de BRRM voor de dagelijkse restauratiepraktijk in de komende jaren aanzienlijk zal toenemen.

Per 1 januari 1991 werd de RRM gewijzigd in het Besluit Rijkssubsidiëring Restauratie Monumenten (BRRM). De daarin opgenomen wijzigingen waren niet of nauwelijks van invloed op de hoogte van de subsidiebijdragen. Dat was wel het geval met de wijzigingen, die per 1 januari 1998 zijn ingevoerd naar aanleiding van de extra beschikbaar gestelde

subsidies (de zogenaamde extra Nuis gelden ad 275 miljoen gulden). Die wijzigingen waren bedoeld “om de beschikbare gelden zo efficiënt mogelijk in te kunnen zetten”. Allereerst werden deze extra gelden niet meer toebedeeld op basis van het aantal rijksmonumenten in de betreffende gemeente, maar op basis van de werkelijke restauratiebehoefte, een ontwikkeling, die ik eerder heb toegejuicht (3). In 1988 wees de minister deze basis voor verdeling nog af, “omdat dat niet goed genoeg te meten zou zijn”. Vanuit de restaurende instellingen werd bij deze laatste wijzigingen van de subsidieregeling aan de staatssecretaris duidelijk gemaakt, dat een verdere verlaging van de monumentensubsidie met 10% voor hen funest zou uitwerken. Zij kunnen immers geen compensatie daarvoor krijgen in het kader van de inkomstenbelasting. Weliswaar zou subsidiering uit de extra Nuis-gelden kunnen betekenen, dat geen of veel minder voorfinancieringskosten meer hoeven te worden gemaakt – het geld kan immers eerder beschikbaar worden gesteld – maar de grote vraag daarbij is, of de betreffende gemeente überhaupt wel voldoende extra geld krijgt om daaruit in een keer de door de restaurende instellingen gewenste restauraties te kunnen subsidiëren en vervolgens is het nog maar de vraag, of zij bereid zijn de extra subsidie ter beschikking te stellen aan de restaurende instellingen in plaats van aan andere instellingen of personen, die urgente restauratieprojecten onder handen hebben. Immers niet het Rijk, maar de Gemeente bepaalt sinds 1986 de verdeling van die gelden. Helaas werd naar die kritiek niet geluisterd. Gelukkig bleken de leden van de vaste Tweede Kamercommissie voor Cultuur wel gevoelig voor deze kritiek. Daarop zegde de Staatssecretaris toe bereid te zijn in dergelijke concrete gevallen financieel naar een oplossing te zoeken. In zijn brief van 19 december 1977 aan de Tweede Kamer schreef hij echter daartoe nog altijd bereid te zijn, maar dat hij daarvoor geen geld gereserveerd had en dat in dergelijke gevallen de financieringsfaciliteiten van het NRF uitkomst moeten bieden. De praktijk zal moeten leren, of dit feitelijk een oplossing biedt.

Al met al leiden de ontwikkelingen van de afgelopen jaren er toe, dat op het ogenblik niet meer dan 25% van de investeringskosten aan subsidie binnenkomt. Dat betekent, dat de restaurende instellingen zelf moeten zorgen voor de financiering van 75% van het vereiste geld.

Om toch kostendekkend te kunnen restaureren, moeten in de huursector de huren deze subsidie al opvangen. Dat is echter niet onbeperkt mogelijk. De markt laat in Amsterdam op dit moment voor een driekamerwoning van ongeveer 80 m² geen hogere huur toe dan ongeveer f 1600,- per maand. Een dergelijk huurbedrag wordt overigens in vele middelgrote steden voor een vergelijkbare woning niet betaald.

Voeg daarbij de explosieve ontwikkeling op de onroerend goedmarkt van de afgelopen jaren en de conclusie kan worden getrokken dat in de huursector nog maar in beperkte mate kostendekkend kan worden gerestaureerd. Overigens kan ook de koopsector maar in geringe mate soelaas bieden. Deze sector heeft namelijk nauwelijks belangstelling voor de meest

bedreigde monumenten, de werkelijke krotten, voor de restauratie waarvan nu juist de restaurerende instellingen zijn opgericht. Verkoop houdt bovendien afstoting van het bezit na restauratie in. Dat staat op gespannen voet met het streven van veel restaurerende instellingen om een kernvoorraad van gerestaureerd bezit op te bouwen, waarvan het onderhoud op langere termijn veel meer dan bij particuliere eigenaren verzekerd is, en waarvan de uitstraling moet voorkomen, dat de stad weer kan verloederen, zoals dat 30 jaar geleden het geval was. Uit oogpunt van een continue monumentenzorg verdient verkoop van eerder gerestaureerd bezit dan ook geen aanbeveling.

Bij veel restaurerende instellingen, en met name bij de kleinere, worden op het ogenblik bijna geen restauraties meer uitgevoerd. Alleen de grootste instellingen in Amsterdam, Utrecht, Den Haag en Deventer hebben nog relatief veel projecten in ontwikkeling en uitvoering.

De verdere dalingen in het subsidiëren hebben in de praktijk naast de veel hoger uitvallende huurprijs tot gevolg, dat vaak zoveel mogelijk wooneenheden in het pand ondergebracht moeten worden om de restauratie financieel haalbaar te krijgen.

Meer wooneenheden in eenzelfde casco stoppen levert relatief gezien meer op. Er plegen dan immers bijna geen extra kosten voor het casco bij te komen, terwijl de totale huurinkomsten wel kunnen stijgen.

Die ontwikkeling is bepaald niet altijd in het belang van het monument. Vaak is het karakter van het pand meer gebaat met minder wooneenheden. Maar de subsidieregelingen laten in dergelijke gevallen, wanneer de monumentale waarde van het pand daarmee gediend is, niet toe extra subsidie te verlenen.

3. Kostenverhogende factoren

Een andere ontwikkeling, die zich in de afgelopen 10 jaar heeft voorgedaan, is het feit, dat gemeenten steeds vaker leges zijn gaan heffen voor diensten, die zij verlenen. Daarnaast zijn extra eisen gesteld aan veiligheid en milieu. Het cumulatief effect van dit alles op de restauraties is niet te onderschatten. De belangrijkste vergunningen/ maatregelen, waarvoor leges worden gevraagd zijn de hierna volgende.

– Monumenten- en bouwvergunning.

Woningbouwverenigingen en restaurerende instellingen waren tot 1991 in Amsterdam – en in vele andere gemeenten – vrijgesteld van leges voor de bouwvergunning. In het kader van de bezuinigingen werd dit voordeel opgeheven. Op dit moment betaalt men in Amsterdam voor een sloopvergunning f 300,–, voor een monumentenvergunning eveneens f 300,– en voor een bouwvergunning – afhankelijk van de grootte – 1,6 a 1,7 % van de geschatte bouwsom.

Tot voor kort werd geen sloopvergunning noodzakelijk geacht, als iets verwijderd moest worden voor de uitvoering van een plan, waarvoor een monumentenvergunning was ver-

leend. Tegenwoordig wordt in die gevallen steeds vaker een aparte sloopvergunning afgegeven met als gevolg het betalen van extra leges.

– Leges voor het afgeven van een monumentensubsidie.

Voor het verkrijgen van de monumentensubsidie dient men in Amsterdam 1% van het te ontvangen bedrag aan leges te betalen, zij het dat dit bedrag weer subsidiabel wordt geacht. Het bedrag wordt derhalve weer vermindert met hetzij 60 hetzij 70% subsidie.

– Leges voor het afgeven van een nieuwe huisnummering.

Bijna elke restauratie leidt tot het opnieuw nummeren van het betreffende pand, omdat er meer wooneenheden in worden ondergebracht. De kosten voor dit nieuwe huisnummeringsbesluit bedragen f 300,–.

– Leges voor asbestvergunning.

Ook deze vergunning kost fl. 300,–. Daarnaast moet voor de rapportage, wat voor asbest aangetroffen is en wat verwijderd moet worden, ongeveer f 500,– betaald worden.

Andere kostenverhogende ontwikkelingen waren:

– Verhoging van de bouwplaatskosten.

In de binnensteden is de ruimte om te bouwen vaak uiterst klein. Bijna altijd moeten de bouwketen en de opslag van bouwmaterialen plaatsvinden op plekken, waarop geparkeerd pleegt te worden.

In dat geval worden – wederom sinds een aantal jaren – de gedeelde inkomsten door de gemeente in rekening gebracht. De hoogte van het bedrag is uiteraard sterk afhankelijk van waar de parkeerplaatsen zich bevinden.

Na de uitvoering van het werk moet de bestrating weer worden hersteld of worden aangeheeld. Tot voor kort voerde de aannemers van de restauratie dit werk uit. Nu mag dit alleen van gemeentewege gebeuren en wel tegen een vergoeding van f 500,– per m². Dit betekent in de praktijk een verdubbeling van de kosten.

Wordt er een platbodem in de gracht gelegd, of staan de steigers en/of keten op de openbare weg, dan wordt precario gegeven.

– Verhoging van de aansluitkosten van de nutsbedrijven.

De aansluitkosten van gas, water, elektra, kabeltelevisie hebben de afgelopen jaren een explosieve groei te zien gekregen.

– Veiligheids- en gezondheidsplan.

Op basis van de ARBO-wetgeving dienen op het werk een aantal voorzieningen te worden getroffen, voortvloeiend uit dit plan.

– Milieuheffingen.

Een forse nieuwe loot aan de lastenboom. Allereerst dient onderzoek naar de eventuele bodemverontreiniging plaats te vinden, waarvoor de kosten gemiddeld f 1500,– bedragen.

De gemiddelde schoonmaakkosten bedroegen in het afgelopen jaar bij de Amsterdamse maatschappij f 3000,- per wooneenheid.

Bij bijna elke restauratie komt dit voor: immers nagenoeg altijd moet in de categorie meest bedreigde monumenten de fundering worden aangepakt.

– *Verwijdering van asbest.*

Deze kosten bedroegen in het afgelopen jaar in Amsterdam gemiddeld f 4000,- per wooneenheid.

Uiteraard hoeven niet al deze maatregelen/leges bij elke restauratie worden toegepast. Toch kan men stellen, dat ten gevolge van al deze heffingen en de daaruit vloeiende maatregelen de kosten van een restauratie in de afgelopen tien jaar gemiddeld met ongeveer 10% zijn gestegen, waar tegenover geen subsidie staat.

4. Andere inkomstenbronnen of kostenverlagende maatregelen

Restaurerende instellingen zijn in de laatste tien jaar gedwongen geweest nog intensiever te zoeken naar andere inkomstenbronnen om hun restauraties financieel rond te kunnen krijgen. Helaas zijn die maar in beperkte mate gevonden.

In Amsterdam is extra subsidie te verkrijgen, wanneer in bepaalde delen van de stad woningen boven bedrijven worden gerealiseerd, bijvoorbeeld boven winkels in de belangrijke winkelstraten. Soms kan een beroep worden gedaan op het fonds woningonttrekking, en wel wanneer van geregistreerde bedrijfsruimte woningen worden gemaakt. En in een aantal specifieke gevallen wordt subsidie gegeven om detailhandel

Afb. 1. Hoek Prinsengracht/Vijzelgracht bij aankoop in 1967. Voorbeeld van een restauratie, die door alle overheidsinstanties destijds sterk is aangemoedigd. Zij gaven subsidies als waren het monumenten, terwijl zij niet op de rijkslijst vermeld stonden. Van de panden was nauwelijks iets over. Duidelijk is in dit geval, welke schade door aankoop en restauratie aan het stadsbeeld werd voorkomen. Het pand Vijzelgracht 1 werd na restauratie op de rijkslijst van beschermde monumenten geplaatst. In de redengevende omschrijving werd gemeld: "Het pand is bij de restauratie in oude vorm herbouwd".

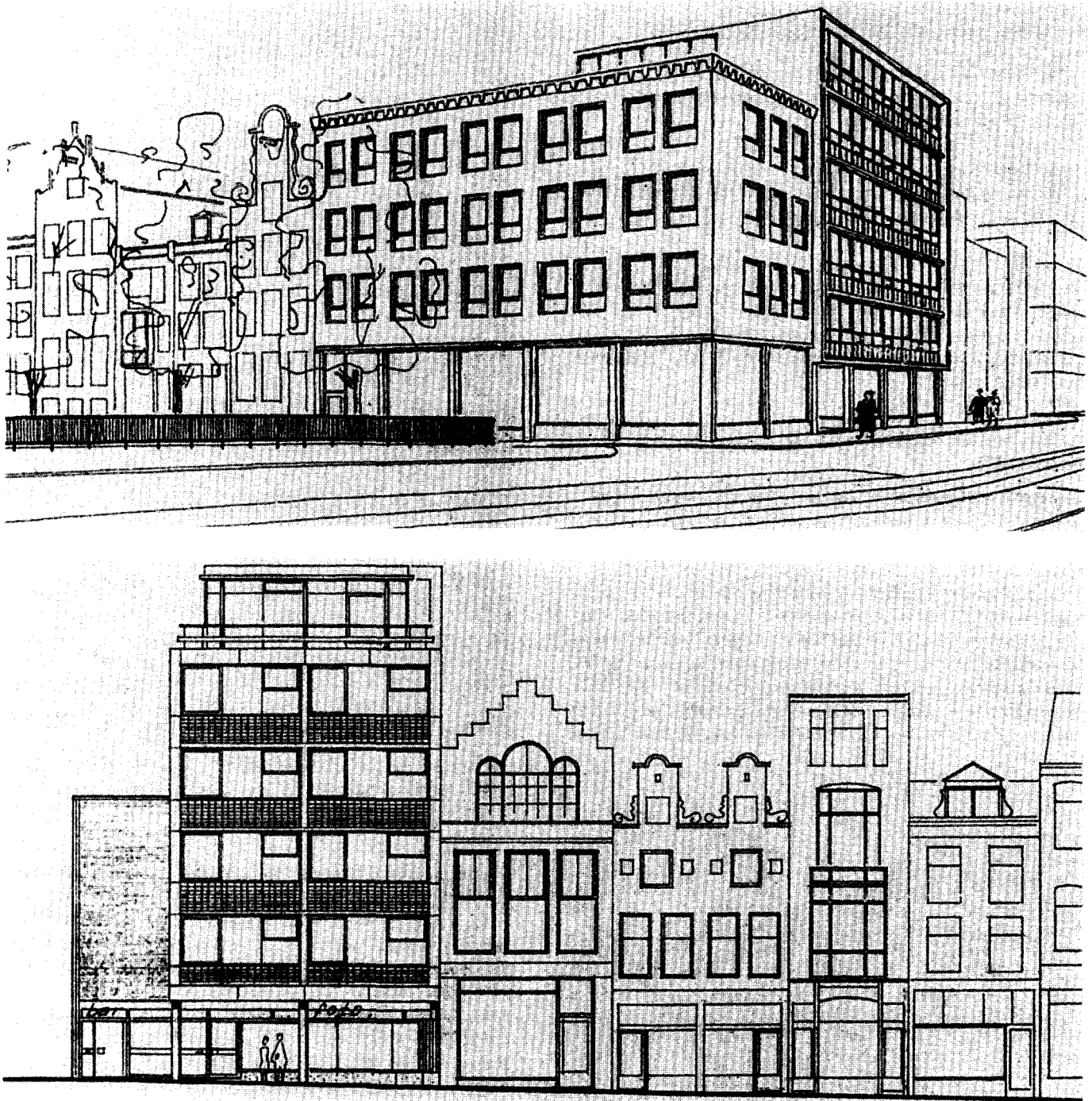

Afb. 2. Hoek Prinsengracht/Vijzelgracht begin van deze eeuw voor de intrede van het grote verval.

te kunnen laten zitten of terug te laten keren tegen aanvaardbare huurprijzen op door de gemeente aangewezen plekken.

De vestiging van een bedrijf op kelder/begane grond/beletage is financieel gezien zeer aantrekkelijk. Allereerst schept dat de mogelijkheid de BTW op de bouwkosten af te trekken. Bovendien is de te vragen huur voor deze bedrijfsruimte niet aan allerlei beperkingen onderhevig, zoals bij woonruimte het geval is. Indien een bedrijf op de begane grond wordt gerealiseerd, kan dat soms ook leiden tot extra subsidie voor wooneenheden boven dit bedrijf.

Deze financiële overwegingen kunnen er toe leiden, dat ruimten, die vanwege hun indeling en karakter op zich niet (zo zeer) geschikt zijn om daarin een bedrijf, winkel of cafe onder te brengen, toch als zodanig in een restauratieplan worden opgenomen, alleen om de restauratie van het gehele pand kostendekkend te krijgen. Monumentale details verdwijnen dan soms uit het zicht, wanneer voor een bedrijfsfunctie ingrijpende voorzieningen moeten worden aangebracht, zoals

Afb. 3. In 1970 door een projectontwikkelaar ingediende bouwplannen voor de hoek Prinsengracht/Vijzelgracht.

bijvoorbeeld de thans voorgeschreven geluidsvoorzieningen bij een horecabestemming. Het belang van het monument is daar niet altijd mee gediend. Maar het belang van het doorgaan van de restauratie en daarmee van het behoud van het monument prevaleren dan echter.

Mijn verwachting is, dat in de komende jaren door de restaurerende instellingen veel vaker een beroep op fondsen als het Prins Bernard Fonds zal worden gedaan om op die manier een verkleining van het tekort te bewerkstelligen.

5. De steeds sterker wordende cijfermatige benadering van de monumentenzorg

De afgelopen tien jaar hebben laten zien, dat regelingen steeds beperkter worden gemaakt en bij toepassing zo eng mogelijk worden geïnterpreteerd. Het meest duidelijk deed zich dat voor bij het vaststellen van de subsidiabele kosten. Dit zijn de kosten, die noodzakelijkerwijs gemaakt moeten worden voor het herstel van die onderdelen van een monument, die voor het instand houden daarvan essentieel zijn, zoals funderingen, muren, daken, en bijzondere ornamentale aspecten. De vernieuwing van de keuken of badkamer, of de aanleg van een centrale verwarming valt daar dus niet onder. Aanvankelijk bestonden voor het vaststellen van deze subsidiabele kosten interne richtlijnen. Vervolgens verscheen in januari 1991 ter vervanging daarvan de Leidraad Subsidiabele Restauratiekosten, waardoor de behandelingsvrijheid van de betreffende ambtenaren aanzienlijk werd ingeperkt. Daarna viel een steeds beperktere interpretatie van de regeling waar te nemen. Het gevolg van dit alles was, dat steeds minder subsidie werd gegeven. Zo werd de aanleg van vloerverwarming in de Utrechtse binnenstadkerken in de zeventiger jaren nog volop gesubsidieerd – dat werd immers noodzakelijk geacht voor het behoud van het monument –, maar op dit ogenblik wordt een dergelijke maatregel – als zij al wordt toegestaan – niet als subsidiabel aangemerkt. De vraag blijft natuurlijk, of dat in het belang van het monument is. Men kan zich in die gevallen, waarin optrekkend vocht een groot probleem vormt, voorstellen, dat een dergelijke verwarming het verval van het monument en zijn inventaris (orgel, preekstoel, houten tongewelf e.d.) sterk kan tegengaan, al zal men nimmer hoog mogen stoken, omdat dat weer nadelig kan uitwerken voor de zojuist genoemde onderdelen.

Bij de toepassing van de regeling in de praktijk komt het vaak voor, dat te vervangen onderdelen wel subsidiabel worden verklaard en de ten gevolge daarvan te nemen maatregelen/voorzieningen niet. Voorbeeld: alle betrokkenen zijn er van overtuigd, dat er om stabiliteitsredenen een stalen portaal in de gevel moet worden aangebracht. Dat wordt dan subsidabel

bel verklaard. Dat gebeurt echter niet met de daaromheen aan te brengen brandwerende afwerking, die door de brandweer en door Bouw- en Woningtoezicht wordt voorgeschreven. Ander voorbeeld: een kozijn is niet meer te handhaven. De vervanging daarvan wordt subsidiabel verklaard, maar de daardoor te repareren klassieke betimmering aan de binnenzijde bij het raam niet. Zo wordt ook het binnenschilderwerk op te vervangen kozijnen en balken niet subsidiabel geacht.

Van weer geheel andere aard is de gang van zaken rond de uit te betalen uurlonen. Deze worden bij het vaststellen van de hoogte van de subsidiabele kosten altijd lager vastgesteld dan in het kader van de CAO tussen partijen is afgesproken ondanks het feit, dat een dergelijke CAO door diezelfde overheid algemeen verbindend wordt verklaard. Dat betekent uiteraard minder subsidie met als mogelijk gevolg, dat te weinig gekwalificeerd personeel bij de restauratie wordt ingezet.

Iedereen is er van overtuigd, dat bij een restauratie een goede restauratie-architect en goede adviseurs nodig zijn. Tijdens de uitvoering is een goede begeleiding en goed toezicht vereist. Om al deze mensen te kunnen inschakelen, is men echt 14 a 15% van de bouwsom kwijt. Helaas gaat men er bij het vaststellen van de subsidiabele kosten vanuit, dat het met 10% ook kan. Dat werkt belemmerend voor het inschakelen van degelijk vakmanschap.

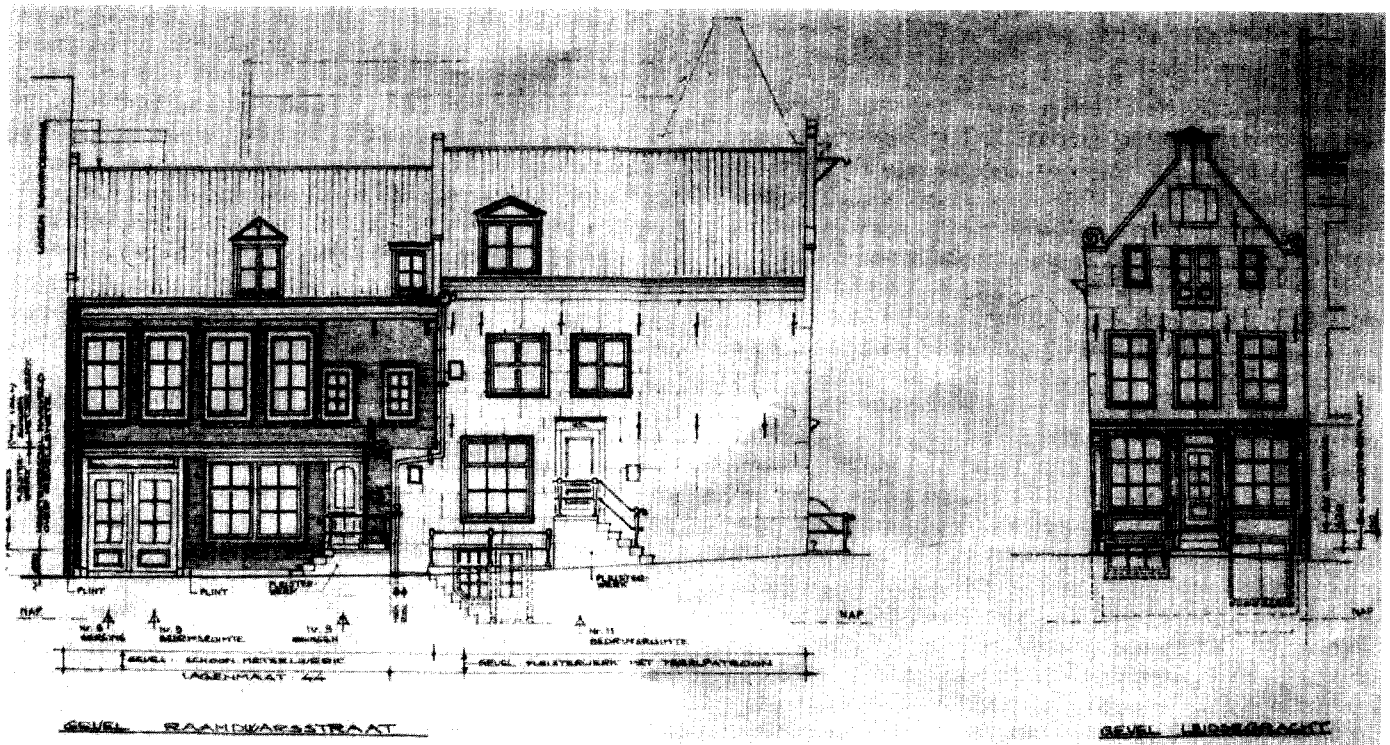
Wellicht heeft men het idee, dat men door consequent te lage lonen en te lage percentages te hanteren een prijsdrukkend effect op de prijsvorming kan bewerkstelligen. Dat is volgens mij dan een grote illusie. Een aannemer pleegt zijn prijsvorming niet af te stemmen op de hoogte van de subsidie, die zijn opdrachtgever krijgt, tenzij hij in zijn voortbestaan bedreigd is. Elke opdrachtgever heeft belang bij een zo laag mogelijke prijs, en in dergelijke situaties is hij meer dan wie dan ook in staat die lagere prijs te bewerkstelligen.

Waarschijnlijk wordt dit alles ingegeven om zo weinig mogelijk subsidie te hoeven betalen. Die drang is vermoedelijk ook de oorzaak, dat in de BRM een uit oogpunt van monumentenzorg volstrekt overbodige verbod tot stapeling van rijkssubsidies is opgenomen. Juist die stapeling maakte eind zeventiger jaren, dat de restauratiestroom in de stadsvernieuwingsgebieden op gang kwam en er in die periode relatief veel kon worden gerestaureerd. Dat verbod kwam bovendien op een uiterst ongelukkig moment, namelijk toen de budgetten van de twee meest betrokken ministeries de grootste verlagingen te zien gaven.

Uit het hiervoor gaande komt naar voren, dat het streven er vooral op gericht is zo weinig mogelijk subsidie te geven. Dat wordt bereikt door steeds beperktere regelingen en door een strakke, sterk cijfermatige toepassing daarvan. Bovendien wordt dat laatste zelden meer gedaan door de ambtenaar, die ook de restauratie tijdens de uitvoering begeleidt. Het gevolg is, dat men van de restauratiepraktijk afgroeit en niet meer geconfronteerd wordt met de problemen van de restauratiepraktijk van alle dag. Daar kan dan ook niet meer snel en effectief op worden ingespeeld. Of met dit alles het belang van het monument gediend is, waag ik te betwijfelen.

Afb. 4. Hoek Prinsengracht/Vijzelgracht na restauratie in 1971.

Afb. 5. Restauratieplan hoek Leidsegracht/Raamdwaarsstraat.

Voorbeeld van een restauratie, waarbij de rijksoverheid haar handen tijdens het voorbereidingsproces plotseling terugtrekt. De panden staan op de rijkslijst. Bij aankoop in 1995 staat aanzienlijk meer overeenind dan op de hoek Vijzelgracht het geval was. Voor de restauratie werd op 30 juni 1994 een bouwvergunning en een daaraan voorafgaande monumentenvergunning afgegeven. In 1995 worden de panden gekocht. Tijdens de behandeling van een uit oogpunt van monumentenzorg aanzienlijk betere bouw aanvraag worden voor het eerst van de zijde van het Rijk bezwaren naar voren gebracht. Onderwijl moeten de panden worden afgebroken, omdat zij te slecht zijn en door schuiven van het buurpand de straat in worden geduwd. Subsidie in het kader van de Nuis-gelden wordt afgewezen, omdat de panden "geen monumentale waarde meer hebben".

6. De juridificering van de monumentenzorg

Het gevolg van de hiervoor beschreven ontwikkelingen is, dat de restaurerende instellingen steeds scherper moeten reageren, wanneer regelingen niet goed worden toegepast. Bijna altijd betekent dat immers nog lagere bijdragen dan waarvan in de begroting was uitgegaan. Omdat overleg over het toepassen van de regeling feitelijk steeds minder mogelijk is, is vaak de enige manier om dat lagere bedrag te voorkomen bezwaar aan te tekenen dan wel in beroep te gaan tegen de vaststelling van het subsidiebedrag. Zo heeft StadsHerstel Amsterdam op het ogenblik 23 beroepschriften tegen beschikkingen van allerlei aard lopen. De maatschappij is bijna meer tijd kwijt aan procederen dan aan restaureren!

Wat zijn de meest voorkomende bezwaarschriften.

– *Bezwaren tegen het interpreteren van de Leidraad Subsidiabele Kosten.*

Hiervoor werd onder punt 4 aangegeven, hoe beperkt de Leidraad Subsidiabele Kosten kan worden toegepast. Vanwege de grote financiële consequenties daarvan is Stadsherstel Amsterdam in december 1997 in acht concrete restauratiege-

vallen tegen dergelijke toepassingen in beroep gegaan. In die gevallen betrof het subsidies, welke werden afgegeven in het kader van de Subsidieverordening Stadsvernieuwing Amsterdam 1994. Weliswaar is dit een geheel Amsterdamse aangelegenheid, maar bij het vaststellen van de subsidiabele kosten wordt in Amsterdam de Leidraad Subsidiabele Kosten van het Rijk gehanteerd. Het indienen van deze bezwaarschriften maakte, dat nader overleg hierover werd gestart, dat op dit moment – ruim een jaar later – nog altijd niet afgerond is. Het ziet er evenwel naar uit, dat voortaan niet alleen de noodzakelijkerwijs te vervangen onderdelen subsidiabel worden gesteld, maar ook de ten gevolge daarvan te herstellen of aan te brengen voorzieningen. In het vervolg worden dus waarschijnlijk niet alleen de delen van het te noodzakelijkerwijs te vervangen metselwerk in de buitenmuur gesubsidieerd, maar ook het ten gevolge daarvan aan te brengen pleister- en schilderwerk!

– *Al dan niet plaatsen van panden op de rijkslijst van beschermde monumenten.*

Eind zestiger/begin zeventiger jaren zijn tal van panden in Amsterdam opgeknapt – veelal op verzoek van ambtenaren

van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg of van het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg –, die destijds niet op de rijkslijst stonden. Na aankoop werden zij opgeknapt als waren zij rijksmonumenten, dus ook met de daarvoor in aanmerking komende subsidies. Alle daarbij betrokken instanties waren destijds ingenomen met de gevolgde gang van zaken. Ten gevolge van de veel later tot stand gekomen huurwetgeving kan buiten de beschermde stads- en dorpsgezichten alleen voor rijksmonumenten worden afgeweken van de zogenaamde puntentelling, die in Nederland de hoogte van de huurprijs bepaalt. In Amsterdam is voor de berekening van de huurprijzen voor monumenten het investeringsbedrag minus de overheidsbijdragen de basis voor de berekening. Toepassing van het ene of het andere systeem kan de helft van de huurprijs betekenen. Een aantal huurders van Stadsherstel heeft onlangs ontdekt, dat zij in een niet-rijksmonument wonen en hebben vervolgens procedures gestart om die veel lagere huurprijzen te bewerkstelligen. Die lagere huurprijzen zijn voor de exploitatie van de betreffende panden funest: die wordt daardoor immers onrendabel. Om dat probleem te ondervangen, zijn alsnog verzoeken ingediend om deze panden op de rijkslijst van beschermde monumenten te plaatsen. Men zou in deze situatie enige soepelheid kunnen verwachten van de instanties, die destijds aandrongen op het herstel van deze panden. Dat bleek evenwel niet het geval. Alle mogelijke bezwaren, die men zou kunnen opvoeren voor plaatsing van deze panden op de rijkslijst, worden door rijk en gemeente ter tafel gebracht met als gevolg, dat thans tal van procedures lopen rond het al dan niet plaatsen van deze panden op de rijkslijst. Daarbij worden opvattingen van destijds niet meer relevant geacht, niet alleen ten aanzien van de monumentwaardigheid van deze panden, maar ook ten aanzien van de toen geldende restauratie-opvattingen. Over het feit, dat die panden met aanzienlijk lagere huren niet meer kostendekkend te exploiteren – en dus niet meer te onderhouden – zijn, maakt niemand zich zorgen: dat staat immers los van de monumentwaardigheid van het pand. Op dit moment spelen dergelijk procedures bij de panden Amstel 264-266, Bloemgracht 35 en 37, hoek Keizersgracht/Nieuwe Spiegelstraat. Bloemgracht 35 bleek door een fout van een ambtenaar ten onrechte van de rijkslijst te zijn afgevoerd. Hij had zich vergist met Bloemstraat 35. Die fout wordt evenwel niet gerectificeerd door een ambtshalve (terug)plaatsing door de minister. Er wordt nu waarschijnlijk een nieuwe procedure gestart, waarbij op grond van de huidige opvattingen gekeken wordt, of het pand het wel waard is al dan niet op de rijkslijst geplaatst te worden. En dat zou weer kunnen leiden tot een procedure over de gevolgde procedure.

– *Afwijzen van subsidie, omdat het pand geen monumentale waarden meer zou hebben.*

Deze situatie deed zich onlangs voor bij de afwijzing van een subsidie-verzoek in het kader van de extra-Nuis-gelden 1997. Het betreft het hoekpand Leidsegracht/Raamdwardsstraat, een zeer bedreigd rijksmonument. Stadsherstel kocht dit pand in 1995.

Het restauratieplan, waarvoor reeds een monumenten- en bouwvergunning verleend was, vond Stadsherstel zo beneden de maat, dat een nieuw plan werd ingediend. Daarvoor werden opnieuw leges betaald. Inmiddels bleek het pand zo slecht, dat tijdens het opnieuw maken van de opmetingsteekeningen – de bij de oude vergunning behorende tekeningen bleken onbetrouwbaar – de zolderdieping van het pand aan de Raamdwardsstraat spontaan naar beneden kwam. Onderwijl bleek ook, dat het hoekpand door het buurpand aan de Leidsegracht de Raamdwardsstraat in werd ingeduwde. Overleg met het Bureau Monumentenzorg Amsterdam en met de ambtenaren van Bouw- en Woningtoezicht leverde op, dat het pand gedomonteerd moest worden. Dat is zeer verantwoord gebeurd. Alle nog bruikbare materialen zijn opgeslagen. De steentjes werden netjes afgebikt. Onderwijl werd subsidie aangevraagd in het kader van de extra Nuisgelden. Hoewel het een uiterst bedreigd monument was – een van de criteria bij het toekennen van subsidie bij die verdeling – werd subsidie door het Rijk afgewezen, “omdat het pand geen monumentale waarde meer had”, daarmee alle tot op dat moment gemaakte kosten en moeite om het monument in stand te houden negerend. Die afwijzing werd ook daarom als schrij-

Afb. 6. Toestand hoek Leidsegracht/Raamdwardsstraat vóór verval.

Afb. 7. Hoek Leidsegracht/Raamdwardsstraat bij aankoop in 1995.

nend ervaren, omdat in het kader van diezelfde gelden subsidie – en wel ten tweede male – werd gegeven voor het herstel van Zonnestraal, bij welk herstel bij tenminste een van de twee oorspronkelijke paviljoens (het Dresselhuyspaviljoen) de keuze is deze af te breken en vervolgens weer op te bouwen dan wel om met veel kunst en vliegwerk de betonconstructie voor hoogstens 30% te bewaren en dus voor tenminste 70% aan te vullen. In dat geval zullen de kosten zeker dubbel zo hoog uitvallen. Ook in het meest gunstigste geval zullen verreweg de meeste bouwkundige onderdelen van dit paviljoen vervangen moeten worden. Of dat paviljoen – met een oorspronkelijke betonnen kern van 30% – dan nog "monumentale waarde" heeft, volgens de opvattingen, zoals deze bij het pand Leidse Gracht/hoek Raamdwardsstraat zijn gehanteerd, valt op zijn minst te betwijfelen.

– *Bezwaren tegen betalen van met woningonttrekking samenhangende leges.*

In Amsterdam is alle ruimte in de binnenstad op basis van de Algemeen Plaatselijke Verordening geïnventariseerd op feitelijk gebruik. Staat iets in de woningcartotheek als woonruimte vermeld, dan kan alleen een andere bestemming worden gerealiseerd, indien daarvoor betaald wordt. In het minst ongunstige geval kost dat f 625,- per m². Een bedrag van f 30.000,- is men dan ook al gauw kwijt, wanneer men op de begane grond een niet woonfunctie wil realiseren. Hiervoor bleek, hoe belangrijk een bedrijfsfunctie op de begane grond is geworden om een restauratie haalbaar te krijgen. Het komt regelmatig voor, dat de gemeente naar het oordeel van Stadsherstel ten onrechte van een woonbestemming op de begane grond is uitgegaan. Een significant voorbeeld daarvan levert het pand hoek Reguliersgracht/Kerkstraat op. Stadsherstel kocht dit pand in 1971 op de veiling, toen in de directe omgeving van dit pand sprake was van veel straatprostitutie en drugsoverlast. Op de begane grond was een sexwinkel gevestigd. Boven woonde een toen al bejaarde vrouw. Het pand was op het moment van verwerving al gestut. Hoewel de sexwinkelier graag wilde blijven zitten en daartoe ook fors geld bood, moest hij van Stadsherstel vertrekken. Omdat de maatschappij nog veel

slechtere panden had, die eerder voor restauratie in aanmerking kwamen, werd besloten de restauratie uit te stellen, tot het moment, waarop de oudere bewoonster hetzij de huur op zou zeggen, hetzij zou overlijden. Verder werd in afwachting daarvan de begane grond verdieping tijdelijk in gebruik te geven bij een studente. In de loop van 1997 overleed de betreffende mevrouw. Direct werd alles in het werk gesteld om tot restauratie te komen. Dat ging echter niet zomaar. De studente beneden wilde het pand niet verlaten, en deed daarbij een beroep op het huurrecht. Zij was vergeten, hoe dankbaar zij destijds was, toen zij deze ruimte tijdelijk in gebruik kreeg, en ook herinnerde zij zich niet meer, dat zij schriftelijk had verklaard uit het pand te zullen gaan, zodra de restauratie zou starten. Een advocaat moest worden ingeschakeld.

Daarnaast bleek, dat in de loop der jaren een ambtenaar was langs gekomen, die had geconstateerd, dat er op de begane grond gewoond werd. Hij registreerde vervolgens de ruimte als zodanig. Het gevolg is, dat deze ruimte nu wel aan zijn woonbestemming onttrokken mag worden, mits daarvoor ruim f 26.000,- wordt betaald. Daartegen is de maatschappij in beroep gegaan. Het feit, dat de maatschappij sinds haar bestaan bijna 1000 wooneenheden aan de binnenstad heeft toegevoegd blijft in dergelijke procedures geheel buiten beschouwing.

7. Conclusie

Het voorgaande toont aan, dat het restaureren in de afgelopen 10 jaar er niet gemakkelijker op geworden is. Financieel-technisch is de rek er voor woonhuismonumenten door de steeds maar verder dalende subsidies uit. Een stimulerende houding van overheidswege in de dagelijkse restauratiepraktijk wordt niet gevoeld. Steeds weer komen er nieuwe obstakels, terwijl nauwelijks wordt meegedacht om de daarmee samenhangende problemen op te lossen. Los daarvan wordt het restauratieproces steeds cijfermatiger benaderd. Er dreigt een te grote afstand ontstaan tussen de dagelijkse restauratiepraktijk en de ambtenaren, die de plannen technisch en financieel beoordelen. Te vaak moet de stap naar de rechter gemaakt worden om het restauratieproces financieel niet uit de hand te laten lopen dan wel om een goed beheer veilig te stellen. Voorkomen moet worden, dat restauraties van woonhuismonumenten in de huursector aanzienlijk in aantal zullen afnemen dan wel stil komen te liggen. Anders zou de paradoxale situatie kunnen ontstaan, dat op macro-niveau na veel strijd voldoende geld beschikbaar is gekomen, terwijl het op micro-niveau niet tot besteding gebracht kan worden.

Noten

- 1 Zie de brief van Staatssecretaris Nuis aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal dd 19 december 1997.
- 2 W.M.N. Eggenkamp, 'Coproductie bij Stadsherstel', in: *Dynamiek in Behoud (CRM-reeks deel 5)*, Sdu-uitgevers mei 1996, ISBN 90 2 08319
- 3 W.M.N. Eggenkamp, De betekenis van de nieuwe Monumentenwet voor de gemeente, in: *De Gemeentestem* 6 oktober 1989.

Praktijkervaringen met de Monumentenwet

C.O. Bouwstra

Algemeen

De nu in werking zijnde monumentenwet dateert uit 1988.

Het stelsel van de monumentenwet met de algemene maatregelen van bestuur op grond van de monumentenwet en de andere wetgeving waar de monumentenwet betrekking op heeft zit als stelsel, gezien vanuit het oogpunt van de alledaagse praktijk, goed in elkaar.

De zwakheden in het stelsel van monumentenzorg zijn de randvoorwaarden waarop de werking van de monumentenwet is gebaseerd zoals:

- de inhoudelijke en juridische omschrijving van het individuele monument;
- de toetsing van restauratieplannen en wijzigingen aan monumenten;
- het volgen van de uitvoering van restauraties en het beschermen van waardevolle zaken die tijdens restauraties naar voren kunnen komen;
- de bescherming van de omgeving van monumenten;
- de kwaliteitszorg voor de uitvoering van de restauraties.

Om een beeld te geven van het stelsel van monumentenzorg zal eerst het stelsel van vergunningverlening beschreven worden: de monumentenvergunning en de bouwvergunning voorzover deze samenhangt met de monumentenvergunning.

Aan de hand van de omschrijving van het stelsel zal ik trachten de problemen vanuit de restauratiepraktijk toe te lichten en tenslotte wil ik een aantal aanbevelingen doen om het stelsel van monumentenzorg te verbeteren.

Monumentenzorg

In de monumentenwet staat beschreven wat verstaan wordt onder monumenten, hoe men komt tot de aanwijzing van beschermde monumenten en op welke wijze de monumenten beschermd zijn. Naast individuele monumenten kunnen ook ensembles beschermd zijn, de zgn. beschermde stadsgezichten.

Daarnaast geeft de wet de minister de mogelijkheid d.m.v. algemene maatregelen van bestuur regelingen uit te vaardigen voor de financiële ondersteuning van het herstel en onderhoud van monumenten.

Voor de bescherming van de individuele panden is uitgewerkt in de monumentenwet.

Bij bouwactiviteiten waarbij monumenten betrokken zijn is, naast de voorschriften van ruimtelijke ordening, vooral het bouwbesluit van toepassing. Het bouwbesluit schrijft de technische- en inrichtingseisen voor waaraan nieuwe en bestaande bouwwerken moeten voldoen.

Monumenten moeten voldoen aan de eisen van het bouwbesluit tenzij de monumentale waarden daardoor worden aangetast. Deze monumentale waarden zijn beschreven in het monumentenregister in de zgn. redengevende omschrijving.

Overige na onderzoek in het gebouw aangetroffen en uit monumentenoogpunt waardevolle zaken kunnen ook voor een ontheffing van de bouwvoorschriften in aanmerking komen; hierbij ontstaat echter een spanningsveld.

Het behoud van uit historisch oogpunt waardevolle zaken kan betekenen dat niet kan worden voldaan aan het bouwbesluit. Problemen ontstaan doordat de redengevende omschrijving zeer beperkt is en niet alle waardevolle elementen genoemd worden.

De verlening van monumentenvergunningen is onderworpen aan duidelijke procedures. De beoordeling gebeurt tweeledig:

- door een door de gemeente in te stellen monumentencommissie;
- door een ambtenaar van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (in de grotere steden is de bevoegdheid meestal aan de gemeente gedelegeerd).

Naar aanleiding van de uitgebrachte adviezen nemen B & W een besluit omtrent het verlenen van de vergunning.

De monumentencommissies zijn in de afgelopen jaren voor een groot deel opgegaan in een gecombineerde monumenten- en welstandscommissie. Een aantal kleinere gemeenten heeft gemeenschappelijke bovengemeentelijke monumenten- en welstandsorganisaties.

De toetsing verloopt identiek aan die van een normale bouwaanvraag. De toetsing zal, gezien de tijd die ervoor beschikbaar is, een marginale zijn. Bij het uitbesteden van het advieswerk aan bovengemeentelijke organisaties is er vaak geen directe persoonlijke band met de bij de organisatie aangesloten gemeenten. Het komt zelfs voor dat er in het geheel geen vertegenwoordiger van de bij het restauratieplan betrokken gemeente bij de behandeling van het plan in de welstands-monumentencommissie betrokken is. Wat is in dit laatste geval dan nog over van de decentralisering van de monumentenzorg?

Deze toetsing in de monumentencommissie heeft veelal het karakter van een beoordeling of de voorgenomen bouwactiviteiten geen aantasting zijn van het beeld van het monument dat via tekeningen en foto's naar voren komt. Bezoek ter plaatse zal voor een monumentencommissie uitzondering zijn.

Door het geschetste systeem van beoordeling zullen regelmatig waardevolle elementen die niet in de redengevende omschrijving staan of in de aanvraag vermeld zijn bij de vergunningprocedure aan de aandacht ontsnappen. Onvoldoende kennis zal ook tot een gebrekkige besluitvorming leiden. Vrijwel elke monumentencommissie legt andere accenten. Voor architecten is het lastig dat er geen eenduidig kader bestaat waarbinnen plannen beoordeeld worden.

Bouwbesluit

De bouwvoorschriften zijn in hoofdzaak te vinden in de Woningwet en in krachtens die wet gegeven uitvoeringsbesluiten. Daaronder vallen: het Bouwbesluit, het Besluit meldingsplichtige bouwwerken en de gemeentelijke bouwverordening. Het Bouwbesluit is 1 oktober 1992 in werking getreden. De invoering hiervan is mede een gevolg van het gevoerde kabinetsbeleid om de regelgeving te vereenvoudigen. De rechtszekerheid van de burger is daarmee toegenomen. (De vereenvoudiging van de regelgeving niet.)

Het Bouwbesluit bevat voorschriften voor nieuw te bouwen en bestaande "woningen, woongebouwen, niet tot bewoning bestemde gebouwen en bouwwerken, geen gebouw zijnde".

Het bouwbesluit stelt de prestatie-eisen waaraan de betrokken onderdelen moeten voldoen en algemene technische voorschriften omtrent de staat van bestaande en nieuwe gebouwen. De prestatie-eisen voor bestaande gebouwen zijn over het algemeen wat gematigd t.o.v. de eisen gesteld aan nieuw te bouwen gebouwen.

Wanneer een monument wordt gerestaureerd moeten onderdelen die een wijziging zullen ondergaan in beginsel voldoen aan de eisen die worden gesteld aan nieuw te bouwen gebouwen, de onderdelen die geen deel uitmaken van de restauratie moeten in beginsel voldoen aan de voorschriften voor bestaande gebouwen.

Voldoen aan de prestatie-eisen betekent vaak een zware ingreep in een bestaand gebouw.

Voor onderdelen die de reden tot de aanwijzing van het gebouw tot monument zijn, zoals ze worden genoemd in de redengevende omschrijving kan ontheffing worden verleend van de eisen zoals ze in het bouwbesluit worden gesteld (art. 412 van het bouwbesluit + voetnoot met omschrijving).

In het bouwbesluit is een voorwaarde voor het verlenen van de bouwvergunning dat eerst een monumentenvergunning wordt verleend. Het probleem dat zich hierbij voor zowel monumentenvergunning als bouwvergunning voordoet is dat de redengevende omschrijving in het algemeen zo summier is dat het feitelijk geen goede beoordelingsmaatstaf is voor de kwaliteiten en waarden van het monument.

Het maken van een bouwhistorische opname of verkenning, zoals de Rijksgebouwendienst dat bij voorbeeld doet, zou een goede methode zijn om deze leemte in kennis van het object waarvoor een vergunning wordt aangevraagd (deels) weg te nemen.

Algemeen kan gesteld worden dat wanneer een onderdeel van het monument wijzigingen ondergaat, het betrokken onderdeel moet voldoen aan de eisen van het bouwbesluit, tenzij de monumentenvergunning zich daartegen verzet. Kennis van de monumentale waarden van een gebouw is vanuit het oogpunt van monumentenzorg van groot belang omdat onvoldoende kennis kan leiden tot de eis van aanpassing tot het kwaliteitsniveau dat in het bouwbesluit wordt gesteld.

Monumentenwet en subsidie

Behalve door de vergunningverlening heeft de minister ook een belangrijke invloed door het verlenen van subsidies voor herstel en onderhoud van monumenten.

De monumentenwet geeft de minister de mogelijkheid financiële middelen ter beschikking te stellen voor herstel en onderhoud van rijksmonumenten; dit is uitgewerkt in algemene maatregelen van bestuur.

Voorbeelden van deze maatregelen zijn: Besluit rijkssubsidiëring onderhoud monumenten (BROM); Besluit Rijkssubsidiëring Restauratie Rijksmonumenten (BRRM); Besluit rijks-subsidiëring historische buitenplaatsen (BRHB).

Ten behoeve van de vaststelling van de restauratie subsidies is er door de RDMZ een richtlijn vastgesteld (Leidraad subsidiabele restauratiekosten) die zeer gedetailleerd regelt welke kosten voor subsidie in aanmerking komen.

Door de verlening van een subsidie kan er gestuurd worden in het restauratieplan. Door bijvoorbeeld reconstructie van onderdelen niet subsidiabel te stellen en herstel wel zal de nadruk van de planvorming verschuiven in de richting van behoud.

Het is opvallend dat in de monumentenwet geen stelling wordt genomen m.b.t. de manier van restaureren maar dat dit via de omweg van subsidieverlening wel gebeurt. De invloed van de subsidieverlening op de omvang en methode van herstel is minstens zo belangrijk als de invloed van de monumentenvergunning.

De fiscale faciliteiten die ten behoeve van het onderhoud van Rijksmonumenten bestaan zijn in de systematiek van subsidieverlening verwerkt. De fiscus beoordeelt uit de optiek van de instandhouding van een bron van inkomsten. De invloed van de fiscale praktijk is voor veel particuliere monumenteneigenaren een belangrijke stimulans. De subsidiemogelijkheden zijn dat meestal niet meer.

Er is een groeiende groep monumenteneigenaren die wel van de fiscale faciliteiten gebruik maakt maar geen subsidie aanvraagt: de invloed van de subsidieregelingen op de planvorming is dan niet meer aanwezig.

Het geven van een onderhoudssubsidie stimuleert de beheerders van kerkgebouwen, hofjes en andere hiervoor in aanmerking komende gebouwen enorm in het plegen van systematisch onderhoud. Met name de toezegging van de subsidie voor het onderhoud over een groot aantal jaren is een belangrijke stimulans. In de praktijk zien we dat vooral in deze regeling het onderhoud niet van jaar tot jaar wordt bekeken maar systematisch over een aantal jaren. Toezegging van de onderhoudssubsidie over een tijdvak van een jaar met een laag subsidieplafond leidt tot het uitstellen van groot periodiek onderhoud. Het gebrek aan financiële middelen voor de onderhoudssubsidie is daarom kortzichtig.

Problemen in de dagelijkse praktijk

Bij het maken en beoordelen van restauratieplannen speelt kennis van het monument een belangrijke rol.

Nader onderzoek van het gebouw kan niet van de aanvrager worden verlangd en in het stelsel van monumentenwet en subsidiemogelijkheden wordt het ook niet aangemoedigd.

De beperkte beschikbaarheid van gegevens over de monumentale aspecten speelt een belangrijke rol bij het verlenen van de bouwvergunning. Als van onderdelen van een gebouw niet bekend is dat ze van monumentaal belang zijn is er geen reden om een vrijstelling te verlenen ten opzichte van de eisen die in het kader van het bouwbesluit gesteld worden.

Tijdens de uitvoering kan om een wijziging van de al verleende vergunningen worden gevraagd. Een wijziging van een eenmaal verleende bouw- en monumentenvergunning kost veel tijd en moeite en daarom zal de aanvrager dit bij voorkeur zien te voorkomen. Daarnaast wordt bij de ontmanteling en sloopwerken bij de aanvang van een restauratie vaak niet onderkend dat er sprake is van historisch belangrijk en interessant materiaal. Achter behang en boven boardplafonds blijken vaak zeer interessante elementen zoals b.v. een plafondschildering te zitten. Als in de planvorming op basis van de prestatie-eisen uit het bouwbesluit bijvoorbeeld een geluidsisolerend plafond voorzien is zal zo'n vondst vrijwel zeker weer aan het oog onttrokken worden en soms zelfs verloren gaan.

Ik zou willen pleiten voor een voorlopige monumentenvergunning die na een – voorzichtige – ontmanteling van het monument, gecombineerd met een bouwhistorisch onderzoek, wordt omgezet in een definitieve vergunning. Alle voor een zorgvuldige restauratie belangrijke gegevens zijn dan bekend en kunnen in het restauratieplan verwerkt worden.

De tijd die nodig is voor de verschillende procedures zal dan wel efficiënter gebruikt moeten worden. De ca. zes maanden die op dit moment met een bouw- en restauratievergunning gemoeid zijn wordt door de meeste aanvragers, zeker bij woonhuis monumenten, al als bureaucratisch ervaren. Bij een gebrek aan capaciteit bij de afhandeling of bij een moeilijk te beoordelen plan kan de wettelijke termijn bovendien nog met drie maanden verlengd worden.

Het na elkaar afwikkelen van de monumentenvergunning en de bouwvergunning is uit methodisch oogpunt juist maar in de praktijk onhandig en tijdrovend.

In de planvorming is er een afweging tussen monumenten-, gebruiks- en technische aspecten. Eenzelfde gecombineerde afweging zou bij de beoordeling van plannen ook dienen te gebeuren. In de praktijk gebeurt dit al wel bij de esthetische en monumenttechnische beoordeling door de gecombineerde monumenten- en welstandscommissie.

Het in elkaar schuiven van monumentenwet en bouwbesluit tot een gecombineerd eisenpakket en een beoordelings-traject voor monumenten zou de voorbereiding en beoordeling van restauratieplannen transparanter maken. Daarnaast kan er dan soepeler omgegaan worden met wijzigingen die ontstaan door tijdens de restauratie verkregen inzichten.

Kwaliteitszorg

Een derde aspect dat meer aandacht zou behoeven is de bewaking van de kwaliteit van restauraties. In de monumentenwet worden geen eisen gesteld aan de partijen die restauratieplannen voorbereiden en uitvoeren. Dat betekent niet dat er geen aandacht is voor de kwaliteit van restauraties. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg besteedt veel aandacht aan het verzamelen en ontwikkelen van kennis. Kennis die via publicaties en bijeenkomsten op vooral gemeentelijke monumentenzorgers wordt overgedragen. Daarnaast wordt er via het kritisch volgen van restauratieplannen het nodige gecorrigeerd.

De restauratieaannemers die zich als zodanig profileren laten hun personeel veelal cursussen volgen op het gebied van de restauratietechnieken. Bij de architectenbureaus is de situatie vergelijkbaar. Een groot deel van de in de restauratie werkzame personen is opgeleid in de praktijk.

Opdrachtgevers zijn niet verplicht restauratiewerkzaamheden te laten voorbereiden of uitvoeren door gespecialiseerde bedrijven. Restauratieplannen worden beoordeeld op grond van de ingediende stukken en de redengevende omschrijving. Deze situatie is niet gunstig voor de inspanning die bouwbedrijven zich getroosten om kennis te verwerven.

In een tijd waarin marktwerking wordt nagestreefd is het moeilijk te pleiten voor een verplichte winkelnering bij gespecialiseerde bedrijven. Een systeem van certificering zou m.i. wel mogelijk zijn. Een instelling als de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zou bedrijven die werkzaam zijn in de voorbereiding, uitvoering of onderzoek kunnen certificeren en het certificaat als voorwaarde kunnen stellen bij het voorbereiden en uitvoeren van restauraties.

Tenslotte is mijn waarneming dat de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de spreekbuis van de monumentenzorg van overheidswege, ook zeer actief bezig is met de door mij geschetste problematiek.

Het archief in hout en steen

Bouwhistorisch onderzoek in de praktijk

J. Kamphuis en K. Emmens

Inleiding

Monumentale gebouwen staan iedere dag in de belangstelling. Is het niet via fotocamera's die worden gehanteerd door toeristen, dan is het wel door de eigenaar die het object wil verbouwen of aanpassen aan een nieuwe functie.

Ten behoeve van een verantwoord beheer van de monumentale bebouwing in Nederland kan een aantal kennisbronnen aangeboord worden. Van oudsher spelen historische en kunsthistorische bijdragen daarin een belangrijke rol. Schriftelijke gegevens afkomstig uit archieven en een interpretatie van decoratieve aspecten bieden aangrijpingspunten voor de datering en ontwikkeling van monumentale gebouwen. De ervaring leert dat deze disciplines echter onvoldoende steun bieden bij bouwkundige ingrepen.

Een nieuwe bron die de afgelopen decennia steeds meer wordt aangeboord is die van het bouwhistorisch onderzoek. Dit type onderzoek richt zich juist sterk op de ruimtelijke en bouwkundige structuur van een bouwwerk: constructies, bouwsporen en materialen. Dit 'archief in hout en steen' biedt zicht op de ruimtelijke ontwikkeling van het gebouw en de bouwhistoricus leest en interpreteert dit 'archief'. Steeds vaker gaat bouwhistorisch onderzoek gepaard aan dendrochronologisch onderzoek, dat is het dateren van hout aan de hand van jaarringen, waarmee vaak ook de bouw gedateerd kan worden. Soms worden andere natuurkundige technieken benut, zoals scheikundige analyses van mortel, natuursteen en afwerkingen.

Het bouwhistorisch onderzoek vindt voornamelijk plaats door particuliere bureaus. De bedoeling van dit artikel is om de dagelijkse werk-praktijk van één van de bouwhistorische onderzoeksbureaus te schetsen.¹ Een aantal vragen zal aan bod komen, zoals: op welke wijze wordt geprobeerd dit 'archief in hout en steen' te lezen en te vertalen. En aan welke gegevens en kennis hebben de opdrachtgevers behoefte. En hoe heeft de dagelijkse praktijk in dit bureau zich de afgelopen tien jaren ontwikkeld.

Bouwhistorisch onderzoek

Het bouwhistorisch onderzoek richt zich dus op de ruimtelijke en bouwkundige structuur van de monumentale bebouwing: constructies en materialen. In een nauwe samenwerking tussen de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RdMz) en de Stichting Bouwhistorie Nederland zijn *richtlijnen voor*

praktijkgericht bouwhistorisch onderzoek samengesteld.² De bedoeling hiervan was om tot een nadere omschrijving te komen van dit type onderzoek, dat nog weinig bekendheid genoot. In deze richtlijnen wordt onderscheid gemaakt in een viertal typen bouwhistorisch onderzoek, met een toenemende diepgang: de *inventarisatie*, de *verkenning*, de *opname* en de *ontleding*. Bovendien wordt hierin aangegeven dat verschillende doelen met bouwhistorisch onderzoek kunnen worden nagestreefd.

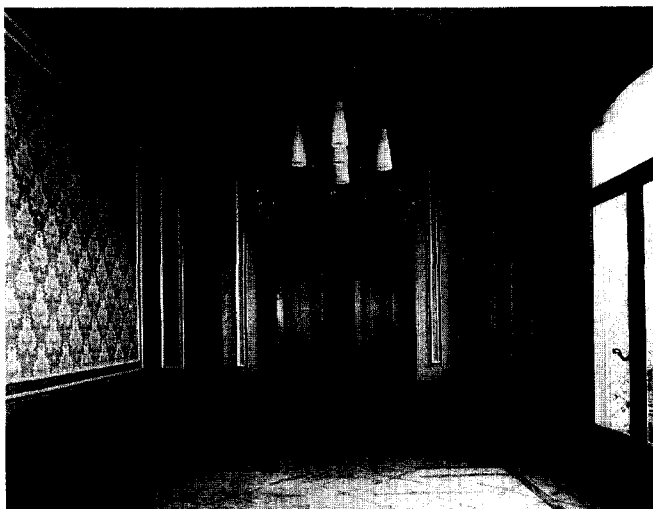
De *bouwhistorische inventarisatie* is er in eerste instantie op gericht om een zeer globaal inzicht te verkrijgen in de monumentale waarden van een groep gebouwen. De weerslag van de inventarisatie wordt opgenomen in een rapport.

De *bouwhistorische verkenning* en *opname* vinden meestal voorafgaand aan een restauratie of functiewijziging plaats en leveren meer gedetailleerde kennis op van de historische structuren en elementen van het onderzochte object. De resultaten van beide onderzoeken worden opgenomen in een rapportage, waarvan bouwtekeningen, historische en recente afbeeldingen en snel beschikbare historische gegevens in de rapporten een belangrijk deel uitmaken. Ook een bescheiden publikatie kan hieruit voortvloeien. Een uitkomst van deze onderzoeken kan zijn dat nader, diepgaand onderzoek gewenst of zelfs noodzakelijk is.

De meest diepgaande aanpak betreft de *bouwhistorische ontleding*. Deze vindt meestal plaats tijdens een restauratie en richt zich sterk op het documenteren van bouwsporen die tijdens de werkzaamheden aan het licht komen. Door analyse, synthese en vergelijking wordt toegewerkt naar een wetenschappelijk inkadering van het monumentale object. Dankzij deze diepgang kan het onderzoek tot een uitgebreide publikatie leiden.

De bouwhistoricus en de opdrachtgever

Aanvankelijk vormde de Rijksgebouwendienst een grote initiator en opdrachtgever van bouwhistorisch onderzoek. Juist in 1984 was door E.J. Nusselder van het Bureau Rijksbouwmeester van de RGD een richtlijn samengesteld, waarin een zeer systematische aanpak van bouwhistorisch onderzoek en documentatie is neergelegd.³ Het streven was om van elk element of onderdeel per ruimte zo nauwkeurig mogelijk de datering, context, monumentale waarde en gaafheid vast te stellen. Door ons bureau is een aantal onderzoeken op deze wijze

Afb. 1. Landhuis Wolfslaar in Breda. Aan de zuidrand van de bebouwde kom, vlakbij het voormalige dorp Ginneken, bevindt zich het landgoed Wolfslaar. Omstreeks 1862 is het huidige landhuis met koetshuis gebouwd in neo-classicistische stijl. Uit het bouwhistorisch onderzoek is gebleken dat het landhuis nog voor een groot deel in de oorspronkelijke staat verkeert. Met name ook is de decoratie van het interieur, zij het vaak verborgen achter recentere afwerkingen, teruggevonden. Hiervoor kon een specialist te hulp worden geroepen: L. de Clerq uit Antwerpen. De afgebeelde vestibule was in plaats van het behang oorspronkelijk voorzien van verschillende marmer-imitaties in grijs tinten. De herkomst van de geprefabriceerde gips-decoraties kon door de deskundige worden vastgesteld. Hij concludeerde ook dat op deze wijze de gehele begane grond en de belangrijke ruimten op de verdieping gedecoreerd waren, als onderdeel van een samenhangend programma gebaseerd op het gebruik van de ruimten. Momenteel wordt begonnen met het herstellen van de oorspronkelijke toestand. (Herkomst: K. Emmens en J. Kamphuis, Wolfslaar, landhuis en koetshuis, (Archeologie en Bouwhistorie, interne rapporten van de Gemeente Breda, deel 28), Delft 1996; afb. 57, foto: H. Krüse te Delft)

voor de RGD uitgevoerd, in 1997 nog van het Armamentarium of Legermuseum te Delft.

Daarnaast heeft voor een aantal gemeenten een inventariserend onderzoek plaatsgevonden. Dit onderzoek was gericht op gemeentelijke monumenten en karakteristieke gebouwen met het doel om aan te geven waarin de eventuele monumentale waarde gelegen is. Niet alleen het gebouw zelf, maar ook de omgeving werd daarin betrokken. Soms behoorde ook het samenstellen van een redengevende omschrijving tot de opdracht.

Een andere belangrijke opdrachtgever is de Gemeente Breda. Sedert 1991 wordt in deze stad door ons bureau ook bouwhistorisch onderzoek in de meest brede zin uitgevoerd. Zoals wel vaker gebeurd is de aanzet daartoe gegeven door de gemeentelijke archeoloog, in dit geval G. van den Eynde. Aanvankelijk was het doel voornamelijk het documenteren voorafgaand aan belangrijke wijzigingen. In deze rapporten werd door ons van meet af aan een waardering en advies opgenomen, waardoor de rapportage zich steeds meer ontwikkelde tot een op advisering gericht document. Ons doel was

om aan te geven dat een monumentaal gebouw niet beperkend is ten opzichte van wijzigingen, maar juist verrijkend. Door kennis over het gebouw door te sluizen aan de opdrachtgever, kunnen de monumentale elementen vaak benut worden of zelfs 'smaakmaker' zijn bij een functiewijziging.⁴ Kennis van de structuur en ontwikkeling van het gebouw voorkomt onverwachte problemen bij de uitvoering van bouwwerkzaamheden.

Hiermee is kennelijk in een behoefte voorzien, want sinds kort wordt bij vrijwel elk pand in de binnenstad van Breda en bij interessant geachte panden daarbuiten, vooraf een bouwhistorische verkenning vereist. De verkenning is daarin baanbrekend geweest, want door het korte tijdsbestek en de daaraan gepaarde lage financiële investering, is de drempel om bouwhistorisch onderzoek te laten uitvoeren geslecht.

Daarnaast vindt bouwhistorisch onderzoek tijdens grotere restauraties plaats, zoals bij de Westerkerk te Enkhuizen en kasteel Heeswijk, aangezwengeld door de RdMz. Het primaire doel hiervan is het documenteren van de objecten, met name wat betreft de zaken die tijdens de restauratie in het zicht komen.

De monumentale waardebepaling

De ervaring van ruim tien jaar bouwhistorisch onderzoek bij ons bureau heeft geleid tot een specifieke en misschien zelfs baanbrekende aanpak. Onze opdrachtgevers hebben namelijk in de meeste gevallen behoefte aan een duidelijke monumentale waardebepaling, waarmee ze in het planproces aan de slag kunnen. Immers, het komt steeds meer voor dat niet-restauratiearchitecten aan het werk gaan met monumentale panden. Een aantal van hen onderkent eigen gebrek aan kennis of tijd om deze te vergaren, en laat dat aanvullen met gegevens afkomstig uit bouwhistorisch onderzoek. Onze rapportage is daarom sterk gericht op dat doel.

De monumentale waarde kan beargumenteerd worden door allereerst de hoofdstructuur van het object te analyseren. Met name de bouwmassa, draagconstructie (balklagen), kapconstructie en gevels worden onderzocht. Daarnaast kan op basis van oude bouwtekeningen, historische afbeeldingen en ander materiaal een chronologie in de ontwikkeling van het object worden ontrafeld. Vaak ontstaat hierdoor al een globaal beeld van de oorspronkelijke toestand en de toevoegingen en wijzigingen die hebben plaatsgevonden. Een belangrijke informatiebron en dus ook aandachtspunt wordt gevormd door de aan de structuur gekoppelde elementen, zoals binnenwanden, trappen, haarden en stucplafonds.

Vervolgens wordt gekeken naar de gaafheid en de uniciteit van de structuur en de daaraan gekoppelde elementen. Ook de stedenbouwkundige context wordt in de monumentale waardebepaling betrokken.

Vanzelfsprekend kunnen de waarnemingen beperkt worden door afwerkingslagen, zoals behangsels, aftimmeringen en stucplafonds. Afhankelijk van de door de opdrachtgever gewenste diepgang van het bouwhistorische onderzoek kan eventueel 'achter het behang' worden gekeken.

Onze rapportage bestaat uit drie of vier delen. In het eerste deel wordt op de eerste pagina's een samenvatting gegeven van de bouwgeschiedenis, de monumentale waardebeoordeling en het advies. De bedoeling is om in enkele zinnen de kern aan te geven. Deze samenvatting wordt ondersteund door plattegronden, waarop de vier onderscheiden waarde-categorieën zijn ingekleurd. Indien het object een complex geheel vormt, wordt daarnaast op een ingekleurde plattegrond ook de bouwfaserings aangegeven. Er wordt bewust gestreefd naar maximaal één A4: gemakkelijk leesbaar en hanteerbaar voor toetsende en beleidsmakende instanties.

Het tweede deel vormt de tekstuele verantwoording van het onderzoek. Hierin komen de bouwgeschiedenis en de beschrijving aan bod. Ook een geschreven waardering, bestaande uit de genoemde vier categorieën, en een daarop gebaseerd advies zijn opgenomen. Deze categorieën variëren van een hoge monumentale waarde, via een positieve en indifferente tot een negatieve monumentale waarde. Als er archiefmateriaal ter beschikking staat, wordt dat in het rapport opgenomen als bijlage.

Het derde deel bestaat uit het beeldmateriaal. Bouwtekeningen, oude en nieuwe afbeeldingen en foto's illustreren de argumentatie van de monumentale waardebeoordeling.

Indien mogelijk wordt samengewerkt met andere bureaus die specifieke deskundigheid inbrengen. Historici en kunsthistorici kunnen worden ingeschakeld voor nader archiefonderzoek en een nadere interpretatie van de decoratie en inrichting. Tuinexperts analyseren een historische tuinaanleg, kleurexperts onderzoeken de toepassing van kleur aan zowel in- als exterieur. De resultaten van hun onderzoeken worden als vierde deel geïntegreerd opgenomen in het rapport.

Omdat met name bouwkundigen meer visueel zijn ingesteld, hechten wij grote waarde aan een goede documentatie door middel van foto's, met zonodig een aanvullend schetsje, en een heldere beschrijving daarbij. De afbeeldingen vormen dus een zeer wezenlijk onderdeel in de rapporten. De reacties van onze opdrachtgevers geven aan dat ze goed te hanteren en kennelijk praktisch bruikbaar zijn.

Van documenteren tot adviseren

De situatie in Breda is kenmerkend voor de inhoudelijke ontwikkeling die ons bureau heeft doorgemaakt. Nog steeds vormt het documenteren het fundament van ons bouwhistorisch onderzoek, het biedt immers de basis voor kennis van het gebouw en de daaruit voortvloeiende monumentale waardebeoordeling. Het is echter ook de basis voor de advisering die wij in onze rapporten opnemen.

Zoals gezegd willen wij aangeven op welke wijze de monumentale aspecten een verrijking en verbijzondering van het bouwplan kunnen inhouden. Zo willen wij ook bijdragen aan het behoud van een zo groot mogelijk deel van de monumentale waarden, vertegenwoordigd door muren, gevels, balklagen, kapconstructies, kelders, haarden, vloeren, stucplafonds en alles wat erbij komt kijken.

Als gevolg hiervan gaat ons bureau geleidelijk aan een

Afb. 2. Reigerstraat 22 te Breda. De voorgevel uit 1907-1914 is aanleiding geweest om in de redengevende omschrijving het bovengrondse gedeelte uit te sluiten van de bescherming in het kader van de monumentenwet. Uit het bouwhistorisch onderzoek is echter naar voren gekomen dat ca. 4 m achter dit voorgedeelte zich een bouwdeel bevindt, dat nog grotendeels uit de 13de of 14de eeuw dateert met vroeg 16de-eeuwse balklagen. De wel in de redengevende omschrijving genoemde kelders horen hierbij. (Zie: K. Emmens en J. Kamphuis, Reigerstraat 22 te Breda, (Archeologie en Bouwhistorie, interne rapporten van de Gemeente Breda, deel 50), Delft 1998)

steeds grotere rol spelen in het gehele bouwproces en niet alleen meer voorafgaand daaraan. In de planvoorbereiding kan de bouwhistoricus adviseren over de mogelijkheden en onmogelijkheden van bepaalde wijzigingen vanuit monumentaal oogpunt en alternatieve oplossingen aangeven. Tijdens de uitvoering van de werkzaamheden kan de bouwhistoricus een bijdrage leveren aan de oplossing van problemen die voortkomen uit de historische constructies. Immers, het is vaak de bouwhistoricus die vanuit zijn ervaring met monumentale gebouwen de meeste kennis van het omgaan met deze bijzondere gebouwen heeft.

De opdrachtgevers, bouwhistorisch onderzoek en de monumentenwet

De situatie zoals die hierboven van Breda geschilderd is, is tamelijk uniek in Nederland, maar krijgt navolging. Zoals bij-

voorbeeld onlangs in Den Helder, waar bijna de gehele Oude Rijkswerf aan een bouwhistorische inventarisatie is onderworpen.⁵ Het systematisch laten uitvoeren van bouwhistorisch onderzoek vindt slechts in enkele gemeenten plaats. In 's-Hertogenbosch en Utrecht bestaan gemeentelijke bouwhistorische diensten, die kennis vergaren ten behoeve van bouwplanbeoordeling. Ook het verzamelen van gegevens voor wetenschappelijke doeleinden geschiedt daar. Elders in Nederland vindt bouwhistorisch onderzoek meer incidenteel plaats. Wij verwachten dat ervaringen zoals in Breda, langzamerhand zullen leiden tot soortgelijke ontwikkelingen in andere gemeenten. Recente en hoopgevende voorbeelden hiervan zijn Middelburg, Groningen en Maastricht.⁶

Een stimulans hiertoe vormt ook de opstelling van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. In het kader van het Besluit Rijkssubsidiëring Rijksmonumenten (BRRM) wordt bouwhistorisch onderzoek naast andere onderzoeken namelijk inhoudelijk gesteld voor rijksmonumenten en zorgt men voor inhoudelijke begeleiding en dendrochronologische datering.

Het bouwhistorisch onderzoek zoals dat door ons bureau wordt uitgevoerd vloeit zelden direct voort uit de monumentenwet. Slechts bij de grotere onderzoeken is daarvan sprake, omdat die onder stimulans van de RdMz plaatsvinden en (deels) bekostigd worden vanuit BRRM. De overige onderzoeken geschieden niet vanwege de monumentenwet, maar vanwege de wens van de eigenaar, de gemeente of de architect om meer inzicht te hebben in de monumentale waarden.

Conclusie

De afgelopen tien jaren heeft het bouwhistorisch onderzoek binnen ons bureau een zekere professionalisering ondergaan. In plaats van slechts documenterend werkzaam te zijn, vindt onderzoek tegenwoordig meer en meer plaats in verband met bouwprocessen. Het belang van kennis over monumentale gebouwen, al dan niet beschermd ingevolge de Monumentenwet, wint steeds meer terrein. Onze ervaring is dat de bouwhistoricus ook gaat deelnemen in het proces van planvorming, waarbij hij optreedt als adviseur vanuit zijn kennis van de historische bouwtechniek en monumentale waarden.

De bijdrage van het bouwhistorisch onderzoek aan de monumentenzorg in Nederland betekent een verdieping van de kennis van de historische bebouwing. In plaats van een tweedimensionaal beeld (gevels), zoals dat naar voren komt uit de vaak ruim dertig jaar oude redengevende omschrijvingen van de RdMz, ontstaat een duidelijke waardering van de driedimensionale hoedanigheid van een monumentaal object. Dikwijls zou bouwhistorisch onderzoek dan ook aanleiding kunnen zijn tot een aanzienlijke bijstelling van die omschrijving. Dit legt de grondslag voor daadwerkelijk behoud van het monumentale geheel, in plaats van alleen maar de façade.

Tenslotte een voorbeeld dat een en ander illustreert. De redengevende omschrijving van het pand Reigerstraat 22 te Breda luidt: *“Onder het pand Reigerstraat 22, dat zelf niet voor bescherming in aanmerking komt is de kelder van het*

huis van Renesse (plm 1500) bewaard: overdekt door tongewelven, in twee helften gescheiden door korfbogen op pilasters en twee zuilen.”

Naar aanleiding van een eerste bouwhistorische verkenning die onlangs heeft plaatsgevonden, zou de volgende alternatieve redengevende omschrijving samengesteld kunnen worden: *“In oorsprong onderdeel van het gastenverblijf “die Herberghe” van de Heren van Breda, dat in 1514 in particuliere handen kwam en van 1529 tot 1661 in bezit was van het geslacht Van Renesse van Elderen en nazaten, vandaar de naam “Huis van Elderen”. Complex samengesteld pand op een zeer langgerekt perceel tussen de Reigerstraat en de Cingelstraat.*

Het oudste deel bevat 13de- of 14de-eeuwse kelders, die behoorden bij een pand met een hoge begane grond en een kap, met voor- en achterhuis; de balklaag was voorzien van muurstijlen. Omstreeks 1500 werd een verdieping toegevoegd en de begane grond verlaagd; het oudere muurwerk bleef gehandhaafd en de huidige samengestelde balklagen werden aangebracht, met natuurstenen consoles op de verdieping. In 1936 is de kap gesloopt.

In 1661 werd vóór de voorgevel een aanbouw opgetrokken tot aan de rooilijn van de Reigerstraat, dat in de 19de en 20ste eeuw sterk is gewijzigd en waarbij de neo-renaissance-gevel (tussen 1904 en 1917) is aangebracht.

Tussen de 17de en de 20ste eeuw zijn tegen de achtergevel aanbouwen opgetrokken, die eveneens sterk gewijzigd zijn.

Aan de Cingelstraatzijde bevindt zich bebouwing die in de 19de en 20ste eeuw sterk is vernieuwd.

Het open terrein tussen beide bouwdelen is in de 20ste eeuw bebouwd.”

De analyse van de bouwmassa leidt tot een aanzienlijk gedifferentieerder beeld. Door als het ware achter de recente afwerkingslagen te schouwen, blijkt het pand op veel meer punten monumentale waarden te bezitten. Dit zou een goede aanleiding kunnen zijn om de redengevende omschrijving aan te passen in het kader van de monumentenwet 1988.

Noten

- 1 De auteurs zijn werkzaam bij Kamphuis, bureau voor bouwhistorie te Delft.
- 2 K. Emmens e.a. red, *Richtlijnen voor praktijkgericht bouwhistorisch onderzoek*, (RdMz-info Architectuur en Stedebouw nr. 1), Zeist 1995. Gezien de snelle ontwikkelingen op dit gebied is momenteel een herziening van de richtlijnen onder handen.
- 3 E.J. Nusselder, *Documentatie en onderzoek Monumenten II. Handleiding bouwhistorische beschrijving en waardering van monumenten in rijksbezit*, (Rijksgebouwendienst, Bureau Rijksbouwmeester, Adviergroep Monumenten in Rijksbezit), Den Haag, december 1983.
- 4 Zie bijvoorbeeld het artikel: J. Kamphuis, 'Een bouwhistorische opname van Visserstraat 12, Breda', in: *Bulletin KNOB*, jaargang 94 (1995); pp. 149-155.
- 5 Dit onderzoek vond plaats in opdracht van het Projectbureau Oude Rijkswerf.
- 6 Het eerste rapport over de Stadsschuur in Middelburg is op 16 mei 1998 gepresenteerd.

Villa Omval in Amsterdam

Reconstructie van een drama

Lydia Lansink

Inleiding

In de morgen van 5 februari 1997 werd de gekraakte Villa Omval, aan de Amstel in Amsterdam, door de politie ontruimd. Hoewel het pand zwaar was gebarricadeerd met sloop-hout en auto-onderdelen en de bewoners er met hun overalls en bivakmutsen gevaarlijk uitzagen, woedde geen 'stadsoorlog', zoals eerder het geval was geweest bij de ontmanteling van krakersbolwerken als de 'Groote Keijser', de 'Lucky Luijk' en de 'Vogelstruys'. Onmiddellijk na de ontruiming werd de monumentale villa zonder pardon met de grond gelijk gemaakt. Aan het gebeuren gingen vijf woelige jaren vooraf waarin de bewoners leefden tussen hoop en vrees en er keer op keer in slaagden op grond van onder andere de Monumentenwet 1988, de Algemene Wet Bestuursrecht, de Huisvestingswet, de Woningwet en de plaatselijke Bouwverordening, uitstel van executie te forceren, tot immense ergernis van de eigenaar Stadsdeel Watergraafmeer en de aspirant-koper Delva 12 BV, een poot van verzekeringsmaatschappij Delta Lloyd.

Hoewel ik een hekel heb aan het schrijven van ego-documenten, is het onvermijdelijk bepaalde passages in de ik-vorm te formuleren, namelijk als het gaat om ontwikkelingen waar ik letterlijk en figuurlijk 'met de neus bovenop' heb gestaan. In het hierna volgende wordt een poging gedaan tot reconstructie van een drama aan de Amstel.

'Half elf, Blookertijd'

De villa dankte haar omineuze naam indirect aan het oud-Nederlandse woord 'omval', dat 'scherpe bocht' betekent.¹ Het oorspronkelijke eiland tussen Weespertrekvaart en Amstel waarop het huis, aan het straatje genaamd Omval (op nr. 45) was gesitueerd, stak diep de rivier in. Door zijn bijzondere ligging en betrekkelijke isolement heeft het gebied altijd een speciaal karakter gehad, aantrekkelijk voor kunstenaars en dagjesmensen. Later, toen zich er steeds meer industrie vestigde, bouwden de eigenaren en directeurs van de fabrieken hun villa's en huizen aan de waterkant.

Rembrandt tekende de Omval toen daar alleen nog kleine huisjes en een molen stonden. Dit feit wordt met groot gevoel voor historie gememoreerd door de naam van het thans ter plaatse aanwezige hoogste gebouw van Amsterdam, de 'Rembrandt Tower'. Reynier Vinkeles gaf de toestand weer

van omstreeks 1800, met als dominerend element het grote Huis De Omval.

De Omval diende ook als jaagpad, ten behoeve van de trek- of jaagschuiten die diensten op Weesp, Muiden, Muidersberg, Naarden, Bussum en verder het Gooi in verzorgden.

In de negentiende eeuw – de Omval maakte toen nog deel uit van Ouder-Amstel en zou pas in 1921 door Amsterdam worden geannexeerd – was in het gebied een bonte verzameling te vinden van bedrijven en bedrijfjes, onder meer een emmertjesfabriek, de kuiperij van A. Janus, de scheepswerf van Gouwrok, de houtskoolbrikettenfabriek van Rijnders, de houtwerf van Kuhn, een poetsdoekenfabriek, een huidenzouterij, de mandenmakerij van Westerhof en een ijzergieterij. Van grotere omvang waren Bertels' Oliefabrieken, Blooker's Cacao ('Half elf, Blookertijd') en het complex van de conservenfabriek Puralimento, Omval 3-9, in 1910 ontworpen door H. Elte.

Later waren in deze laatste, Berlagiaanse gebouwen een sachariefabriek, een stofzuigerfabriek (Efa Produkta) en schoensmeerproducent Erdal ondergebracht, in een nog later stadium magazijnen en dienstwoningen van het departement van defensie en tenslotte de PTT. Volgens een bericht in *Het Leven* stond in 1919 op Omval-Jaagpad 87 Betonijzerbouw De Amstel, de opvolger van de Nederlandsche Maatschappij voor Monierwerken De Amstel; de eigenaar was W.J. Schuitemaker.² Behalve bedrijfsgebouwen en villa's ('buitenplaatsen') stonden aan de Omval uiteraard ook arbeiderswoningen, onder andere op de nummers 35-41. Daarnaast bevond zich vroeger een posthuis voor de veldwachter annex brandspuithuis (met materiaal voor het redden van drenkelingen en een doods-kist voor het geval de hulp te laat kwam). Het wonen op het (schier)eiland werd enigszins bemoeilijkt door het – tot 1921 – ontbreken van waterleiding en riolering en door een zeer spaarzame verlichting (die bij volle maan altijd werd uitgezet, ook al was het zwaar bewolkt!). Daar stond tegenover dat de Amstel nog helder was en volop gelegenheid bood tot (illegaal) zwemmen, vissen en het doen van de was. Trefpunt ter plaatse van café De Kleine Haven, dat ook gefrequent werd door wandelaars en schippers. Beschrijvingen en oude foto's van de Omval geven een beeld van een schilderachtig geheel met een grote nostalgiewaarde, als getuigenis van de maatschappij (en het huishouden) in die tijd. Het moet er ook verrukkelijk hebben geroken!

De villa's die traditiegetrouw aan de Amstel en de Wees-

Afb. 1. Villa Omval, voorgevel met gestut dak, 1992. Foto: Ernest Annyas, Amsterdam.

pertrekvaart werden gebouwd, gaven de Omval onmiskenbaar allure; ze zijn alle gesloopt.

Maschmeijer Aromatics

Een bedrijf dat het lang op de Omval heeft gehouden was de Chemische Fabriek van Grondstoffen voor Parfumerieën en Toiletzeep van A.J.H. (August) Maschmeijer, in de jaren zestig Maschmeijer Aromatics genaamd. Het complex, op het adres Omval 65-81, werd overgenomen door de firma Quest en is uiteindelijk eveneens afgebroken.

Maschmeijer stichtte zijn bedrijf in 1899 aan de overkant van het IJ en verplaatste het in 1903 naar de Omval. Hij was een pionier op het gebied van smaak- en geurstoffen en fabriceerde als één der eersten kunstmatige muskus. Volgens het in memoriam in de Nieuwe Rotterdamsche Courant bij zijn overlijden in 1936, waren zijn producten over de hele wereld bekend.³ Aanvankelijk woonde het gezin Maschmeijer, sa-

men met de familie Kous, in de dubbele villa Omval 29-31, gebouwd in neo-rennaissance-stijl. Omstreeks 1921 werd aan de architect Joseph Herman, woonachtig aan de Ruysdaelkade 23, opdracht verstrekt voor het ontwerpen van een nieuwe villa aan de Omval en het Jaagpad te Ouder-Amstel. De eerste bouwtekeningen dateren van augustus 1921 en op 13 september 1923 begon men met de bouw. De betonijzerwerken werden uitgevoerd door de nabijgelegen fabriek De Amstel. De nummerbeschikking dateert van 10 maart 1924.⁴

Rechts van de hoofdingang van de villa bevond zich een steen met het opschrift 'Eerstesteenlegging. 12 september 1923. Antoinette Ibolya Aranka Maschmeijer'. In een interview in *Ons Amsterdam* met twee inmiddels hoogbejaarde zusters Maschmeijer, kort na de sloop van de villa, verklaarde Lucie Batteram-Maschmeijer (te Montreux, 83): 'Villa Omval heette oorspronkelijk Villa Ibolya. Dat is Hongaars voor "viooltje". Mijn zusje Aranka, geboren in 1918, legde in september 1923 de eerste steen. Mijn vader deed in die jaren

goede zaken met Hongarije en dus moest de villa een Hongaarse naam hebben. Mijn zusje had die al (Aranka betekent "van goud") en mocht daarom de eerste steen leggen: rechts van de stoep, op borsthoogte'. De man van Aranka Ooms-Maschmeijer (te Deventer, 87) deed pogingen die steen als aandenken terug te krijgen. De familie woonde tot 1958 aan de Omval. De vijf zusjes hadden er een onbezorgde jeugd. Die stank? '(...) die gaf ons juist een vertrouwd idee'. En het gewelddadige einde van het huis? Aranka: 'Aan de ene kant vind ik het heel vreselijk, (...) maar als je vaak verhuist, leer je afscheid nemen. Het huis was mij heel dierbaar, maar uiteindelijk zijn familie en vrienden natuurlijk nog kostbaarder'.⁵

L.J. (Joseph) Herman

Joseph Herman (1862-1937) was een wat minder bekende Amsterdamse architect, die vooral rond de eeuwwisseling veel succes had met zijn fantasievolle ontwerpen en doorgaans rijk gedecoreerde gebouwen. Een grondig onderzoek naar zijn leven en werken is tot heden (nog) niet verricht. Momenteel zijn ongeveer twintig ontwerpen van zijn hand

Afb. 2. Achtergevel met dienstingang en schoorstenen.
Foto: Ernest Annys, Amsterdam.

getraceerd, voor (deels gesloopte) nieuwbouw, verbouwingen en prijsvragen, alsmede enkele publicaties.⁶ In zijn jonge jaren won hij prijzen met inzendingen op prijsvragen van het Genootschap Architectura et Amicitia, onder meer voor een pompeus circus met 1500 zitplaatsen. Al deze ontwerpen vertonen een ambitieuze opzet en een rijke, zo niet overdadige versiering. De stijl is neo-klassicisme of neo-renaissance.⁷

Zijn vroegst bekende uitgevoerde werk is de verbouwing van de Continental Bodega, Kalverstraat 234 in Amsterdam, uit 1898 (thans onherkenbaar verbouwd), met een luxueus in Art Nouveau-trant uitgevoerde voorgevel.⁸ In 1899 vond de verbouwing plaats van de onderpui van wijnkoperij De Arend, Spuistraat 262 in Amsterdam, ook in Art Nouveau, met de toepassing van kunstsmeedwerk en een arend-motief in het bovenlicht.⁹ Uit 1901 dateren winkel en magazijn van Th. van Heemstede Obelt, pionier van de 'sanitary engineering', Rokin 44, met een kelder van gewapend beton.¹⁰ Bijzonder spectaculair is de dubbele, a-symmetrisch ontworpen villa Van Eeghenstraat 66-68 uit 1902, gesigeneerd door de architect. Talrijke tegeltableaus (met onder andere grote maraboes) sieren de gevels en details zijn uitgevoerd in een voor Nederland zeldzaam zwierige Art Nouveau.¹¹ In 1901 volgde een dubbele villa aan de Koninginneweg 32-38/Koningslaan,¹² in 1902 de dubbele villa Koninginneweg 24-26, samen met Z. Deenik & Zoon,¹³ in 1903 het winkelhuis Leidsestraat 97/Lange Leidsedwarsstraat 9, waarvan de gevels, door financiële problemen behoorlijk moesten worden gewijzigd, waarna de uitvoering aan de aannemer (Z. Deenik & Zoon) werd overgelaten.¹⁴ Eveneens uit 1903 dateren de woonhuizen Jan Luijkenstraat 68-76, die een enorme variatie aan details en onderlinge verschillen te zien geven, terwijl ze samen een hechte stilistische eenheid vormen.¹⁵ Pas in de jaren 1912-1914 kwam, althans te oordelen naar de nu bekende gegevens, weer een belangrijk werk tot stand: de fabriek, voor de bewerking van edele metalen, met onder meer kantoor en laboratorium, voor de firma H. Drijfhout & Zoon. Nes 11-15. De Art Nouveau is inmiddels grotendeels verlaten ten gunste van de (in dit geval frivool opgevatte) traditionalistische 'um 1800'-trant, de voorgevel, uitgevoerd in hard- en zandsteen, vertoont klassicistische elementen zoals Ionische pilasters en guttae en wordt gesierd door vrouwenbustes met collier en diadeem.¹⁶ Verbouwingen waarbij Joseph Herman was betrokken vonden plaats in 1893 (Ferdinand Bolstraat 5), 1899 (Reguliersbreestraat 10), 1901 (Elandsstraat 19-21/Elandsgracht 12-14) en 1903 (Keizersgracht 657).¹⁷ Tussen 1903 en 1914 manifesteerde Joseph Herman zich nog enkele keren in de vakliteratuur, zij het niet meer als uitvoerend architect. In 1903 nam hij deel aan een tentoonstelling van bouwkunst.¹⁸ In 1904 werd hij vermeld als de auteur van een platenboek 'Modern kunstsmeedwerk', uitgegeven door de Wed. J. Ahrend & Zoon.¹⁹ Bij dezelfde uitgeefster verscheen in 1904 een plaatwerk getiteld '12 Ontwerpen voor moderne villa's'. *De Opmerker* achtte de uitgave nogal bijzonder omdat een Nederlandse firma het had aangedurfd, in sterke concurrentie met de Duitse 'Sammelmappen' werk van een Nederlandse architect uit te geven.

Afb. 3. Vestibule en centrale hal. Foto: Ernest Amnyas, Amsterdam.

Uit het commentaar: 'Keurig uitgevoerd, op zwaar papier gedrukt, toont zij den heer Herman als iemand die door zijn wijze van teekenen ons Jan Springer in de herinnering brengt, wat zeker geen geringe verdienste is'. Menig architect wiens zaak meer bloeide door zijn orderportefeuille dan door zijn verbeelding kon, aldus *De Opmerker*, zijn gading vinden in het werk van de heer Herman.²⁰ Volgens een bericht in *De Bouwwereld* deed Herman in 1906 mee aan een prijsvraag voor een gemeentehuis in Zeist.²¹ Te oordelen naar de afbeelding van zijn ontwerp, was hij inmiddels overgeschakeld op een vrij sobere, Berlagiaanse trant. In 1907 en 1908 maakte hij deel uit van de redactie van het tijdschrift *Architectura*.²² Tenslotte diende hij in 1909 een prijsvraagontwerp in voor een Akademie van Beeldende Kunsten, opgebouwd uit paviljoens, onder andere gepubliceerd in het *Bouwkundig Weekblad*.²³ Harry Elte, architect van onder meer de synagoge aan het J. Obrechtplein in Amsterdam, enkele joodse ziekenhuizen en conservenfabriek Puralimento aan de Omval, was eind jaren negentig van de vorige eeuw werkzaam op het bureau van Herman. Elte overleed in 1944 in een concentratiekamp.²⁴

Joseph Herman stierf in 1937. J.P. Mieras nam het in me-

moriaam in het *Bouwkundig Weekblad Architectura* voor zijn rekening. Hij schreef:

'Een karakteristiek persoon is uit het bouwkundige leven verdwenen. Hij was architect van nature. Welke loopbaan hij ook gekozen zou hebben, hij zou later toch architect zijn geworden. Zijn heele uiterlijk was type van den beoepsuitede naar en door de menging van zijn Hollandsche en Belgische allure trof hij vaak door een geste die aan het onvermengde landeigene hier vreemd was en die hem sympatiek maakte. Maar buiten dat was architect Herman een joviaal en beminne-lijk mensch die in zijn vriendenkring een middelpunt was. In zijn werk was hij in zijn hoogte-jaren zeer persoonlijk. Men herkent Hermans werken direct. Al het persoonlijke heeft in dezen indualistischen (sic) tijd zijn tijdelijk stempel. Maar het werk blijft de verdienste behouden boven de egale onpersoonlijke werken uit eigen tijd als voorbeelden van persoonlijk talent uit te blinken en in hun zwier iets te zeggen van de joviale natuur, die Josef (sic) Herman was. Hij was een harde werker en hij heeft veel geteekend. Hij ontwierp een studie voor een Academiegebouw en een plaatwerk over villa's en landhuizen.

Hij kwam meermalen bij me oploopen op het Bureau van den B.N.A. en liet dan altijd een blijmoedigen indruk achter. De laatste jaren zag ik hem niet meer. Hij had het lichamelijk moeilijk. Nu hoorden wij zijn overlijden. Aan Josef Herman zullen wij een goede herinnering behouden'.²⁵

De Villa Omval is gebouwd in 1923, tien jaar na de fabriek voor H. Drijfhout aan de Nes. De bouwstijlen verschillen aanzienlijk; overeenkomsten doen zich hoogstens voor in de symmetrische compositie en het rijk gedecoreerde interieur van beide panden. Gegevens over de activiteiten van Joseph Herman in de perioden tussen 1914 en 1923 en van 1923 tot zijn dood onbreken geheel.²⁶ Vastgesteld kan slechts worden dat hij, zoals vele andere architecten, achtereenvolgens ontwierp in een neo-klassicismische dan wel neo-rennaissance-stijl, Art Nouveau, een Berlagiaanse trant en een frivool getinte neo-klassicismische 'um 1800'-versie. Op zeker moment – zie de beschrijving van de Villa Omval – bekeerde hij zich tot een mengeling van plastisch expressionisme en Amsterdamse School, maar hoe en in welke fasen deze ontwikkeling zich voltrok is voorlopig een raadsel. Zeker is dat Herman, mogelijk in verband met zijn door Mieras aangeduide Belgische origine, een voorliefde had voor decoratie.

Korte beschrijving van de Villa Omval

De villa maakte de indruk te zijn opgetrokken in wit gepleisterd beton, maar bij nader inzien bleek alleen de bunkerachtige, onder het hele pand en gedeeltelijk boven het maaiveld gesitueerde kelder uit gewapend beton te zijn vervaardigd. Voor het overige is sprake van gepleisterde spouwmu-uren in baksteen, met betonlateien boven ramen en deuren. De kelder, gefundeerd op betonpalen, was waarschijnlijk bedoeld om bij eventuele overstromingen – het huis lag immers vlak

Afb. 4. Trap met gebrandschilderd glas.
Foto: Ernest Annyas, Amsterdam.

bij de Amstel en de plaats waar de Weespertrekvaart in de rivier uitmondde – het ‘piano nobile’ droog te houden. De plattegrond was nagenoeg vierkant. Via een stoep met vijf treden betrad men de vestibule en vervolgens de centrale hal, vierkant, met afgeschuinde hoeken. Om deze hal waren de vertrekken gegroepeerd: een salon, een studeerkamer, een toilet, een naaikamer, een kinderkamer met vestiaire, een naar achteren uitgebouwde keuken, een bijkeuken met overdekte dienstingang, een eetkamer met buffetkast, een serre (waarboven een lantaarn) en een huiskamer met aangrenzend terras. Via een monumentale ‘keizerlijke trap’ (met één vlucht naar de overloop en twee vluchten naar de verdieping) bereikte men de boven gelegen vertrekken: zes slaapkamers, een logeerkamer, een badkamer, een toiletkamer en een WC en, aan de voorkant, het boudoir van mevrouw Maschmeijer, met een grandioos uitzicht over de Amstel vanuit de driehoekige erker. De kamers op de verdieping waren, zowel aan de voorkant als de achter- en zuidelijke zijkant, royaal voorzien van balkons.

Wat het exterieur betreft, viel in de eerste plaats de plastische vormgeving van de gevels op. Aan de voorkant ontstond door de combinatie van trapeziumvormige erkers met op de verdieping balkons (onder het brede overstek van het dak, zodat ze oogden als loggia’s), in de middentravee de luifel boven de hoofdentree, ondersteund door robuuste geknikte muurdammen/consols en daarboven de driehoekige uitbouw met twee bovenlichten voor de vestibule en de twee vensters van voornoemd boudoir, een expressief ‘harmonica’-effect. Een dergelijk fenomeen deed zich met name ook voor aan de noordelijke zijgevel en dan in visuele relatie met de twee hoge, zich naar boven verjongende schoorstenen, die in verbinding stonden met de CV-ketel in de kelder. Het flauw hellende, met verglaasde rode kruispannen gedekte tentdak had een opgelichte dakvoet en stak ongeveer een meter buiten de ge-

velvlakken uit. Aan de onderzijde van de overstekken waren cassettes aangebracht en de op de vier dakschilden bevonden zich (drievoudige) dakkapellen.

Wat bouwstijl(en) betreft was de Villa Omval ‘hybride’, niet te voorzien van één etiket, maar wel in verband te brengen met bepaalde stromingen in de tijd van ontstaan. Onmiskenbaar aanwezig waren de ingrediënten scheepsarchitectuur, Amsterdamse School en Frank Lloyd Wright en wellicht speelden ook de hiervoor vermelde Oost-Europese contacten van de opdrachtgever een rol. Het oorspronkelijke ontwerp van Herman gaf een traditioneel beeld te zien: geen plastisch vormgegeven ingangspartij, maar een voordeur met rondboogomlijsting, in de geest van de villa die H. Elte in 1915 ontwierp op de hoek Honthorstraat/Jan Luykenstraat in Amsterdam.²⁷ De keuze voor een expressieve voorgevel, met in het midden een driehoekig element dat als een scheepsboeg naar voren sprong, gecombineerd met twee hoge schoorstenen aan de achterkant, zodat het geheel aan een stoomboot deed denken, lijkt ingegeven door de prominente situering van de villa op een scharnierpunt in de bocht van de Amstel. Bovendien is het huis ontstaan in een tijd waarin men gefascineerd was door technische vooruitgang en architecten vaak scheepsvormen, ronde ramen als patrijspooten en scheepsrelingen, in hun ontwerpen verwerkten. Zo gaf J.F. Staal zijn villa De Bark in Park Meerwijk in Bergen (1916-1918) de vormen van een schip en refereerde W. Kromhout herhaaldelijk aan scheepsboegen en -masten, onder andere bij zijn kantoor voor de Scheepvaartvereniging Zuid in Rotterdam (1920-1922).²⁸ Invloed van de Amsterdamse School was duidelijk aanwezig in onder meer de ladderventers, het glas-inlood en het gebrandschilderde glas. De brede dakoverstekken en de luifels boven de hoofdentree en de dienstingang duiden op invloed van de Amerikaanse architect Frank Lloyd Wright, wiens werk in Nederland van grote betekenis is geweest, onder meer voor de architecten van (met name de latere fasen van) de Amsterdamse School. De wijze waarop bij de Villa Omval het dakoverstek de balkons een loggia-achtig karakter verleende, doet enigszins denken aan de villa’s die R. van ’t Hoff in de jaren 1915-1916 bouwde in Huis ter Heide. Het ‘Huis Verloop’ heeft eveneens een flauw hellend dak, het in beton uitgevoerde ‘Huis Henny’ is plat afgedekt.²⁹ Ze zijn in verband te brengen met het zogenaamde four-square house, het traditioneel landelijke woonhuistype in de Mid-west van de Verenigde staten, dat Wright en andere architecten van de Prairie School inspireerde.

Het interieur, dat qua variatie en kleurigheid contrasteerde met het vrij strakke, kubische karakter van het exterieur, bevatte veel waardevolle, nog vrijwel ongeschonden onderdelen. In de vestibule bevond zich een vloer van ‘gegolfde’ tegeltjes in rood, wit, grijs en zwart, terwijl de wanden grotendeels waren bekleed met verglaasde, gevlekte beige tegels, waarbij banen van diepzwarte tegels prachtig afstaken. In de middenvelden waren, gevat in zwart, verschillende (Amsterdamse) wapens aangebracht. In twee betegelde nissen in de zijwanden stonden nog de originele kloeke CV-radiatoren. De ‘huiskamer’ rechts van de entree was een klassicistische

stijlkamer, voorzien van Ionische pilasters (met cannelures en 'carotte'-vullingen), fraai lijstwerk en rozetten. De keuken bevond zich nagenoeg in originele staat, met inbegrip van het houtwerk van ramen en aanrechten, de wit betegelde wandkasten met (trapvormige) omlijstingen van grijze en zwarte verglaasde tegels, in Art Deco-stijl. In diverse gangen en vertrekken lagen tegelvloeren met geometrische patronen, die het verloop van de gangen volgden. De trap had houten handlatten, gesneden trappalen en een hekwerk van brons in geometrisch motief. In een aantal ramen, bovenlichten en kastdeuren (onder meer in het boudoir) was het glas-in-lood gespaard gebleven; met name de drie gebrandschilderde glazen bovenaan de trap in de trant van de Amsterdamse School waren met hun intense, overwegend rode tinten, van een zeer hoge kwaliteit. De badkamer op de verdieping was betegeld in wit en beige en versierd met een band van zwarte verglaasde tegels, parelranden en een terugkerende afbeelding van een visje geflankeerd door olijfgroene en zwarte tegels. In de hele villa waren deuren, ramen, kasten en lambrizeringen nog in opmerkelijke mate intact. De tijd leek er te hebben stilgestaan.

Blijf-van-mijn-lijf

Zoals hierboven vermeld woonde de familie Maschmeijer tot 1958 in de Villa Omval. Op 26 september 1974 werd het pand aangekocht door de gemeente Amsterdam, die het vanaf 28 januari 1976 verhuurde aan de Stichting Blijf-van-mijn-lijf, nadat deze stichting de villa al enige tijd als 'vrouwen-wegloophuis' in gebruik had genomen. Omstreeks 1977 zette de totale metamorfose van de Omval in; De Postbank/NMB en Delta Lloyd vestigden zich bij het Amstelstation.³⁰ De gemeente Amsterdam ontwikkelde samen met Delta Lloyd en Sedijko een stedenbouwkundig plan dat voorzag in circa 80.500 vierkante meter kantoorvloer, kantoorstorens van 130 meter hoogte en ongeveer 400 woningen. Op 4 juli 1989 werd de exploitatie-overeenkomst getekend. Tijdens de grootschalige sloop-, bodemsanerings- en bouwactiviteiten zou het gebied wat te onrustig worden voor een opvanghuis voor vrouwen en kinderen en op 31 december 1991 werd het huurcontract met de Stichting Blijf-van-mijn-lijf ontbonden. De bestemming van de Villa Omval werd gewijzigd in 'circa 2500 m² bruto kantoorvloeroppervlak met parkeerkelder, maximale hoogte 4 lagen', vastgelegd in het concept-bestemmingsplan. Delta Lloyd wierp zich op als koper, mits het perceel leeg zou worden opgeleverd. Het Dagelijks Bestuur van Stadsdeel Watergraafsmeer vroeg op 6 januari 1992 bij zichzelf een sloopvergunning aan, maar op Nieuwjaarsdag 1992 was de villa gekraakt en in gebruik genomen als woon- en werkruimte en opvanghuis voor vluchtelingen en asielzoekers, onder andere uit het voormalige Joegoslavië. Op 9 januari 1992 verzocht advocaat mr. J. Donk, namens de bewoners en bewoonsters en sympathiserende bureaus van Villa Omval het pand aan te wijzen als beschermd monument als bedoeld in Artikel 3 van de Monumentenwet 1988, vooruitlopend op het Monumenten Selectie Project (MSP) met betrekking tot

jongere bouwkunst uit de periode 1850-1940.³¹ Het raderwerk begon te draaien.

Tenminste van gemeentewege beschermen!

Stadsdeel Watergraafsmeer schakelde de Stichting (tegenwoordig N.V.) Amsterdams Monumenten Fonds in om een onderzoek te doen naar de mogelijkheden tot behoud en herbestemming van de Villa Omval. De Stichting beperkte zich niet tot bouwkundige opname en een kosten-baten-analyse, maar verdiepte zich ook in de cultuur- en kunsthistorische achtergronden; werd (anders dan de vertegenwoordigers van het Stadsdeel, aan wie de toegang werd ontzegd wegens 'belangenverstrengeling') door de krakers gastvrij, met fotograaf, ontvangen in het pand en ontdekte op de ontwerp- en bouwtekeningen de signatuur van Joseph Herman. Op 11 mei 1992 was het rapport klaar. De conclusie luidde dat het behoud van de villa wenselijk en mogelijk was; gewezen werd op de bijzondere locatie, het waardevolle ex- en interieur, de gunstige restauratieperspectieven vanwege de goede bouwkundige staat en de geringe aantasting en de financiële haalbaarheid van een andere functie. Hoewel de vraag naar de monumentale waarde – zoals het Stadsdeel later herhaaldelijk zou klagen – niet expliciet was gesteld, wees het AMF erop dat de villa was geselecteerd in het kader van het Monumenten Selectie Project (MSP) met betrekking tot jongere bouwkunst uit de periode 1850-1940 en 'tenminste van gemeentewege beschermd' diende te worden.³² Zodra de sloopvergunning was verleend, haastte het Stadsdeel zich het pand uit de selectie te doen verwijderen. Het liep voorlopig echter geen gevaar dankzij de voorbescherming die in januari 1992 intrad krachtens Artikel 5 van de Monumentenwet 1988.

De verplichte adviezen kwamen in april, mei en juni binnen. Het gemeentelijke Bureau Monumentenzorg liet bij schrijven van 7 april 1992 aan het Stadsdeel weten dat de villa ('ontworpen door Joseph Herman'), hoewel verwaarloosd,

Afb. 5. Twee vluchten van de trap naar de verdieping.
Foto: Ernest Annyas, Amsterdam.

in goede bouwkundige staat verkeerde. 'De villa, gelegen aan de Omval/Jaagpad Ouder-Amstel is van algemeen belang vanwege de architectuurhistorische waarde en de stedenbouwkundige waarde. (...) De architect is gezien de opdracht tot een goed resultaat gekomen. Gelegen op een markant punt in de bocht van de Amstel, is de situationele waarde aangetast door de bestaande nieuwbouw en de sloop van de villa ernaast. Op deze plaats aan de Amstel dient de open structuur gehandhaafd te blijven, zoals eerder aangegeven door de losse villabouw. Hierin vervult genoemd object alsnog een belangrijke functie. Het behoud van de villa ondersteunt de openheid in de richting van de Amstel. Het Bureau Monumentenzorg stelt voor genoemd object te plaatsen op de gemeentelijke monumentenlijst. In dit verband is het raadzaam om nog een nader advies te vragen aan de Amsterdamse Raad voor de Monumentenzorg'.

De Amsterdamse Raad voor de Monumentenzorg reageerde op 20 mei 1992, in een brief aan de Wethouder Wonen/Werken van het Stadsdeel. Het oordeel: 'Op grond van de architectuur-historische waarde wordt de villa door de ARM niet monumentwaardig geacht. De Raad adviseert dan ook om het pand niet op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen. De stedenbouwkundig-historische waarde van de plek wordt wél onderkend: een zone van industriële activiteiten, daar waar de Weesper Trekvaart in de Amstel uitmondde. De villa, voorbeeld van een directie-woning bij de fabriek, is een van de laatste getuigenissen van de historie van de plek. Bovendien ligt zij op een unieke plaats in een bocht van de Amstel. De Raad pleit dan ook voor handhaving van de villa, bijvoorbeeld met een horecabestemming'.

Het advies van de Raad voor het Cultuurbeheer

Het advies van de toenmalige Raad voor het Cultuurbeheer (dat zwaar woog, aangezien de aanwijzing tot beschermd monument, in het kader van de decentralisatie van de monumentenzorg, de bevoegdheid van de rijksoverheid was gebleven, met een adviserende taak voor de lagere overheden) was het kortst. Op 19 juni 1992 schreef de Raad aan de Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur: 'Met verwijzing naar uw bovenvermelde brief deelt de Raad voor het Cultuurbeheer u mee het uit 1923 daterende pand Omval 45 te Amsterdam, ook al wordt het gekenmerkt door een interessante betonconstructie, toch niet te beschouwen als een 'evident' monument, dat ten onrechte niet eerder onder de bescherming van de monumentenwet werd geplaatst. De vraag, of er voldoende aanleiding zou kunnen zijn dit pand van rijkswege te beschermen, ware te bezien in het kader van het Monumenten Selectie en Registratie Project, indien althans het pand op dat moment nog bestaat'.

Aan de formulering van dit advies was een al even oppervlakkige discussie in de Registratiecommissie voorafgegaan. Een integrale weergave (waarin de initialen van de sprekers zijn veranderd): 'Mevr. X is van oordeel, dat sprake is van een interessante betonconstructie. Dit soort constructies komt overigens meer voor. Het lijkt haar geen 'evident' monument,

maar van een bedreiging is zonder meer sprake. De heer J. acht de aangeleverde informatie erg summier. Het huis doet denken aan het huis 'De Botervloot' in Den Haag van architect Jan Gratama. De omgeving, waarin het pand is gelegen, doet weinig florissant aan. De vergadering besluit niet tot plaatsing te adviseren'.³³

De werkelijke bouwmeester van de Villa Omval, de cultuurhistorische achtergrond en het interieur waren de commissie kennelijk onbekend. De genoemde architect, J. Gratama, genoot weliswaar faam, maar aan zijn naam is ook een negatieve connotatie verbonden, vanwege zijn houding in de Tweede Wereldoorlog.³⁴

Stadsdeel Watersgraafmeer was uiteraard alleen gevoelig voor de passages in de adviezen waarin werd ontraden de Villa Omval op de rijks- dan wel de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen. Op 1 juli 1992 besloot de Stadsdeelraad, zich beroepend op de negatieve uitspraken van de gemeentelijke instanties, de Minister te adviseren de villa niet te beschermen. Behoud van het pand werd niet gewenst geacht in verband met de stedenbouwkundige ontwikkeling van het gebied en met de aanzienlijke negatieve financiële consequenties. De Minister wees, op 5 oktober 1992, het verzoek af het object, vooruitlopend op het MSP, te beschermen. In de bijlage bij het besluit werd weer gewag gemaakt van een 'witgepleisterde betonvilla' en 'het opmerkelijk materiaalgebruik – waarbij nader onderzoek mogelijk kan uitwijzen welk betonsysteem is toegepast en wie de architect was, mogelijk Jan Gratama (...)'. Vragen naar de bekende weg, gelet op de inhoud van het advies van het Bureau Monumentenzorg van 7 april 1992 en het rapport van het AMF van 11 mei 1992.

Aanwijzingsbeleid jongere bouwkunst

In de bijlage gaf de Minister tevens uitleg over het aanwijzingsbeleid inzake de aanwijzing van jongere bouwkunst. Dat bestond uit het vooralsnog afwijzen van incidentele verzoeken, tenzij sprake was van uitzonderingen, te weten:

- a. het object is zonder meer van rijksbelang.
- b. het object wordt op enigerlei wijze in zijn bestaan bedreigd en is van potentieel rijksbelang.
- c. het object betreft een beschermenswaardig onderdeel van een reeds voor het overige beschermd complex.
- d. het object behoort tot een groep monumenten waarover reeds voldoende inzicht bestaat'.

Naast het bepaalde in Artikel 1.1 Monumentenwet 1988 ('Van algemeen belang wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde') was een begrippenapparaat geïntroduceerd, waaraan actievoerend Nederland veel plezier zou beleven.

De krakers en hun advocaat kregen dertig dagen de tijd bezwaar tegen de beschikking te maken bij het Ministerie van WVC en grepen deze gelegenheid, op 2 november 1992, natuurlijk met beide handen aan, zich beroepend op de passages in de adviezen die pleitten voor behoud van de Villa Omval. Bijna een jaar later – al die tijd bleef de voorbescherming van kracht – kwam, op 12 oktober 1993, de beschikking van de

Afb. 6. Betegelde kasten in de keuken. Foto: Lydia Lansink, Rotterdam.

Minister binnen, die andermaal, conform het advies van de bewaarschriftencommissie Wet Arob van WVC, negatief was. De villa, met 'interessante betonconstructie', had 'ontegenzeggelijk een zekere betekenis', maar voldeed aan geen van de vier hierboven genoemde uitzonderingscriteria.

2 november 1993 tekenden advocaat Donk en de krakers beroep aan bij de Raad van State. Zij meenden dat de Minister onvoldoende rekening had gehouden met hun belangen (maar des te meer met die van het Stadsdeel) en dat de beschikking in strijd was met de regels en de doelstellingen van de Monumentenwet en de Wet Ruimtelijke Ordening en de daarop gebaseerde verordeningen. Voorts werd gewezen op de suggestie van de Raad voor het Cultuurbeheer de villa te beschermen in het kader van het Monumenten Selectie Project, begeleid door de opmerking 'indien het pand dan nog bestaat'. Van de gemeente Amsterdam viel op dat punt niets te verwachten.

De openbare vergadering van de Afdeling bestuursrecht-spraak van de Raad van State vond plaats in Den Haag, op 9 mei 1995, dus weer een hele tijd later. De Minister van WVC was inmiddels opgevolgd door de Staatssecretaris van OC&W. De vertrouwde taferelen ontrolden zich; het voor-overleg in de kantine onder het genot van een ontzettend goedkoop kopje koffie, het gezelschap op de eerste rijen in de zaal, met aan de ene kant de krakers, enkelen in bonte brei-sels en versleten leer, getooid met hanenkammen, dreadlocks en piercings, en aan de andere kant de tegenpartij, keurig in het pak. Het voor de zoveelste keer opdreunen van de 'vier criteria' door de woordvoerder van de Staatssecretaris.

De laatste ronde gaat in

Op 12 juni 1995 deed de Raad van State uitspraak. Verweerder werd in het gelijk gesteld. De Raad achtte het gevoerde beleid met betrekking tot de jongere bouwkunst, met de daar-bij geldende uitzonderingsmogelijkheden, niet onredelijk en meende dat de Villa Omval op goede gronden niet voor aan-

wijzing als beschermd monument in aanmerking kwam, aan-gezien het object slechts lokale waarde had en niet zonder meer van rijksbelang, noch van potentieel rijksbelang was. Verder werd nog opgemerkt dat het Amsterdams Monumen-ten Fonds uitsluitend was gevraagd, zoals appellant ter zitting bevestigde, te adviseren omtrent plaatsing van het betrokken pand op de gemeentelijke monumentenlijst, waartoe appel-lant overigens nimmer een verzoek had gedaan.

Dezelfde Raad van State vernietigde eind juni wèl de sloopvergunning van/voor Stadsdeel Watergraafmeer, op formele gronden; ten tijde van de verlening was de villa be-schermd en er was geen goedgekeurd nieuwbouwplan. De procedure met het oog op sloop werd door het Stadsdeel op-nieuw in gang gezet.

In oktober 1995 verenigden bewoners en sympathisanten van het monument zich in de organisatie Vrienden en vrien-dinnen van de Villa Omval (VVVO), die, als eerste activiteit, een fraaie folder in de omloop bracht. De traditie van de Open Dagen, voor omwonenden en andere belangstellenden, in het bijzonder de pers, werd voortgezet, soms bij barre kou-de, als in het hele huis maar één kachel brandde, de ruiten dik bedekt waren met ijsbloemen en de rondleiders klappertan-dend hun verhaal deden. Het enige dat de villa overeind hield was het ontbreken van effectieve vergunningen inzake wo-ningonttrekking en sloop.

Op 1 juni 1996 werd weer een Open Dag gehouden. Het Wijkopbouworgaan Watergraafmeer deelde een boekje uit met een wandel- en fietstocht langs de zeer weinige monu-mentale gebouwen in het Stadsdeel, waaronder – o ironie – de Villa Omval.³⁵ Gestimuleerd door het mooie weer, de gro-te opkomst en de feestelijke stemming – een vluchteling trakteerde op taart omdat zij de A-status had gekregen en voor de externe medewerkers waren er een fles wijn en een Vlijtig Liesje – zetten de deelnemers aan de nazit in de tuin de kansen nog eens op een rij. De enigszins simplistische vraag werd gesteld waarom het Stadsdeel een vernietigde sloopvergunning gewoon weer bij zichzelf kon aanvragen. Zoiets moest toch ook mogelijk zijn ten aanzien van de mo-numentenstatus? Als het Stadsdeel nieuwe feiten mocht pre-senteren, stond het de bewoners van de Villa Omval vrij het-zelfde te doen en opnieuw een verzoek tot bescherming in te dienen, maar nu in het licht van de juiste en meer informatie, met name met betrekking tot de architect Joseph Herman en diens oeuvre, in juridische termen 'nova' geheten.

De VVVO en hun advocaat traden in contact met de stich-ting Ad rem monumentorum te Ohé en Laak, Limburg, opge-richt vanuit het Cuypersgenootschap om zonder winstoog-merk particulieren en overheid te adviseren en bij te staan bij cultuurbehoud in Nederland. Al op 5 juni 1996 ging de aan-vraag de deur uit. De consulent van de stichting Ad rem, me-vrouw dr. B.C.M. van Hellenberg Hubar beriep zich op de in-middels opnieuw verleende sloopvergunning voor de Villa Omval: 'Hierdoor is sprake van acute bedreiging door volle-dige vernietiging van een belangrijk gebouw uit het oeuvre van architect Joseph Herman (...) uit 1923, dat op deze ma-nier niet mee zal kunnen profiteren van de nieuwe inzichten

die op grond van het MSP momenteel ingang vinden of reeds hebben gevonden'.

Inmiddels waren ook op politiek niveau zorgen ontstaan over in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) opgespoorde en in het MSP geselecteerde objecten; wegens het ontbreken van rechtsgevolgen, met andere woorden het achterwege laten van de voorbescherming als bedoeld in Artikel 5 Monumentenwet 1988, dreigden veel potentiële monumenten voortijdig het loodje te leggen, ten gevolge van een 'gewone' sloopvergunning op grond van de Bouwverordening. Kamervragen in die zin werden gesteld door de CDA-ers P.A.L. Mulder-Van Dam en M. Beinema, op 8 december 1995. De Staatssecretaris zag, op 22 december 1995, geen aanleiding de koers te wijzigen.³⁶ Naar aanleiding van een artikel in verband met deze materie in het tijdschrift *Monumenten*, werd een commentaar gepubliceerd van het Hoofd Juridische Zaken van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Enkele passages: 'De conclusie dat bij de uitvoering van het MSP de bescherming en derhalve ook de toepassing van het vergunningstelsel op grond van de Monumentenwet 1988 eerst ingaat na de uitvoering van het MRP (de Monumenten Registratie Procedure – LL) is juist. Vanwege het ontbreken van de z.g. voorbescherming kan het dan ook voorkomen dat voor bescherming geselecteerde monumenten in gevaar komen. Met het doel voor deze problematiek een oplossing te bieden, vraag ik uw aandacht voor het volgende. Indien en voor zover tijdens de uitvoering van het MSP blijkt dat een pand voor bescherming zal worden geselecteerd en het pand ofwel met sloop ofwel door een onverantwoorde wijziging wordt bedreigd, kan voor het object, los van het MSP-selectievoorstel voor een bepaalde gemeente, een verzoek om bescherming bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg worden ingediend. Een dergelijk verzoek zet het stelsel van voorbescherming in werking. Op deze wijze wordt voorkomen dat een bepaald object gevaar loopt en gewacht zou moeten worden op de uitvoering van het MSP en MRP met alle mogelijke gevolgen van dien. Een gemeentelijke bescherming is dan ook niet noodzakelijk'.³⁷ De hier geschetste gang van zaken heeft zich in feite voorgedaan bij de Villa Omval, maar tevens blijkt dat de door de RDMZ geboden 'oplossing' een doekje voor het bloeden is in situaties waarin de eigenaar van het MSP-object in kwestie, hier Stadsdeel Watergraafsmeer, in hoge mate financieel belang heeft bij sloop. Sinds de decentralisatie van de monumentenzorg, geregeld in de Monumentenwet 1988, moet een vergunning tot wijziging, afbraak of verwijdering van een beschermd monument, als bedoeld in Artikel 11, krachtens Artikel 12 worden aangevraagd bij Burgemeester en Wethouders.

Een statusloze villa in een failliet Stadsdeel

De overlevingskansen van de Villa Omval daalden even snel als het banksaldo van de eigenaar. 'Curatele dreigt voor De Meer' kopte het *Amsterdams Stadsblad* in juni 1996.³⁸ Het tekort bedroeg iets minder dan twee keer de f 2.300.000,- die Delta Lloyd voor de Villa Omval overhad³⁹ en dit besef blok-

keerde – hoe menselijk – versterkt door de diepgewortelde Amsterdamse krakers-fobie, volledig het cultuurhistorische geweten. Een verzoek tot plaatsing van het object op de gemeentelijke monumentenlijst was op 12 maart 1996 in beroep door het Stadsdeel afgewezen.

De stichting Ad rem monumentorum ontving even na 1 juli 1996 een reactie, namens de Staatssecretaris, van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, waarin werd gesteld dat in het verzoek van 5 juni 1996 geen nieuw gebleken feiten of veranderde omstandigheden werden vermeld. Op grond van Artikel 4.6 Algemene Wet Bestuursrecht kon, onder verwijzing naar de eerder genomen negatieve beschikking worden geconcludeerd dat de aanwezige architectuurhistorische waarden bescherming op grond van de Monumentenwet 1988, vooruitlopend op het Monumenten Selectie Programma (sic) niet rechtvaardigden.⁴⁰ Deze uitspraak was, naar de overtuiging van Ad rem monumentorum, iets te kort door de bocht. Op 6 augustus 1996 werd dan ook een bezwaarschrift aan de Staatssecretaris gericht. Het belangrijkste door de stichting aangevoerde bezwaar was, dat de beschikking was gepresenteerd alsof deze een besluit betrof ex Artikel 4.6 van de Algemene Wet Bestuursrecht, terwijl in feite de aanvraag van 5 juni 1996 niet in behandeling was genomen conform Artikel 3.3 van de Monumentenwet, hetgeen blijkens constante jurisprudentie wel had moeten gebeuren. Een mededeling als bedoeld in Artikel 3.3 was niet verzonden, zodat ook geen uitvoering was gegeven aan de Artikelen 3.4, 3.5 en 3.6. In dat laatste lid is de advisering door de Raad voor Cultuur vastgelegd. Voorts had, op grond van Artikel 4.7 van de Awb de stichting in de gelegenheid moeten worden gesteld haar zienswijzen naar voren te brengen. Wegens het op deze manier omzeilen van de voorbescherming ex Artikel 5 Monumentenwet 1988, zou de stichting genooddaakt zijn buiten bezwaar en beroep om een apart verzoek om voorlopige voorziening in de te dienen bij de rechtbank in Roermond. Wederom wees de stichting op het feit dat bij de afweging in 1992/3 op rijksniveau van de verkeerde architect was uitge-

Afb. 7. Voormalige fabriek H. Drijfhout & Zoon, Nes 11-15, Amsterdam; Joseph Herman, 1912 (detail voorgevel).
Foto: Lydia Lansink, Rotterdam.

gaan, dat inmiddels meer bekend was over Joseph Herman en zijn oeuvre, alsmede over de (bouw)geschiedenis van de villa, nova die aanleiding gaven tot een hernieuwde advisering en besluitvorming. Bovendien was het MSP, ook in Amsterdam zo ver gevorderd, dat het mogelijk moest zijn op grond van voortschrijdende kennis en inzichten en van de bij het MSP gangbare wegingsfactoren een uitgekristalliseerd oordeel te geven over de waarde van de Villa Omval.⁴¹ Andere nova waren, aldus de stichting, het verwijderen van het pand uit het MSP Watergraafsmeer, hoewel de sloopvergunning door de Raad van State was vernietigd; door deze omissie op het bestuurlijke front was de villa 'statusloos' geworden. De Raad voor het Cultuurbeheer was inmiddels opgevolgd door de Raad voor Cultuur. Met nadruk werd gesteld dat het 'aangescherpte' aanwijzingsbeleid (zie noot 41 bij dit artikel) de toets der kritiek in het geheel niet kon doorstaan, doordat het uitgang van premissen die in strijd geacht konden worden met Artikel 1.1 Monumentenwet 1988. 'Het kan toch niet zo zijn', vroeg de stichting zich af, duidend op de grote verschillen die de uitvoering van het MSP qua tempo in de diverse delen van het land te zien gaf, 'dat in de ene helft van Nederland andere *'wegingsfactoren'* worden toegepast dan in de andere helft'.

Op 6 september 1996 ging een verzoek om voorlopige voorziening naar de rechtbank in Roermond. De stichting Ad rem monumentorum vroeg daarin de rechter de Staatssecretaris te gelasten alsnog de mededeling ex Artikel 3.3 Monumentenwet uit te doen gaan, waardoor de Villa Omval bescherming zou genieten gedurende de periode van bezwaar en beroep.

Inmiddels hadden voor de Commissie bezwaar en beroep van het Stadsdeel Watergraafsmeer twee hoorzittingen plaatsgevonden, inzake beroepen tegen woningonttrekking en sloop Omval 45, op 8 augustus 1996 en (omdat een aantal van de 120 appellanten de oproep te laat had ontvangen) nogmaals op 15 augustus 1996. Op dat moment was de villa in gebruik bij ongeveer 40 mensen, die zorg droegen voor vele activiteiten en faciliteiten, te weten een pottenbakkerij, ateliers voor beeldende kunstenaars, oefenruimte voor bandjes (ideaal gesitueerd in de kelder), een concert- en benefietruimte en een (bak)fietsenwerkplaats. Het Stadsdeel kreeg er flink van langs vanwege zijn verschillende petten en zijn halsstarrige en meedogenloze houding, temeer daar een woordvoerder van de projectontwikkelaars in een dagblad had laten weten dat sloop van de villa niet essentieel was voor het totale plan. De Commissie stelde vast dat de woningonttrekkingsvergunning van 14 mei 1996 op grond van diverse regelgeving, onder andere de Huisvestingswet en de Huisvestingsverordening, terecht was verleend. De sloopvergunning was verstrekt krachtens hoofdstuk 8 van de Bouwverordening. Bij de eerste sloopvergunning (die door de Raad van State was vernietigd) ontbraken toestemming voor woningonttrekking en een monumentensloopvergunning. Deze laatste was, wegens de niet-beschermd status van de villa, nu niet nodig en inmiddels was ook, op 13 oktober 1995, een bouw aanvraag ontvangen. Op 20 augustus 1996 nam het Stadsdeel Watergraafsmeer het advies van de Commissie onverkort over; alle bezwaren wer-

den ongegrond verklaard.⁴² Op 1 september 1996 moest het pand ontruimd worden opgeleverd. De Vrienden en vriendinnen van de Villa Omval riepen op 29 augustus alle sympathisanten op een nieuw beroep te ondersteunen, nu op grond van vermeende 'afhankelijkheid' van de Commissie bezwaar en beroep, die, zo had men geconstateerd, geheel uit ambtenaren dan wel werknemers van het Stadsdeel had bestaan.

De pers volgde de ontwikkelingen met grote aandacht. Naar aanleiding van het afgeven van de sloopvergunning stond in Het Parool van 12 juli 1996 een artikel met de titel 'Dorpsbestuur in zaken speelt rechter'. Max van Rooy schreef een buitengewoon deprimerend stukje in NRC Handelsblad van 31 augustus 1996. Het eindigde als volgt: 'Op deze ooit schilderachtige, letterlijk kostbare hoek aan de Amstel is geen plaats meer voor herinnering. Geschiedenis is te duur. Je ziet het voor je ogen gebeuren, langzaam maar dodelijk zeker wordt Villa Omval door de meedogenloze nieuwbouw het water van de Amstel ingeduw'd'. Maar zover was het nog niet.

De zitting in Roermond

Op 18 september 1996 vond de zitting plaats in verband met het verzoek om voorlopige voorziening van de stichting Ad rem monumentorum. De zaal was zo goed als leeg. De krakers en hun raadsman waren niet uitgenodigd en ook niet aanwezig; Roermond was wat ver voor de smalle beurs. Aan de ene kant zat de 'partij', de gemeente Amsterdam, Stadsdeel Watergraafsmeer, geflankeerd door een jurist van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, aan de andere kant de verzoekster, mevrouw Van Hellenberg Hubar namens de stichting Ad rem monumentorum, gesecondeerd door ondergetekende, opgeroepen als getuige-deskundige, immers sinds 1992 bij de zaak betrokken als mede-auteur van het rapport van het Amsterdams Monumenten Fonds (en op 1 februari 1996 benoemd tot kroonlid, portefeuillehouder monumenten, van de Raad voor Cultuur).⁴³ De stichting Ad rem voerde de nova aan zoals hierboven omschreven. De RDMZ memoreerde onder andere dat bij de eerste aanvraag om aanwijzing de villa was getoetst aan het aanwijzingsbeleid van vóór 1992, dat door de Raad van State in een aantal gevallen als redelijk was bestempeld; er was dus niemand benadeeld. Over dit beleid 'bestond namelijk geen onduidelijkheid en dit beleid is dan ook blijven gelden'. De rechtbank in 's-Hertogenbosch had, in een andere zaak, overwogen dat het aanwijzingsbeleid van na 1992 niet leek te zijn doorgevoerd, maar mede omdat in die kwestie aan het beleid van na 1992 was getoetst werd de toen bestreden beschikking vernietigd.⁴⁴ Door de stichting was geen informatie verstrekt die niet reeds, zij het misschien in een andere vorm, voorhanden was. De onbekendheid met de architect was niet van overwegende invloed geweest op de besluitvorming. De belangen van de aanvrager dienden dan ook niet zwaarder te wegen dan die van de eigenaar en (sic) het Stadsdeel Watergraafsmeer.⁴⁵

De Arrondissementsrechtbank in Roermond deed op 27 september 1996 uitspraak. Uit de reeks door de stichting Ad

rem gepresenteerde nova, hadden kennelijk de gegevens omtrent de architect de meeste indruk gemaakt. De president achtte het 'niet onaannemelijk dat er sprake is van een relevant nieuw feit ten opzichte van de vorige aanvraag. Derhalve is de president van mening dat het bezwaarschrift van eisers tegen de toepassing van artikel 4.6 van de Awb reële kans van slagen heeft'. Verweerder werd opgedragen over te gaan tot het doen van een adviesaanvraag ex Artikel 3.2 van de Monumentenwet 1988 met betrekking tot de aanvraag van verzoekster tot aanwijzing van het pand De Omval 45 als beschermd monument, met andere woorden, het Stadsdeel werd veroordeeld tot een tegennatuurlijke daad!

Einde voorstelling

Dat een groots tegenoffensief zou worden georganiseerd viel te verwachten. De coalitie Delva 12 BV, de Raad van de gemeente Amsterdam, het college van Burgemeester en Wethouders van de gemeente Amsterdam en de gemeente Amsterdam, werd als verzoekster aangemerkt in de zaak die op 28 oktober 1996 diende voor de Arrondissementsrechtbank in Roermond, met het oog op opheffing van de getroffen voorlopige voorziening. Delva 12 BV, wier belangen, naar eigen zeggen, in een eerder stadium geen enkele rol hadden gespeeld, had zich voorzien van de steun van juridisch zwaargewicht prof. mr. N.S.J. Koeman van advocatenbureau Stibbe Simont Monahan Duhot te Amsterdam. Ondanks een stortvloed aan papier, pleitnotities, overwegingen, klachten (bijvoorbeeld over de krakers die 'in de afgelopen jaren ervan hebben blijk gegeven tal van procedures te benutten, uitsluitend teneinde hun (onrechtmatig) gebruik van het pand zo lang mogelijk te kunnen voortzetten')⁴⁶ en zijdelingse argumenten, werd de hele zaak toegespitst op één sofistich probleem: was bekend wie de architect van de villa was, toen de besluitvorming plaatsvond? In feitelijke en logische zin moest deze vraag bevestigend worden beantwoord. Tijdens de zitting produceerde de gemachtigde van de Staatssecretaris een brief de dato 1 juli 1992, met bijlagen, van het Stadsdeel Watergraafsmere, aan de Minister van WVC (overigens niet van tevoren ter kennis gebracht aan de stichting Ad rem), waarin vermeld stond dat Joseph Herman de architect van het pand Omval 45 was; een even eenvoudige als effectieve truc. Op 4 november 1996, wees de rechter de verzoeken van verzoeksters toe, voorbijgaand aan de vraag wat en door welke instantie in inhoudelijke zin met de informatie over de architect was gedaan.

Het blijft een feit dat een belangrijk advies, namelijk dat van de Raad voor het Cultuurbeheer, gebaseerd was op onjuiste en onvolledige gegevens. Het zou van 'fair play' hebben getuigd de zaak opnieuw voor te leggen aan het geëigende adviesorgaan van de Staatssecretaris, inmiddels de Raad voor Cultuur. Als het daar 'fout' was gegaan, had de gemeenschap tenminste in de betrekkelijke zekerheid kunnen leven dat de gevolgde procedures optimaal en correct waren verlopen. En in geval van een positief advies was een waardevol object wellicht voor stad en land behouden gebleven.⁴⁷

Op een zeer regenachtige najaarsavond kwam de directeur van het gemeentelijke Bureau Monumentenzorg in de villa op bezoek, om zelf het waardevolle interieur te bekijken en te beoordelen welke onderdelen eventueel vóór een onafwendbaar lijkende sloop in veiligheid gebracht konden worden. De kachel brandde, er was opgeruimd en de geur van zeepsop overstemde de kattenbakken. De prachtige gebrandschilderde ramen bovenaan de trap waren door de krakers tegen diefstal en vandalisme beschermd met een ijzerdraad-constructie.⁴⁸

Achterhoedegevechten

De aangekondigde zitting van de rechtbank in Roermond had in ieder geval één, voor de krakers, positief effect: de ontruiming van de villa werd uitgesteld. Tegen de dagvaarding tot ontruiming van de villa, de sloopvergunning, de afwijzing van de voorlopige voorziening in Roermond, het negatieve besluit ten aanzien van plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst, kortom alles wat, in combinatie met vermeende belangenverstrengeling wat de rol van het Stadsdeel betreft, voor bezwaar in aanmerking kwam, werd beroep aangetekend, bij de Arrondissementsrechtbank in Amsterdam en de Nationale Ombudsman.⁴⁹ In november en december 1996 en januari 1997 vonden verschillende zittingen plaats, laatstelijk een kort geding in Amsterdam op 29 januari 1997.⁵⁰ Toen ook dit in het nadeel van de verzoekers uitpakte, was het duidelijk: de Villa Omval was uitgediepte. 'Krakers willen hun Villa redden', luidde een kop in NRC Handelsblad van 28 januari 1997, maar niet tot iedere prijs. Ondanks veel 'opborrelende woede' wilden ze geweld voorkomen en ging hun eerste zorg uit naar de vluchtelingen, 'de mensen die het laagst aan de grond zitten'. Vele maanden na de ontruiming, op 18 augustus bedankten de Vrienden en vriendinnen van de Villa Omval de donateurs en andere sympathisanten voor hun steun. Nauwkeurig werd verslag gedaan van uitgaven en inkomsten. Het totale bedrag aan lasten was f 4.125,97, de baten bedroegen f 3.138,25; het tekort op de begroting was derhalve f 987,72. De 'gemeenschap' is ongetwijfeld duurder uit geweest.

Aangescherpt aanwijzingsbeleid en de nabije toekomst

In het aanwijzingsbeleid ten aanzien van jongere bouwkunst was, teneinde 'voldoende capaciteit bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg vrij te maken voor het MSP en MRP', eind 1996 weer een verandering opgetreden. Kennelijk noopte de 'zaak-Van Abbemuseum'⁵¹ tot het nog strakker aandraaien van de duimschroeven. Incidentele verzoeken van belanghebbenden, vooruitlopend op MSP/MRP werden wel in behandeling genomen, maar tot aanwijzing zou alleen worden overgegaan als aan de volgende twee voorwaarden was voldaan:

- er is sprake van een evident rijksbelang bij bescherming; en
- een bedreiging levert dringende redenen op voor de voortijdige behandeling van het verzoek'.

De hierboven genoemde vier criteria waren dus vervangen door twee bijzonder scherpe eisen, zoals moge blijken uit de interpretatie: 'Met een evident rijksbelang (bij bescherming) wordt bedoeld dat het zonneklaar is dat het object een monumentale waarde heeft die bescherming op grond van de Monumentenwet 1988 rechtvaardigt. Dit houdt in dat het object binnen de nationale en internationale geschiedenis een bijzonder invloedrijke plaats inneemt of dat bij de bouw voor die tijd vernieuwende of bijzondere materialen zijn gebruikt waardoor het object kwaliteiten bezit die het er doen uitspringen. Daarnaast dient het te gaan om een concrete bedreiging. Dit houdt in dat ten aanzien van de bedreiging geen belemmeringen van wettelijke of andere aard aanwezig zijn'.⁵² Alleen de (inter)nationale avant-garde of in niet nader geëxpliciteerde 'bijzondere materialen' uitgevoerde objecten konden, mits acuut bedreigd, de toets der kritiek nog doorstaan. Wat de concrete bedreiging betreft, moest inderdaad sprake zijn van een situatie waarin, zoals bij de RDMZ werd uitgelegd, 'de bulldozer dampend voor de deur stond'. Wat monumenten van vóór 1850 betreft, diende het te gaan om objecten 'die in het verleden duidelijk over het hoofd zijn gezien, de zogenoemde 'vergeten' monumenten; dan wel die een beschermenswaardig onderdeel zijn van een reeds voor het overige, krachtens de Monumentenwet 1988, beschermd complex'. De circulaire gaf uiteraard aanleiding tot grappen over 'evident vergeten', 'zonneklaar over het hoofd geziene' en 'er bijzonder uitspringende' objecten, maar reduceert thans de destijds de door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg aanbevolen mogelijkheid,⁵³ waardevolle, bedreigde jongere bouwkunst bij voorrang te beschermen tot vrijwel nul. Belangrijke monumenten worden niet (of soms weer wel, ook daarvan bestaan voorbeelden) beschermd, terwijl duizenden mindere broeders die toevallig niet worden bedreigd, in de reguliere MSP/MRP-procedures, mits er geen 'verschillende zienswijzen' zijn, vrijwel automatisch worden doorgesluisd. Vergelijkingen met andere sectoren gaan meestal mank, maar toch: net zo min als het in het strafrecht en de gezondheidszorg acceptabel is dat een cellentekort respectievelijk een beddentekort ertoe leiden dat bij wijze van spreken alleen seriemoordenaars en terminale patiënten toegang tot de diverse voorzieningen krijgen (terwijl aan de andere kant – volkomen terecht – het fietsen zonder licht wordt bekeurd en stottertherapie in het ziekenfondspakket zit), gaat het in de monumentenzorg niet aan wegens capaciteitsproblemen van een Rijksdienst, bezijden het bepaalde in de Monumentenwet, eenzijdige afspraken te lanceren die de voorbescherming ex Artikel 5 Monumentenwet 1988 omzeilen en adviesorganen en bestuurders dwingen met verschillende maten te meten. Systemen die niet aan de burger zijn uit te leggen deugen niet; dat dienen ook rechters zich te realiseren.

MSP en MRP naderen hun voltooiing. De vraag is echter welk aanwijzingsbeleid tijdens de volgende grootscheepse operatie, de uitvoering van het Plan van Aanpak voor actualisering van de bestaande monumentenlijst, zal gelden. Het valt te verwachten dat ook dit project, waarbij duizenden objecten kritisch moeten worden gezien (bestaat het pand nog,

is het inmiddels een onderstuk of 'onherstelbaar gerestaureerd', voldoet het aan hedendaagse cultuur- en architectuur-historische maatstaven?) en waarschijnlijk veel redengevende omschrijvingen, in feite juridische stukken (die vroeger niet zelden bestonden uit één regel, in de geest van 'groot gebouw in gotische stijl dienend tot museum'), moeten worden aangepast en uitgebreid, met alle administratieve consequenties van dien, veel van de capaciteit van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zal vergen. Dit alles terzijde; de procedurele kwestie-Omval speelde zich af in de jaren 1992 tot en met 1996.

Dies irae

Op 5 februari 1997, in het begin van de middag, begaf ik mij naar het kantoor van Delta Lloyd, pal achter de Villa Omval. Puur toevallig had een mede-kroonlid van de Raad voor Cultuur tijdens een muzikaal feestje een directeur-vastgoed van de firma gesproken, die totaal onwetend bleek te zijn van de cultuurhistorische waarde van het pand, maar wel bereid bleek zich daarover te laten inlichten. Het Amsterdams Monumenten Fonds, opgericht vanuit de stichtingen tot behoud van de Vondelkerk en De Posthoornkerk en inmiddels uitgegroeid tot een Naamloze Vennootschap met een aanzienlijk bezit aan monumentaal vastgoed en interessante aandeelhouders, vanouds een 'fan' van de Villa Omval, had mij gemachtigd een – wellicht in combinatie met een rein geweten aantrekkelijk – bod op het pand te doen. De situatie achter het Amstelstation was betrekkelijk rustig: geen helikopters en de Villa Omval – eerste zorg – stond er nog. In het pand van Delta Lloyd heerste een nerveuze stemming; overal liep 'blauw' te prevelen in portofoons. Mijn gesprekspartner was nog even bezig en terwijl ik, op de bovenste verdieping op hem wachtte, klonk plotseling de kreet 'het dak gaat eraf!' Iedereen – ook ik – rende naar de achterkant van het gebouw en zag het gebeuren: een grijper beet zich vast in de kap van de villa en reet het pand aan stukken; daar gingen de badkamer met de visjes-tegels, de trappartij, de authentieke keuken, de klassicistische huiskamer met de Ionische pilasters en de betegelde vestibule. Het zag er niet naar uit dat enige moeite was gedaan onderdelen voor het nageslacht te bewaren.⁵⁴ De inmiddels gearriveerde directeur-vastgoed kon ik slechts aanraden de telefoon te pakken en het raderwerk stil te zetten, maar hij had, zei hij, geen enkele zeggenschap in deze, aangezien het Stadsdeel Watergraafsmere nog steeds eigenaar was en het perceel per se leeg wilde opleveren, in panische angst voor nieuwe krakers. Na een babbeltje over de activiteiten en de prestigieuze presentatie-map van het Amsterdams Monumenten Fonds – vóór alles cool, calm, collected – ging de mater dolorosa huiswaarts, een ervaring rijker, een illusie armer.

Conclusie

Een mooie en interessante villa, die normaal gesproken moeiteloos het Monumenten Selectie Project en de Monumenten

Registratie Procedure zou zijn gepasseerd, is ten onder gegaan aan een fatale samenloop van omstandigheden. Dominante factoren zijn ongetwijfeld geweest het feit dat Stadsdeel Watergraafsmeer eigenaar van het pand was en dat het bovendien zwaar 'rood' stond, dus absoluut niet zat te wachten op positieve adviezen ten aanzien van behoud. Tot overmaat van ramp was de Omval gekraakt en dan slaan in Amsterdam gewoonlijk alle stoppen door. Slordige en inconsistente adviezen, het toepassen van aanwijzingscriteria bezijden de formulering in de Monumentenwet 1988 en het lage tempo waarin het MSP in delen van Amsterdam wordt uitgevoerd, deden de rest. Nu het te laat is klinken geluiden van spijt, maar het valt te betwijfelen of de verantwoordelijke instanties werkelijk iets hebben geleerd van dit drama en herhalend actief willen voorkomen.

Noten

- 1 Gegevens over de geschiedenis van de Omval ontleend aan: M.A. van Isveldt, De Omval was een belangrijke uithoek vol (eigen) leven, in: *Ons Amsterdam*, jrg. 33, nr. 3, 1981, pp. 88-90 en jrg. 33, nr. 4, 1981, pp. 123-125; *Heemschut*, jrg. 53, nr. 11, 1976, p. 226.
- 2 Zie: *Het Leven*, 1919, p. 299.
- 3 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 9 december 1936.
- 4 Gegevens over de bouw ontleend aan *Advies inzake de Maschmeijer-villa aan de Omval 45*, Bureau Monumentenzorg Amsterdam aan Stadsdeel Watergraafsmeer, 7 april 1992.
- 5 Zie: W. Ruigrok en E. Slot, Strijd om Villa Omval is vergeefs. Requiem voor Villa Ibolya, in: *Ons Amsterdam*, jrg. 49, nr. 3, 1997, pp. 63-65.
- 6 In het kader van het project BONAS (Bibliografieën en Oeuvrelijsten van Nederlandse Architecten en Stedebouwkundigen) van het Nederlands Architectuurinstituut is een begin gemaakt met een onderzoek naar Joseph Herman (informatie verstrekt door mevr. dr. I. Pey en mevr. drs. M. Taverne). De digitale gegevens van de Gemeentelijke Archiefdienst in Amsterdam met betrekking tot het archief van de dienst Bouw- en Woningtoezicht reiken niet verder dan 1903. Voor het vervolg is men aangewezen op de archieven van de diverse stadsdelen; wat eventuele werken buiten Amsterdam betreft, kan wellicht de ODB (Objecten Data Bank) van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg uitkomst bieden.
- 7 Bekroond werden de ontwerpen voor een buitensociëteit in een stad met ongeveer 25.000 inwoners (1887, eerste prijs, zie: J. Schilt en J. van der Werf, *Genootschap Architectura et Amicitia*, Uitgeverij 010, Rotterdam 1992, p. 225; *De Bouwmeester*, III, 1887, p. 2, plaat 1), een café-restaurant (1888, tweede prijs, zie: J. Schilt en J. van der Werf, op. cit., p. 225; *De Bouwmeester*, IV, 1888, p. 3, prijsvraag 10 en 11), genoemd vast circus (1891, een eervol getuigschrift en een bedrag van f 100,-, zie: J. Schilt en J. van der Werf, op. cit., p. 225; *De Architect*, II, 1891, pp. 3 en 4, platen 54-56). De façade van een herenhuis aan een groot plein in een hoofdstad (1885, zie: J. Schilt en J. van der Werf, op. cit., p. 225; *De Bouwmeester*, I, 1884/5, p. 3, prijsvraag 4) en een betimmering voor een biljartkamer (1891, zie: J. Schilt en J. van der Werf, op. cit., p. 225; *De Architect*, II, 1891, pp. 3 en 4, plaat 59) vielen niet in de prijzen.
- 8 Door J. Herman zelf gepubliceerd in: *Bouwkundig Tijdschrift*, Deel XVIII (Deel 44 der *Bouwkundige Bijdragen*), 1900, Pl. XV. Zie ook: H.J.F. de Roy van Zuydewijn, *Amsterdamse bouwkunst 1815-1940*, Amsterdam (1969), p. 114.
- 9 Gepubliceerd in: *Bouwkundig Weekblad*, 1899, nr. 25, p. 198.
- 10 Gepubliceerd in: *Bouwkundig Weekblad*, 1901, nr. 32, p. 297. In hetzelfde jaar ontwierp Herman voor Van Heemstede Obelt een magazijn aan de De Ruyterkade. Zie ook: De Roy van Zuydewijn, op. cit., p. 114.
- 11 Gepubliceerd in: *Bouwkundig Weekblad*, 1900, nr. 2, p. 15. Zie ook: De Roy van Zuydewijn, op. cit., p. 114; I. Haagsma, H. de Haan, A. de Haas en H.J. Schoo, *Amsterdamse gebouwen 1880-1980*, Utrecht/Antwerpen 1981, nr. 35.
- 12 Zie: *Bouwkundig Weekblad*, 1903, nr. 29, p. 308; De Roy van Zuydewijn, op. cit., p. 114.
- 13 Digitale gegevens Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam, BWT-archief 5221, dossiernr. 5069, volgnummers 1, 2 en 3.
- 14 *Bouwkundig Weekblad*, 1903, nr. 4, p. 31.
- 15 Digitale gegevens BWT-archief, Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam; Archief 5221, Dossiernr. 9291, volgnr. 3; I. Haagsma e.a., op. cit., nr. 31.
- 16 *Bouwkundig Weekblad*, 1914, nr. 21, pp. 253, 254; De Roy van Zuydewijn, op. cit., p. 114; I. Haagsma e.a., op. cit., p. 287. Het gebouw, met een fraaie hal, voorzien van een lambrizering van rood marmer en een binnenkap van lichtgeel gekleurd glas-in-lood, is tegenwoordig in gebruik als hotel. Evenals de villa Van Eeghenstraat 66-68, zal de voormalige fabriek van Drijfhout in het kader van de Monumenten Registratie Procedure (MRP) op de rijksmonumentenlijst worden geplaatst.
- 17 Digitale gegevens Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam, BWT-archief 5221.
- 18 *Bouwkundig Weekblad*, 1903, nr. 20, pp. 205, 206. Geëxposeerd werden de Continental Bodega, dubbele villa's aan het Willemspark en de Van Eeghenstraat, winkelhuisen aan het Rokin en de Leidsestraat, de ingang van de wijnkoperij in de Spuistraat en voorbeelden van smeedwerk (een uithangbord, deurhekken en lampen).
- 19 *De Bouwwereld*, 1904, nr. 2; de publicatie 'Modern kunstsmeedwerk' door J. Hermans, wordt vermeld in het Alfabetisch register, met een verwijzing naar pagina 16, waarop echter niets over het boek te vinden is. In de *Groslijst architecten, landschapsarchitecten, stedebouwkundigen 1790-1992*, Stichting BONAS, Rotterdam z.j., zijn, op p. 20, behalve Joseph Herman, Henri Hermans, ir. J.B. Hermans en Th. Hermans opgenomen. Gezien zijn eerder gebleken belangstelling voor smeedwerk (zie noot 18), lijkt het aannemelijk dat Joseph Herman inderdaad de auteur van 'Modern kunstsmeedwerk' was. De publicatie is (nog) niet getraceerd.
- 20 *De Opmerker*, 1904, nr. 16, p. 127. De publicatie is (nog) niet opgespoord.
- 21 *De Bouwwereld*, 1906, nr. 31, p. 243.
- 22 J. Schilt en J. van der Werf, op. cit., p. 233; Herman bevond zich in het illustere gezelschap van onder anderen H.P. Berlage, H.J.M. Walenkamp, W. Kromhout, A. Moen, A.A. Kok en L. Zwiers.
- 23 *Bouwkundig Weekblad*, 1910, nr. 12, pp. 139-140. Het ontwerp werd ook gepubliceerd in *De Bouwwereld en Architectura*.
- 24 G. Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940*, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1978, p. 264.
- 25 J.P. Mieras, Josef Herman, in: *Bouwkundig Weekblad Architectura*, 1937, nr. 6, p. 57.
- 26 Zie noot 6.
- 27 Zie: *Advies Villa Maschmeijer, Omval 45*, Stichting Amsterdams Monumenten Fonds, Amsterdam, 11 mei 1992, p. 3; G. Fanelli, op. cit., p. 264.
- 28 Zie voor een beschouwing over scheepssymboliek in internationaal (Duits) verband: D. Nicolaisen, Das Chilehaus als Schiff. Zur Ideologie und Rezeption der Schiffssymbolik des Chilehauses, in: *Nader beschouwd. Een serie kunsthistorische opstellen aangeboden aan Pieter Singelenberg*. Onder redactie van Fransje Kuyvenhoven en Bert Treffers. Nijmegen 1986, pp. 159-171.
- 29 Zie: A. van der Woud, Variaties op een thema. 20 jaar belangstelling voor Frank Lloyd Wright, in: *Americana. Nederlandse architectuur 1880-1930*, catalogus tentoonstelling Rijksmuseum Kröller-Müller,

- Otterlo, 24-8 t/m 26-10 1975 (Amsterdam z.j.), pp. 28-40, i.h.b. pp. 28 en 29.
- 30 W. Ruigrok en E. Slot, op. cit., p. 63.
 - 31 Brief van de stadsdeelraad van het Stadsdeel Watergraafsmeer aan de Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, 1 juli 1992.
 - 32 *Advies Villa Maschmeijer, Omval 45*, Stichting Amsterdams Monumenten Fonds, Opdrachtgever Stadsdeel Watergraafsmeer. Amsterdam, 11 mei 1992.
 - 33 Raad voor het Cultuurbeheer, Afdeling III, de Rijkscommissie voor de Monumenten, Registratiecommissie, *Verslag van de 78e vergadering van de Registratiecommissie*, gehouden op vrijdag 8 mei 1992 te Zeist, agendapunt 5.9, p. 3.
 - 34 Zie: G. Fanelli, op. cit., p. 272 (biografische gegevens Jan Gratama): '1945 Politieke Moeilijkheden'.
 - 35 'Ik leef in de Watergraafsmeer'. *Wat moet er behouden worden?* Uitgave in opdracht van de Wijkopbouworgaan Watergraafsmeer, Amsterdam, mei 1996, p. 12.
 - 36 Bron: NOS-journaal, 24 november 1995.
 - 37 *Monumenten*, 12, 1995, p. 32.
 - 38 *Amsterdams Stadsblad-Oost*, jrg. 74, nr. 23, p. 1.
 - 39 W. Ruigrok en E. Slot, op. cit., p. 63.
 - 40 Artikel 4.6 van de Algemene Wet Bestuursrecht luidt: '-1. Indien na een geheel of gedeeltelijk afwijzende beschikking een nieuwe aanvraag wordt gedaan, is de aanvrager gehouden nieuw gebleken feiten of veranderde omstandigheden te vermelden. -2. Wanneer geen nieuw gebleken feiten of veranderde omstandigheden worden vermeld, kan het bestuursorgaan zonder toepassing te geven aan artikel 4:5 de aanvraag afwijzen onder verwijzing naar zijn eerdere afwijzende beschikking'; C.P.J. Goorden, *Algemene Wet Bestuursrecht*, Cremers Bestuursrechtspraak, Gouda Quint, Deventer, 14 september 1997, p. 63.
 - 41 Nadat op 2 oktober 1979 een *Circulaire* was uitgegaan van de Staatssecretaris van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk, inzake Bescherming jongere monumenten, volgde op 28 januari 1992 een *Nota inzake selectie en registratie van jongere stedenbouw en bouwkunst*. Daarbij hoorde de *Handleiding Selectie en Registratie Jongere Stedenbouw en Bouwkunst (1850-1940)*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, oktober 1991. Omdat er te veel jonge monumenten dreigden te worden geselecteerd, werden de criteria bij *Circulaire* van 1 juli 1994 nader geëxpliciteerd; de maatstaf 'algemeen belang' (gehanteerd in de Monumentenwet 1988) diende te worden opgevat in de zin van '(inter)nationaal belang'. Te selecteren objecten moesten voldoen aan één of meer van vier, omstandig toegelichte kwaliteiten. Zie: *Monumentenwet 1988*, bewerkt door J.P.A.M. Geurts en J.G. van Niftrik, Editie Schuurman & Jordens, zesde druk, W.E.J. Tjeenk Willink, Deventer 1997, pp. 288-313; Het MSP uiteengezet. Een uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Speciale aflevering van de *Nieuwsbrief*, Zeist, december 1995.
 - 42 Stadsdeel Watergraafsmeer, *Besluit dagelijks bestuur*. Betreft: bezwaren tegen de besluiten van het dagelijks bestuur van 14 mei 1996, inhoudende het verlenen van een woningonttrekkingsvergunning en een sloopvergunning voor het pand Omval 45, 20 augustus 1996 (met bijlagen, onder andere verslagen van de hoorzittingen op 8 en 15 augustus 1996).
 - 43 Uiteraard had het kroonlid netjes de jarenlange betrokkenheid bij de affaire-Omval (en twee andere zaken) bij de Raad voor Cultuur gemeld en de verzekering uitgesproken zich volkomen buiten eventuele beraadslagingen en besluitvorming daarover binnen de Raad te zullen houden. Toen verzoekster de getuige-deskundige echter luid en duidelijk introduceerde als 'kroonlid monumentenzorg van de Raad voor Cultuur' kon de tegenpartij dat niet waarderen. Hoewel de betrokkene zich haastte te verklaren op persoonlijke titel te spreken, mede op grond van jarenlange ervaring met het selecteren van jongere bouwkunst, als lid van de MSP-begeleidingscommissie Zuid-Holland, was enig kwaad geschied en spraken de blikken vanaf de andere kant van de zaal boekdelen. Ten overvloede bleek weer eens dat simpele en onmiskenbare feiten in de hitte van de strijd voor de rechtbank een heel andere lading kunnen krijgen dan in het normale verkeer.
 - 44 Geduid werd kennelijk op de uitspraak van de Arrondissementsrechtbank in 's-Hertogenbosch in de zaak tussen onder andere de stichting 'Behoud het Van Abbemuseum' en het Cuypersgenootschap (eisers) en de Staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (verweerder), met als derde belanghebbende de raad van de gemeente Eindhoven. In dat geval had de Staatssecretaris voorbijgaand aan het advies van de bezwaarschriftencommissie Cultuur en aan het (herziene, positieve) advies van de Raad voor het Cultuurbeheer, besloten het (door een ingrijpende verbouwing bedreigde) Van Abbemuseum niet te beschermen. De rechter vond dat óók als alleen aan het criterium 'd. het object behoort tot een groep monumenten waarover reeds voldoende inzicht bestaat (en het object kan van rijksbelang worden geacht)' was voldaan, tot aanwijzing kon worden besloten. Uit beschikkingen kwam naar voren dat verweerder tot 1996 had getoetst aan de eisen van vóór 1992. Over het gewicht van het (negatieve) advies van de gemeente Eindhoven oordeelde de rechter: 'Uit de toelichting op de Monumentenwet kan, zoals verweerder heeft bevestigd, worden afgeleid dat het de bedoeling van de wetgever is geweest dat grote betekenis wordt toegekend aan het advies van de gemeenteraad dat verweerder op grond van het tweede lid van artikel 3 van de Monumentenwet dient in te winnen. Verweerder zal echter bij de uitoefening van zijn bevoegdheid een eigen afweging dienen te maken waarvan het advies van de gemeenteraad onderdeel dient uit te maken. Los van het advies van de gemeenteraad zal verweerder dienen na te gaan of op grond van het door hem geformuleerde en uitgevoerde beleid een aanwijzing als rijksmonument dient te geschieden. Uit het voorgaande vloeit voort dat het bestreden besluit niet in stand kan blijven op grond van de enkele overweging dat het overeenkomstig het advies van de gemeenteraad is genomen'. Het beroep werd gegrond verklaard (*Uitspraak Arrondissementsrechtbank te 's-Hertogenbosch*, AWB 95/6734 WET, afschrift verzonden 27 juni 1996).
 - 45 Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Pleitmotie*, Zaak 96/1427, 18 september 1996 om 10.00 uur te Roermond.
 - 46 Stibbe Simont Monahan Duhot, *Verzoek als bedoeld in Artikel 8.87 Awb*, aan De President van de Arrondissementsrechtbank te Roermond (Sector Bestuursrecht), 11 oktober 1996, p. 7. Voorts figureerden: *Pleitmoties van de stichting Ad rem monumentorum*, 28 oktober 1996; *Pleitaantekeningen* van Mr N.S.J. Koeman, advocaat te Amsterdam, namens: Delva 12 B.V. te Amsterdam, verzoekster, 28 oktober 1996; *Pleitmotie*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zaak 96/1660 en 96/1626, 28 oktober 1996 om 11.00 uur te Roermond; brief van de RDMZ, namens de Staatssecretaris, aan N.S.J. Koeman, de dato 15 oktober 1996, waarin onder meer werd gesteld: 'Dit betekent dat de naam van de architect nooit doorslaggevend kan zijn om een object aan te wijzen als beschermd monument. In die zin bestaat er een vergelijkbare situatie met de betekenis van de situering, ligging en omgeving van een object. Die mag volgens de jurisprudentie nooit als doorslaggevend argument gelden. Dit neemt evenwel niet weg dat de architect van het betreffende werk en diens gehele oeuvre een meerwaarde kan vertegenwoordigen. (...) Deze kennis over en waardering van de architect was reeds bekend tijdens de bezwaarschriftenprocedure en in hoger beroep bij de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State. Het heeft echter geen invloed op de waardering van villa Maschmeijer gehad en om die reden is er verder geen aandacht besteed aan de vraag wie de villa Maschmeijer ontworpen zou hebben'.
 - 47 De Rijksdienst voor de Monumentenzorg publiceerde naar aanleiding van de uitspraak van de rechtbank in Roermond van 4 november 1996 een eigen evaluatie van het gebeuren. Gesteld werd: 'Volgens de president hoeft een tweede aanvraag derhalve niet in procedure te

worden gebracht als er geen nieuwe feiten of veranderde omstandigheden zijn die zouden kunnen leiden tot een ander besluit. Een afhandeling van het verzoek als bedoeld in artikel 4:6 van de Algemene wet bestuursrecht is dus mogelijk. Hierdoor wordt een grens gesteld aan het gebruik van de aanwijzingsprocedure in de Monumentenwet 1988. Zoals ook mr. N.S.J. Koeman tijdens de hoorzitting van de rechtbank aanvoerde, zou een andere opvatting er toe kunnen leiden dat de voorbescherming langdurig kan voortduren en dat kan nooit de bedoeling van de wetgever zijn geweest'. (Niet elk verzoek om aanwijzing hoeft in procedure te worden gebracht, in: *Nieuwsbrief*. Een uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, februari 1997, p. 4).

- 48 Vrienden en vriendinnen van Villa Omval, Villa Omval: laatste ronde?, *Nieuwsbrief*, nr. 3, november 1996, p. 1.
- 49 Vrienden en vriendinnen van Villa Omval, *Nieuwsbrief*, nr. 3, november 1996; de Nationale Ombudsman liet weten dat bestuursorganen als de deelgemeente Watergraafsmeer geen bestuursorganen waren in de zin van de Wet Nationale Ombudsman.
- 50 Laatste poging 'Omval' te behouden, in: *NRC Handelsblad*, 29-01-1997.
- 51 Zie noot 44.
- 52 Circulaire inzake selectie en registratie van jongere stedenbouw en bouwkunst en de gevolgen voor het beschermingsbeleid, in: *Staatscourant* 233, 2 december 1996.
- 53 Zie noot 37.
- 54 Telefonische navraag bij Stadsdeel Watergraafsmeer, eind april 1998, leverde de mededeling op dat 'de krakers veel vernield hadden' en dat de 'eerste steen', meende men, aan één van de dames (geboren) Maschmeijer was gegeven.

SIGNALEMENTEN

E. Alshut, G. von Büren, M Perse, *Ein Schloß entsteht... Von Jülich im Rheinland bis Horst in Westfalen. Handbuch zur Ausstellung im Stadtgeschichtlichen Museum Jülich 24.10.1996-2.3.1997*, Jülich 1997

ISBN 3 930808 06 4

S. Bendall, *The dictionary of land surveyors and local mapmakers of Great Britain and Ireland, 1530-1850* (2 Vols.), Londen 1997

ISBN 0 7123 4509 4

H. van Bergeijk, *Birkhäuser Architekturführer. Niederlande, Belgien, Luxemburg. 20. Jahrhundert*, Basel 1998

ISBN 3 7643 5765 7

A. Bosch, W. van der Ham e.a., *Twee eeuwen Rijkswaterstaat*, Amsterdam 1998

ISBN 90 288 65187

J. Claisse e.a., *Vlaanderen nieuwe architectuur/Flandre nouvelles architecture./Flanders new architecture*, Brussel 1997

ISBN 2 9600 103 2 9

B. Dekeyser, *De ingenieuze neogotiek. Techniek & Kunst, 1825-1925*, Leuven 1997

ISBN 90 6152 635 3

H. Fokkens, *Drowned Landscape. The Occupation of the Western Part of the Frisian-Drentian Plateau 4400 BC-AD 500*, Assen 1998

ISBN 90 232 3305 0

S. Geese, *Kirchenmöbel und Naturdarstellung. Kanzeln in Flandern und Brabant*, Ammersbek 1997

ISBN 3 86130 047 8

J. Goudeau, *Mercurius hersteld. Geschiedenis, restauratie en hergebruik van een provinciaal monument* (Provincie Noord Holland), Haarlem 1997

ISBN 90 5769 0020

K.G. Hardering, *Die Abteikirche von Klosterath. De abdijkerk te Rolduc*, Utrecht 1998

ISBN 90 75616 06 6

M. Hoflack, N. Vaes, *Monumentengids*, Brussel (Stichting Vlaams Erfgoed) 1997

ISBN 90 75637 19 5

P. Jappelli, G. Menna, *Willem Marinus Dudok. Architettura e città*, Napels 1997

ISBN 88 86701 20 9

Chr. Kolman, B. Olde Meierink, R. Stenvert, *Monumenten in Nederland. Overijssel* Zeist, Zwolle 1998

ISBN 90 400 9200 1

C.P. Krabbe, *Ambacht, kunst en wetenschap. De bevordering van de bouwkunst in Nederland, 1775-1880*, Zwolle 1998

ISBN 90 400 9199 4

H.J. Lenferink, *De St. Plechmulmus kerk te Oldenzaal*, (Clavis Kunsthistorische Monografieën deel 17), 1998

ISBN 90 75616 05 8

A.J.J. Mekking, *De Dom van bisschop Adalbold II*, (Clavis. Kleine Kunsthistorische Monografieën Deel 15), Utrecht 1997

ISBN 90 75616 03 1

W. Moorman, G. Peeters, *Miskend monument. Requiem voor een kassahuisje*. (Stichting Kassahuisjes te Horst) Horst 1998

W. Oechslin, *Das Architektur-Modell: Instrument zwischen Theorie und Praxis*, Berlijn 1998

ISBN 3 7861 1783 7

N. Sieber, *Housing design and society in Amsterdam, Reconfiguring urban order and identity, 1900-1920*, Chicago 1998

ISBN 0 226 77417 1

P. Stabel, *Dwarfs among giants. The Flemish urban network in the late Middle Ages*, Apeldoorn 1997

ISBN 90 5350 588 1

K. Stal, *Den Haag in kaart gebracht. 750 jaar groei in plattegronden uit het Gemeentearchief*, Den Haag 1998

R.G. Stöver, *De Salvator- of Oud Munsterkerk te Utrecht*. (Clavis. Kunsthistorische Monografieën Deel), Utrecht 1997

J. Toussant, ed., *Boiseries et marbres sculptés en Namurois. Desins de la collection Charles van Herck*, Namen 1997

M. Wagenaar, *Stedebouw & burgerlijke vrijheid. De contrasterende carrières van zes Europese hoofdsteden*, Bussum 1998

ISBN 90 6868 195 8

K. Zandvliet, *Mapping for money. Maps, plans and topographic paintings and their role in Dutch overseas expansion during the 16th and 17th centuries*, (proefschrift), Amsterdam 1998

ISBN 90 6707 454 3

MONUMENTENZORG

Verslag van het symposium *The Architectural Copy in the West and the East: Ethical Problem or Remedy?*

Het thema van het symposium, dat op 15 mei 1998 onder de titel *The Architectural Copy in the West and in the East: Ethical Problem or Remedy* in Utrecht werd gehouden, is controversieel, althans onder grote groepen architecten en architectuurhistorici. Zij zijn van mening dat het nabouwen van historische architectuur een vorm van cultuurbarbarisme is. De vraag waarom dat zo is, vormde het thema van de dag. Een antwoord op deze vraag lijkt van belang voor de monumentenzorg en de welstand.

In mijn inleiding heb ik betoogd dat de weerzin tegen allerlei vormen van architectonische imitaties mogelijk is ontstaan uit romantische opvattingen over kunst. In de Romantiek begon het verzet tegen de kunst van de officiële akademies, waarin het imiteren van klassieke kunst de grondslag van de opleiding vormde. In de Romantiek

kreeg het begrip kunst een totaal andere inhoud. De emulatie werd vervangen door de expressie van de authentieke kunstenaar als zienner. De persoonlijkheid van het creatieve genie verdrong langzamerhand de klassieke canon en daarbij vond de gedachte ingang dat de kunsten gelijke tred zouden moeten houden met de voorgang van de tijd. Il faut être absolument moderne', zei Charles Baudelaire. Deze kunstopvatting is later overgenomen door de Moderne Beweging en is zo in de wereld van de monumentenzorg terecht gekomen. Dit proces is goed te volgen vanaf het moment dat modernistische architecten als H.P. Berlage en J.J.P. Oud zitting hebben in de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg.

Na de Tweede Wereldoorlog is veel gereconstrueerd, maar de wederopbouw werd in de monumentenzorg opgevat als een eenmalige gebeurtenis, een uitzondering op de regel. De modernisten in de monumentenzorg hebben zelfs in die omstandigheden nog gepleit voor nieuwe in plaats van namaak oude architectuur. De weerzin jegens namaak lijkt de laatste tijd sterker te worden. Dat bleek bijvoorbeeld uit het protest van de Society For The Protection Of Ancient Buildings en de Royal Institute Of British Architects tegen de reconstructie van het vrijwel geheel door brand verwoeste interieur van het landhuis Uppark in Sussex. Herbouw na een catastrofe lijkt een algemeen menselijke reactie, maar de artistieke elite van Europa denkt daar anders over. Het grootste conflict is ongetwijfeld de herbouw van de Frauenkirche in Dresden geweest. Na de val van het communistisch regime en de eenwording van Duitsland wilde Dresden de ruïne van deze achttiende-eeuwse koepelkerk herbouwen. Dit voornemen stuitte ogenblikkelijk op de tegenstand van de vrijwel de gehele Duitse monumentenzorg. In een bijeenkomst te Potsdam nam de vereniging van Landesdenkmalpfleger zelfs een resolutie aan waarin het nabouwen van verdwenen architectuur werd veroordeeld. Wie zich durfde scharen achter de voorstanders van de herbouw, werd door de bekende architectuurhistoricus Hanno-Walter Kruft afgeschilderd als een intellectuele crimineel. Reconstructies zijn volgens hem moreel verwerpelijk. Na alles wat door David Watkin al over dit onderwerp is geschreven, is de vraag gewettigd waarop de morele superioriteit kan worden gebaseerd. Het stadsbestuur van Dresden had niet om een volledig betrouwbare reconstructie gevraagd, want zoiets is – dat begrijpt een kind – niet mogelijk. Wat men wel wilde was een nieuwe kerk die zo veel mogelijk op de oude zou lijken. Geen replica dus, maar een reproductie als symbool van de band met een verleden dat niet bezoedeld was door nazisme of communisme. De kerk is inmiddels herbouwd en de monumentenzorg kijkt hooghartig de andere kant op. Dat moeten we misschien niet doen, want de monumentenzorg heeft niet het monopolie op de omgang met het verleden.

Het conflict dat de UNESCO in Samarkand heeft over de herbouw van sinds lang verdwenen monumenten toont aan dat de zogenaamd universele beginselen van het Charter van Venetië buiten Europa op minder steun kunnen rekenen. In Japan zijn reconstructies nooit in verband gebracht oneerlijkheid. Europa behoeft haar beginselen niet direct overboord te gooien als Japan er niets in ziet, maar zij moet dan wel haar universele pretenties laten varen. En zij zou er verstandig aan doen zich te bezinnen op de geldigheid van haar opvattingen. Daarom moet een symposium als dit van internationale samenstelling zijn. Krishna Menon uit India en Niels Gutschow uit Nepal hebben kort geleden forse kritiek geleverd op de wijze waarop vertegenwoordigers van het Westen het charter van de ICOMOS willen toepassen in een omgeving die de uitgangspunten ervan niet kent en niet begrijpt. Beiden hebben op 15 mei hun standpunten aan de hand van verschillende voorbeelden toegelicht.

Volgens Krishna Menon zou in India namaak niet bij voorbaat verwerpelijk moeten zijn. In India wordt groot belang gehecht aan

de bescherming van de traditionele cultuur, zoals de kunstnijverheid, de dans en de muziek. Op deze terreinen wordt continuïteit bevorderd, maar niet op het terrein van de bouwkunst. De overweldigende invloed van moderne bouwmethoden uit het westen vormt een bedreiging voor de inheemse bouwtradities. De kernvraag is nu: wat beschermt men, alleen de monumenten of ook de cultuur die de monumenten heeft voorgebracht? Er is in India alle reden om de traditionele bouwmethodes te handhaven en hun voortbestaan te beschermen. Begrippen als authenticiteit en ouderdomswaarde zijn typisch westers en zijn destijds door de Britten in India geïntroduceerd, maar hun geldigheid is beperkt gebleven, omdat dergelijke begrippen botsen met de inheemse cultuur. In India heeft het verleden niet dezelfde betekenis als in Europa. In India is het verleden nog deel van het heden: er is meer continuïteit in de beleving van de cultuur.

Niels Gutschow leidt al bijna twintig jaar grote restauratieprojecten in Nepal en zijn ervaring heeft hem geleerd dat westerse opvattingen met de subsidiestromen mee zijn gekomen en absoluut niet passen bij de lokale tradities. Zo liet hij een twintigste-eeuwse kopie van een beeldhouwde nis zien, waarbij de restaurator naar westerse opvatting wel het ornament had overgenomen, maar niet de godenbeelden. Het onderscheid tussen min of meer stereotiep ornamentwerk en het onnavolgbare handschrift van de kunstenaar is typisch westers en doet weinig ter zake op een plaats waar nu juist het beeld van de godheid essentieel is. In zijn werk in Nepal heeft Gutschow geleerd hoe belangrijk de continuïteit van de plek is. Hij noemt dat de 'religie van de plaats' tegenover de westerse Ortlosigkeit. En het verschil dat wij bij restauraties maken tussen nieuw en oud, wordt in Nepal belachelijk gevonden en geldt daar als bewijs van een gespleten geesteshouding. Er zijn allerlei misverstanden tussen het Oosten en het Westen en die lost men niet op door het uitvaardigen van charters. Elke generatie kent nieuwe problemen en die lost men evenmin op door te steunen op charters van gisteren. De vader van Niels Gutschow was stadsarchitect van Hamburg en hij verdrong zijn verdriet over de verwoestingen door zijn hoop te vestigen op de moderne stedenbouwkunde. Die droom is niet uitgekomen, want een stedelijke woestijn kwam in de plaats van de oude steden. Het nabouwen van verloren architectuur mag volgens Gutschow nooit regel worden, maar het kan nodig zijn. Een reconstructie is toelaatbaar als de motieven oprecht zijn en de uitvoering voldoet aan de eisen van het traditionele vakmanschap. Met de herbouw van de Frauenkirche in Dresden is Gutschow niet erg gelukkig, omdat het voor grote groepen een nationaal symbool is en dat is, vooral in Duitsland, erg gevaarlijk.

Architectuur is een uitdrukking van machtsverhoudingen, aldus Peter van der Veer, en discussies over authenticiteit, geschiedenis en tijd zijn in de eerste plaats ideologisch van aard. Het is dus van belang dat we niet moeten zoeken naar eenvoudige waarheden, maar naar onze positie in het bestaande debat. Onze argumenten mogen niet gebaseerd zijn op de mythe dat er fundamentele verschillen zijn tussen de westerse en de Indiase cultuur. De twee culturen zijn sinds de achttiende eeuw sterk met elkaar verweven en alles wat we weten van de Indiase cultuur is gedurende de koloniale periode tot stand gekomen. De gedachte dat er in India nog zoiets zou bestaan als een inheemse bouwtraditie is een romantische mythe. Dat geldt ook voor de gedachte dat er grote verschillen in het tijdsbesef zouden zijn geweest. In feite was de bijbelse chronologie even onjuist als die van het oude India, maar de verschillen zijn in de negentiende eeuw meestal gebruikt om de Indiase cultuur een lagere status te verlenen dan de Europese.

In een recent themanummer van The Architectural Review over het Midden-Oosten werd betoogd dat architecten in die landen veel meer aandacht zouden moeten hebben voor lokale bouwtradities.

Deze stelling was, aldus Vincent van Rossem, wel een beetje hypocriet, want waarom zou daar wel naar de geschiedenis van het bouwen moeten worden gekeken en niet bij ons in het Westen. Dit tijdschrift staat bekend om zijn eenzijdige propaganda voor de moderne architectuur. Traditionalisme wordt door dit tijdschrift als achterlijke nostalgie afgedaan, maar in de rubriek Delight mag de lezer wel plotseling smullen van traditionele architectuur en zelfs van negentiende-eeuwse neostijlen. Dat is even inconsequent als veelzeggend. Traditionele architectuur is namelijk erg gewild in de commerciële bouwproductie. Vincent van Rossem toonde een groot aantal folders van projectontwikkelaars waarin traditionele woonwijken worden aangeprezen. De architectonische elite negeert deze trend en de critici weert ze uit de vakbladen. Een opmerkelijke uitzondering vormde het artikel van Dick Wittenberg over Poundbury, het modeldorp van Prins Charles, in het Cultureel Supplement van de NRC op nota bene 15 mei 1998. Het modernisme is niet zaligmakend, aldus de conclusie van Van Rossem, en hij citeerde een lange passage over de betekenis van het traditionalisme uit het boek *Modern Architecture. Romanticism and Reintegration* van Henry Russel Hitchcock (1929). Het modernisme is erg wreed geweest tegenover de historische architectuur in onze historische binnensteden en het zou volgens Van Rossem aan te bevelen zijn het traditionele bouwen in ere te herstellen en een einde te maken aan de hegemonie van het modernisme.

Conclusie

Het symposium werd afgesloten met een discussie onder leiding van Nancy Stieber. Bij de aanwezigen was een zekere huiver voor imitaties in de monumentenzorg. Sommigen waren van mening dat we met onze tijd moeten meegaan en dat het namaken van historische voorbeelden een overwonnen, negentiende-eeuws project was. Het was niet de bedoeling van het symposium om imitaties te bevorderen, maar om de discussie erover te openen. Het was vooral de bedoeling om de zekerheid van de beleidsmakers op dit punt te ondergraven. De stelligheid waarmee imitaties worden afgekeurd, lijkt niet met overtuigende argumenten te kunnen worden onderbouwd. De sprekers hebben na afloop van de discussies besloten tot de publicatie van een bundel artikels. Deze bundel zal behalve de bijdragen van de sprekers ook de bijdragen bevatten van Nancy Stieber (over het imiteren van het modernisme) en van Tessel Pollmann (over traditionele architectuur in Indonesië). Er zullen nog bijdragen worden gevraagd aan de stadsarchitecten van Samarkand en aan een architect uit Georgië, waar een groot aantal kerken in lokale stijl is gebouwd. Er zal ten slotte nog worden gezocht naar een auteur uit Japan.

Wim Denslagen

KNOB

Jaarverslag KNOB 1997

Inleiding

In het veld van organisaties die zich inzetten voor het behoud van het cultureel erfgoed heeft de Bond een specifieke eigen functie die wordt gekenmerkt door het entameren van discussies over belangrijke en actuele vraagstukken op dit terrein. Dit gebeurt op basis van het overdragen van relevante kennis, inzichten en visies door deskundige inleiders tijdens de studiedagen en door artikelen en beshouwingen van wetenschappelijk niveau in het Bulletin.

De Bond heeft de beleidslijn van de vorige jaren voortzettend, ook in het 98e jaar van zijn bestaan aan zijn inhoudelijke functie gestalte trachten te geven. De Bond functioneert niet in een isolement en zoekt samenwerking met anderen. Op algemeen niveau is er een regelmatig overleg met de Bond Heemschut. Bij de voorbereiding van studiedagen wordt samengewerkt met plaatselijke organisaties en instanties en met instellingen die voor het onderwerp van een studiedag van betekenis zijn. In dit verband moet de onmisbare steun van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg met name worden vermeld.

Bestuur en Bureau

In het verslagjaar vergaderde het Dagelijks Bestuur negenmaal. Het Algemeen Bestuur kwam vijfmaal in vergadering bijeen. In de eerste helft van het jaar kwam de programmacommissie driemaal bijeen. Daarna werd de taak van deze commissie (voorbereiding studiedagen) overgenomen door het Dagelijks Bestuur. In de samenstelling van het Bestuur deed zich een aantal belangrijke wijzigingen voor, die werden bekrachtigd in de Algemene Ledenvergadering van 26 april. De voorzitter, de heer G. Heuff, droeg na vijf jaar de voorzittershamer over aan prof.dr. G.J. Borger. De penningmeester, de heer E.G.M. van Zijl, trad af en werd opgevolgd door de heer A.Ph. de Rooder. Tot nieuwe leden van het Algemeen Bestuur werden benoemd de heren dr. J.E.A. Boomgaard (Algemeen Rijksarchief) en drs. D.P. Hallewas. Herbenoemd werden ir. R. Apell (tevens aangewezen als vice-voorzitter), prof.dr. A.J.J. Mekking en mevrouw E.L. Enderman-Van Wijchgel. Later in het jaar trok de secretaris ir. W.B.J. Polman zich als bestuurslid terug. In het laatste kwartaal van het verslagjaar werd door het terugtreden van de secretaris en de ziekte van de penningmeester een extra inzet gevraagd van de overige leden van het Dagelijks Bestuur.

In de voorjaarsvergadering werd tevens afscheid genomen van mevrouw drs. Marianne de Haas, die haar langdurig dienstverband als chef de bureau om gezondheidsredenen moest beëindigen. Haar plaats in het Bureau is met ingang van 1 april overgenomen door mevrouw J.A. van den Berg.

Met de Bond Heemschut had een delegatie van het Bestuur driemaal overleg. Het DB-lid drs. C.W.M. Hendriks vertegenwoordigt de KNOB in het Nederlands ICOMOS-Comité en de Raad van Advies van de Stichting Menno van Coehoorn. De voorzitter vertegenwoordigt de Bond in het Bestuur van de Stichting Nationaal Contact Monumenten.

Bulletin

In het verslagjaar werden vijf nummers van het Bulletin uitgebracht, waaronder één dubbelnummer, waarvan de inhoud aansloot op de studiedag over ruïnes in Nederland, in het bijzonder de Valkhofburcht te Nijmegen.

Ledenbestand

De ontwikkeling van het ledenbestand baart enige zorg. Ultimo 1997 bedroeg het ledental ruim 1000. Het bestuur neemt zich voor rond de lustrumactiviteiten een gerichte ledenwerving in gang te zetten. In 1997 overleden de leden J. Lameris (Zeist), prof.dr. J.G.M. van der Poel (Utrecht), J. Scheele (Utrecht) en prof.dr. H. Brunsting (Leiden).

Activiteiten

Omdat een in maart voorbereide studiedag niet kon doorgaan, bleef het aantal studiedagen in het verslagjaar beperkt tot vijf. De opkomst

varieerde van matig tot zeer goed. Het gemiddelde aantal deelnemers bedroeg 83. De volgende bijeenkomsten werden georganiseerd.

- ❁ 25 januari – Utrecht. Jaardag 1997. De Jaardag, waarbij de heer Heuff zijn laatste jaarrede als voorzitter uitsprak, werd bijgewoond door 107 leden en werd georganiseerd door het Kunsthistorisch Instituut van de RU Utrecht. Het onderwerp was de 18de eeuwse architectuur-geschiedenis.
- ❁ 26 april – Schiedam. Voorjaarsvergadering in het Museum De Gekroonde Brandersketel. De bijeenkomst die werd bijgewoond door 60 leden, omvatte naast de voorjaarsvergadering een rondleiding door de Gekroonde Brandersketel met toelichting op de restauratie, een bezoek aan een van de stadsmolens en een korte stadswandeling.
- ❁ 27 juni – Breda. Deze studiedag met 72 deelnemers was gewijd aan en vond plaats in de Grote of Onze Lieve Vrouwekerk. In een viertal inleidingen werden de geschiedenis van de kerk, de bouwhistorie en de restauratieproblematiek belicht.
- ❁ 12 september – Nijmegen. In samenwerking met de RDMZ werd deze studiedag over ruïnes georganiseerd, waarbij vooral de plannen rond de eventuele herbouw van de Valkhofburch de aandacht kregen. De bijeenkomst werd door 140 deelnemers bezocht.
- ❁ 22 november – Utrecht. Deze studiedag, gecombineerd met de najaarsvergadering, werd door 36 leden bijgewoond en was gewijd aan de problematiek van de universitaire collecties. De bijeenkomst werd besloten met een rondleiding in het nieuwe Utrechts Universiteits Museum, alwaar de studiedag heeft plaatsgevonden.

Lustrum 100 jaar KNOB

In het verslagjaar is door de Lustrumcommissie met voortvarendheid gewerkt aan de voorbereiding van de activiteiten ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Bond. Aan het eind van het jaar stonden de contouren van de jubileumviering in hoofdlijnen vast. Het jubileumprogramma met als algemeen thema "Honderd jaar Oudheidkunde in Nederland; ontwikkeling in het denken over het cultureel erfgoed" ziet er als volgt uit.

Begonnen wordt met een wetenschappelijk congres op 15 oktober 1998 in de Stadsgehoorzaal te Leiden. Op die dag wordt tevens een fototentoonstelling geopend die, na plaatsing in Leiden, gedurende een jaar een rondreis door Nederland gaat maken. Ingedeelde in een negental thema's worden foto's getoond van objecten die in de afgelopen 100 jaar in artikelen van het Bulletin aan de orde zijn geweest. Bij de voorbereiding van deze tentoonstelling door een daartoe ingestelde tentoonstellingscommissie mag de Bond zich verheugen in de goede samenwerking met en ondersteuning door de RDMZ.

Het Bulletin zal in een drietal nummers aandacht aan het jubileum geven. In juli 1998 verschijnt een nummer met artikelen waarin daartoe uitgenodigde betrokkenen hun ervaringen met de Monumentenwet 1988 beschrijven. Dit nummer is bedoeld als voorbereiding op de discussie tijdens het wetenschappelijk congres. Op 15 oktober 1998 verschijnt een nummer met een beschrijvende toelichting op de fototentoonstelling en een korte geschiedschrijving van de Bond door mr. G.W. van Herwaarden. Op 28 januari 1999 zullen in een nummer van het Bulletin de inleidingen en discussie van het wetenschappelijk congres worden gepubliceerd. Op die dag vindt de officiële jubileumbijeenkomst plaats in de Aula van de Universiteit van Amsterdam (Oude Lutherse Kerk).

Ten behoeve van de uitvoering van deze activiteiten zijn jaarlijks gelden op de begroting gereserveerd. Deze jubileumreserve is echter

niet toereikend. Aan diverse instanties zal een extra subsidie worden gevraagd. Ook de mogelijkheden tot sponsoring van deelactiviteiten worden onderzocht.

Jaarrede 1998 van de voorzitter van de KNOB op zaterdag 31 januari 1998 in het Auditorium van de Vrije Universiteit

Het is mij als voorzitter van de *Koninklijke* Nederlandse Oudheidkundige Bond een groot genoegen om U op de verjaardag van onze Koningin welkom te mogen heten. Deze dag is vooral mogelijk geworden door de inspanningen van onze collega's aan de Vrije Universiteit. In het bijzonder collega Van der Woud en dr. E. de Jong dank ik voor hun inspanningen bij de voorbereiding van deze dag. In hen wil ik ook het bestuur van de Vrije Universiteit danken voor de gastvrijheid die de Bond vandaag in dit huis geboden wordt.

Als eerste wil ik U in deze jaarrede wijzen op het feit dat de KNOB op 7 januari is begonnen aan het jaar waarin het eeuwfeest wordt gevierd. Op 7 januari 1899 werd de Bond in Amsterdam opgericht en volgend jaar in januari hopen we op feestelijke wijze aandacht te besteden aan dat heuglijke feit. Ik wens U daarom als leden van de Bond niet alleen een voorspoedig kalenderjaar toe, maar ook een voorspoedig lustrumjaar. U zult begrijpen dat de lustrumcommissie al lange tijd bezig is met de voorbereiding van de feestelijkheden. Straks hoop ik U meer te vertellen over de plannen voor dit lustrumjaar. Eerst wil ik echter, zoals gebruikelijk, terugkijken naar de gebeurtenissen van het afgelopen jaar.

Het is een goede gewoonte van de Bond om tijdens de Jaardag de namen te noemen van de leden die ons in het afgelopen jaar ontvallen zijn. Gevolg gevend aan dat gebruik meld ik U dat in het jaar 1997 zijn overleden de heren D. Lameris (Zeist), prof.dr J.G.M. van der Poel (Utrecht), J. Scheele (Utrecht) en prof.dr H. Brunsting (Leiden). Verder wil ik in het bijzonder in Uw herinnering terugroepen dat er in april 1997 een einde is gekomen aan het langdurige dienstverband van mw drs Marianne de Haas. Vanaf mei 1979 was zij de centrale persoonlijkheid op het bureau van de KNOB en als chef-de-bureau vormde zij in feite voor velen het gezicht van de Bond. Gelukkig kunnen wij in de lustrumcommissie nog volop gebruik maken van haar lange ervaring en haar grote kennis van de geschiedenis van de KNOB en van de mensen die daarin een rol hebben gespeeld. Bovendien hopen we haar nog vaak op de activiteiten en bijeenkomsten van de Bond te kunnen begroeten. Mevrouw Jacqueline van den Berg heeft inmiddels de functie van chef-de-bureau op de Maria-plaats in Utrecht overgenomen en zich met grote voortvarendheid ingewerkt in deze nieuwe positie.

Zoals bekend heeft het bestuur in het afgelopen jaar ook afscheid moeten nemen van onze secretaris, ir W.B.J. Polman. Van september 1980 tot februari 1985 was hij al bestuurslid van de Bond, maar in februari 1992 werd hij door de ledenvergadering opnieuw benoemd en wel tot secretaris. Als zodanig heeft hij een belangrijke rol gespeeld bij het organiseren van tal van activiteiten en op vele plaatsen heeft hij in die jaren de Bond vertegenwoordigd. De laatste tijd raakte hij echter steeds intensiever betrokken bij een aantal buitenlandse restauratieprojecten en ontbrak hem de tijd om nog langer toezicht te houden op de dagelijkse gang van zaken op het bureau. Later in dit jaar hoop ik in de gelegenheid te zijn om in Uw midden officieel afscheid te nemen van de heer Polman. Zijn verdiensten voor de KNOB betreffen niet alleen bestuurlijke activiteiten. Ik roep in Uw herinnering terug het artikel dat hij in 1982 schreef over de monumentenzorg in Haarlem.

Voor de leden begon het afgelopen jaar gewoontegetrouw met de

Jaardag op de laatste zaterdag in januari. Op 25 januari 1997 kwamen daartoe 107 leden bijeen in de Sweelinckzaal van het Kunsthistorisch Instituut van de Universiteit Utrecht. Nadat de voorzitter van de Bond, de heer G. Heuff, zijn jaarrede had uitgesproken, werden in een vijftal voordrachten enkele aspecten van de 18de-eeuwse architectuurgeschiedenis van ons land belicht.

Op 26 april werd in de Gekroonde Brandersketel te Schiedam de voorjaarsvergadering gehouden. Tijdens deze vergadering werd in tegenwoordigheid van een zestigtal leden niet alleen afscheid genomen van onze chef-de-bureau, Marianne de Haas, maar ook van onze voorzitter G. Heuff. Tijdens de Jaardag had hij al aangekondigd dat hij na vijf jaar de voorzittershamer aan een ander wilde overdragen. Aangetreden in een wel zeer woelige periode, is hij er door zijn beminnelijkheid in geslaagd het vertrouwen van de leden te herwinnen en de Bond terug te brengen in rustiger vaarwater. Een verslag van deze bijeenkomst verscheen in het afgelopen jaar in het Bulletin (p. 134-135).

Op vrijdag 27 juni organiseerde de KNOB een studiedag die geheel was gewijd aan de restauratie van de Grote of Onze Lieve Vrouwekerk in Breda. In een aantal inleidingen werd voor 72 deelnemers een aantal aspecten van deze in Brabantse gotiek gebouwde kerk belicht. Daarna werd ingegaan op de problemen die zich bij de restauratie hadden aangediend en de oplossingen die daarvoor waren gevonden. Ook van deze studiedag heeft in het Bulletin een verslag gestaan (p. 186/87). Op 12 september werd in Nijmegen in samenwerking met de RDMZ een studiedag gehouden die gewijd was aan de toekomst van de ruïnes in Nederland. De studiedag werd bijgewoond door 140 deelnemers. Begrijpelijkwijz bestond er op deze studiedag bijzondere aandacht voor de recente plannen voor de herbouw c.q. restauratie van het Valkhofcomplex.

De najaarvergadering werd dit jaar gehouden op zaterdag 22 november in het Utrechts Universiteitsmuseum en was gewijd aan de problematiek van de universitaire collecties. Tijdens deze bijeenkomst konden helaas slechts 36 leden aanwezig zijn. De eerste inleider, drs B. Nugteren, wees zowel op het belang als op de kwetsbaarheid van deze verzamelingen. Lange tijd hebben de collecties een belangrijke rol gespeeld in het universitaire onderwijs totdat de versterkte toeloop van studenten vroeg om andere onderwijsmethoden. Op dit moment hebben deze verzamelingen nauwelijks nog betekenis voor het universitaire onderwijs, maar het wetenschappelijke en het culturele belang van de bonte verscheidenheid aan objecten die in deze collecties is bijeengebracht, is daardoor niet verminderd. Onder verwijzing naar het overheidsrapport 'Om het academisch erfgoed' tekende de spreker in grote lijnen hoe er bestuurlijk is toegewerkt naar een oplossing voor deze problematiek. (De lezing van de tweede spreker, prof.dr J.A.M.F. Vaessen, is integraal afgedrukt in nummer 1 van jaargang 1998 van het Bulletin.) Tijdens deze bijeenkomst werden de leden geïnformeerd over het feit dat de secretaris van de Bond, ir W.B.J. Polman, zich genoodzaakt heeft gezien om zijn bestuurslidmaatschap neer te leggen.

Overzien we het afgelopen jaar, dan kunnen we vaststellen dat er sprake is van een duidelijk toenemende belangstelling voor de activiteiten van de Bond. In 1994 lag het gemiddelde aantal bezoekers aan de bijeenkomsten van de KNOB op 55 personen en in 1995 op 61. In 1996 was er sprake van een geringe terugval in de bezoekersaantallen (53), maar in het afgelopen jaar steeg dat getal tot niet minder dan 69. De zorgelijke woorden die de voorzitter tijdens de vorige Jaardag heeft gesproken, hebben kennelijk effect gesorteerd.

Ook in meer algemene zin is er in ons land een omslag merkbaar in de belangstelling voor en de bezorgdheid over de toekomst van het culturele erfgoed. Sinds het verschijnen van de Cultuurnota 1997-2000 'Pantser of ruggengraat' is er in dat opzicht het nodige

veranderd. In het kader van het zogeheten Belvedere-project wordt door vertegenwoordigers van verschillende ministeries (OCW, LNV en VROM) nagegaan op welke wijze de cultuurhistorische waarden in stad en land beter geïntegreerd kunnen worden in de ruimtelijke planvorming. Deze ontwikkeling is ook van belang voor de Oudheidkundige Bond. Terecht is er in het Bulletin van de Bond (p. 75-77) aandacht besteed aan deze problematiek. In dat kader streeft de KNOB onder andere naar een betere afstemming van de eigen activiteiten met die van de Bond Heemschut. Daartoe wordt enkele keren per jaar een bestuurlijk overleg gehouden tussen enkele leden van de directie van Heemschut en het bestuur van de Bond. Doel van dat overleg is de invulling van de verschillende taken van beide organisaties zo op elkaar af te stemmen dat er naar de samenleving toe een meerwaarde kan ontstaan.

In het jaar 1997 werden opnieuw vijf nummers van het Bulletin uitgebracht, waaronder één dubbelnummer. Op 20 januari jl. hebben het Bestuur van de Bond en de redactie van het Bulletin in een gemeenschappelijke vergadering de afgelopen jaargang geëvalueerd. Als eerste kon worden vastgesteld dat het Bulletin zowel inhoudelijk als uiterlijk het afgelopen jaar opnieuw heeft beantwoord aan de hoge standaard die men aan het huisorgaan van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond mag stellen. Daarnaast werd opgemerkt dat het Bulletin gedurende de laatste jaren vooral een architectuurhistorisch karakter heeft gekregen. De redactie ziet vooral op dat gebied een hiaat in het bonte spectrum van gespecialiseerde vaktijdschriften op het brede terrein van de oudheidkunde en in die niche heeft het Bulletin zich genesteld. Actuele onderwerpen en nieuwe ontwikkelingen blijven echter de aandacht houden van de redactie. Daarbij wordt met name gedacht aan ontwikkelingen die zich voordoen op het grensvlak van twee of meer aandachtsvelden of de bijzondere problematiek van een bepaald wetenschapsgebied overstijgen. Er bestaat namelijk een gerede kans dat er in dergelijke gevallen bij gespecialiseerde tijdschriften minder animo zal bestaan om bijzondere aandacht te vragen voor zulke ontwikkelingen.

De KNOB zou grote moeite hebben om de kwaliteit van zowel de studiedagen als het Bulletin op het huidige niveau te handhaven als we niet jaarlijks mochten rekenen op financiële ondersteuning van de zijde van het Rijk. Zowel het ministerie van OCW als de Rijksdienst voor de Monumentenzorg willen we op deze plaats dan ook hartelijk danken voor de middelen die in het jaar 1997 ter beschikking zijn gesteld. De ondersteuning die de Bond in het afgelopen jaar heeft mogen ervaren van de zijde van de RDMZ gaat echter veel verder dan alleen het financiële vlak. Ook voor die verdergaande materiële en personele ondersteuning willen we op deze plaats zowel de directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg als zijn medewerkers hartelijk dank zeggen. Gedurende het inmiddels aangebroken lustrumjaar hopen we weer een beroep te kunnen doen op de RDMZ. De voortekenen zijn in dat opzicht veelbelovend.

Een eerste verslag van de activiteiten van de eeuwfeestcommissie heeft U al kunnen lezen in het voorlaatste nummer van het Bulletin (p. 187). De voorbereidingen voor de eeuwfeestviering zijn inmiddels in volle gang. Een commissie bestaande uit de dames M.E. de Haas en E. Stades-Visscher en de heren C.M.W. Hendriks, G.W. van Herwaarden J.F. van Regteren Altena en C.G. Scheltema is al sinds 1996 bezig om zich onder leiding van Uw voorzitter voor te bereiden op dit lustrum. Als centraal thema voor dit lustrum is gekozen: 'Honderd jaar oudheidkunde in Nederland: ontwikkeling in het denken over het cultureel erfgoed'. Op 15 oktober zal in de Stadsgehoorzaal te Leiden een wetenschappelijk congres aan dit onderwerp worden gewijd. Als sprekers zijn uitgenodigd: prof.dr A.J.J. Mekking, mr R. Hoekstra, mw prof.dr W. Fock, prof.dr B. Needham en prof.dr W.A. van Es.

In het kader van de eeuwfeestviering is een achttal personen gevraagd om hun ervaringen met de huidige Monumentenwet op papier te zetten. Deze evaluerende beschouwingen zullen in het zomer-nummer van het Bulletin worden gepubliceerd. Tijdens het wetenschappelijke congres zullen deze ervaringen ongetwijfeld een rol gaan spelen in de discussies. Nadrukkelijk rekent het bestuur het tot de taak van de Bond om als particuliere organisatie het handelen van de overheid kritisch te blijven volgen.

Op 15 oktober wordt niet alleen het wetenschappelijke congres gehouden, maar zal ook een reizende fototentoonstelling worden geopend die aandacht vraagt voor een veelheid van objecten en vraagstukken die een rol hebben gespeeld in de geschiedenis van de KNOB. De catalogus bij deze tentoonstelling zal ook in een nummer van het Bulletin verschijnen, tegelijkertijd met een overzicht van de geschiedenis van de Bond van de hand van de heer Van Herwaarden. Het spreekt van zelf dat dit nummer van het Bulletin eveneens op 15 oktober beschikbaar zal zijn.

De feestelijke jubileumbijeenkomst zal plaatsvinden op 28 januari 1999 in de Aula van de Universiteit van Amsterdam. Op die dag zullen de sprekers zijn prof. H.J.L. Vonhoff en ons erelid prof. C.L. Temminck Groll. Uiteraard zal er op die dag uitgebreid gelegenheid bestaan om elkaar geluk te wensen met het honderdjarig bestaan van de Bond. In de maand april hopen we tijdens een bijzondere bijeenkomst de feestelijkheden rond het eeuwfeest op waardige wijze af te sluiten. Bijzonderheden daarover houdt U nog tegoe.

Het zal duidelijk zijn dat al deze activiteiten een zwaar beslag zullen leggen op de financiële reserves van de KNOB. Dank zij de spaarzaamheid van onze penningmeester hebben we inmiddels een klein fonds kunnen vormen, maar dat is volstrekt ontoereikend voor het realiseren van al onze plannen. Verschillende brieven met een verzoek om subsidie zijn inmiddels uitgegaan, maar zonder een krachtige ondersteuning van de zijde van de leden zal het bestuur er niet in slagen om de feestelijkheden op waardige wijze tot een goed einde te brengen. In het begin van de zomer zal het bestuur zich dan ook schriftelijk tot de leden wenden met het verzoek om een eenmalig bijdrage te geven ter gelegenheid van het lustrum. Voor het inmiddels begonnen lustrumjaar reken ik op Uw aller ondersteuning.

Ik dank U voor Uw aandacht.

G.J. Borger

AUTEURS

Mr. C. J. D. Waal was lid van de Monumentenraad (1986-1990), de Rijkscommissie voor de Monumenten (1990-1995) en is sinds 1996 lid van de Beleidscommissie Monumenten en Archeologie van de Raad voor Cultuur. Hij is thans burgemeester van Castricum.

Ir. E.J. Nusselder. Na een afgebroken studie werktuigbouw volgde studie bouwkunde aan de TH-Delft. Met specialisatie in de architectuur en restauratie werd deze opleiding afgerond. Tijdens de studie bouwkunde werkzaam als studieassistent van de hoogleraar Restauratie. Vanaf 1981 werkzaam bij de Rijksgebouwendienst, bureau rijksbouwmeester, functie: architect, bouwhistoricus, later architect-adviseur monumenten, inmiddels als senior-adviseur.

Ir. Rob Apell is oud districtshoofd van de RDMZ, thans hoofd Bureau Monumentenzorg Amsterdam en vice-voorzitter van de KNOB.

Drs. H.L. de Groot studeerde aan het A.E. van Giffen Instituut voor pre- en protohistorie (UVA). Sinds 1979 is hij werkzaam als archeoloog bij de Gemeente Utrecht, sinds eind jaren tachtig in de functie van gemeentelijk archeoloog.

Mr. Wim M.N. Eggenkamp studeerde rechten aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Hij was van 1972 tot 1984 werkzaam bij de gemeente Leiden, waar hij vooral betrokken was bij de stadsvernieuwing-activiteiten en de restauratie van monumenten in de binnenstad. Van 1984-1990 werkte hij bij de gemeente Haarlem als hoofd van de secretarie-afdeling Openbare Werken, Volkshuisvesting en Bedrijven. In die periode vond onder meer de restauratie van het Tuinwijkcomplex van architect van Loghem plaats. Sinds 1991 is hij directeur van de Amsterdamse Maatschappij tot Stadsherstel N.V. Hij schreef vele artikelen over stadsvernieuwing en monumentenzorg. Hij is bestuurslid van tal van particuliere organisaties op monumentengebied, waaronder het Nationaal Contact Monumenten (NCM). Voorts is hij voorzitter van het Nationaal Restauratie Centrum (NRC).

Ir. C.O. Bouwstra studeerde architectuur en restauratie aan de T.U. Delft. Hij is werkzaam als particulier restauratie-architect binnen het architectenbureau Verlaan & Bouwstra te Vianen en bestuurslid van de KNOB.

Ir. Jan Kamphuis heeft aan de Technische Universiteit Delft de opleiding Bouwkunde gevolgd, met als specialisatie restauratie. Hij is in 1984 met lof afgestudeerd op een bouwhistorisch onderzoek naar kasteel Nederhemert. Na zijn studie heeft hij in 1984 samen met ir D.B.M. Hermans een bouwhistorisch bureau opgestart, dat hij vanaf 1991 alleen heeft voortgezet onder de naam *Kamphuis, bureau voor bouwhistorie*. Opdrachtgevers zijn onder meer de Rijksgebouwendienst, de Gemeente Breda, andere gemeenten, het ministerie van Defensie, stichtingen en particulieren. Tevens is hij bestuurslid van de Stichting Bouwhistorie Nederland.

Drs. Karel Emmens heeft aan de Katholieke Universiteit Nijmegen architectuurgeschiedenis gestudeerd, met als specialisatie de middeleeuwen. Hij is in 1991 met lof afgestudeerd op een onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de Sint-Joriskerk te Amersfoort. Na zijn studie is hij onder meer werkzaam geweest bij de NOS en als ambtenaar monumentenzorg in de gemeente Waterland. Sinds 1996 is hij in dienst van *Kamphuis, bureau voor bouwhistorie*, gevestigd in Delft. Tevens doceert hij architectuurgeschiedenis en bouwhistorie op de post-MTO opleiding restauratiemedewerker in 's-Hertogenbosch. Hij is bestuurslid van de Stichting Bouwhistorie Nederland en coördinator onderwijs binnen die stichting.

Drs. Lydia Lansink is kunsthistoricus, docent architectuurgeschiedenis en onder meer lid van de Provinciale Monumentencommissie en de MSP-begeleidingscommissie Zuid-Holland, de Monumentencommissie Haarlem, de Welstands- en Monumentencommissie van de Stichting Dorp, Stad en Land, de Raad voor Cultuur en het bestuur van de Vereniging Kunsten '92. Zij heeft onder andere gepubliceerd over het Amsterdamse architectenbureau A.L. van Gendt en Zonen, de Hollandsche Manege, het Concertgebouw, de Vondelkerk (zie: L. Lansink, 'De Amsterdamse Vondelkerk. Een topmonument op de tocht', in: *Bulletin KNOB*, jaargang 79, nr. 4, november 1980, pp. 156-165), de kerk De Krijtberg, het Museumplein en het Stationsplein in Amsterdam. Dit artikel is op persoonlijke titel geschreven en gebaseerd op ervaringen van de auteur als onderzoeker in dienst van het Amsterdams Monumenten Fonds en als getuige-deskundige voor de stichting Ad rem monumentorum in de zaak-Omval.

Congres “Honderd jaar oudheidkunde in Nederland; ontwikkeling in het denken over het cultureel erfgoed”

In de Stadsgehoorzaal, Breestraat 60 Leiden
15 oktober 1998, 10.00-17.00 uur

Met het congres “Honderd jaar Oudheidkunde in Nederland” wil de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond een impuls geven aan het wetenschappelijk debat over de maatschappelijke betekenis van het cultureel erfgoed. De KNOB organiseert dit congres ter opening van het jaar waarin de Bond zijn eeuwfeest viert. De KNOB werd namelijk op 7 januari 1899 opgericht en is daarmee de oudste landelijke organisatie op het brede terrein van de oudheidkunde in ons land. Na afloop van het congres volgt een ontvangst door het gemeentebestuur van Leiden in de Waag. Burgemeester, en oud-voorzitter van de KNOB, mr. C.H. Goekoop opent daar een fototentoonstelling getiteld: “Cultureel erfgoed in beeld; 100 jaar KNOB”. Deze tentoonstelling, samengesteld met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, geeft een beeld van diverse aspecten van de monumentenzorg in Nederland gedurende de afgelopen 100 jaar en de rol die de KNOB daarbij heeft gespeeld.

Programma

- 10.00 uur Ontvangst met koffie.
- 10.30 uur Welkom en opening door voorzitter van de KNOB prof. dr. G.J. Borger.
- 10.45 uur *“De cultuurgeschiedenis van de monumentenzorg”* door prof. dr. A.J.J. Mekking, hoogleraar architectuurgeschiedenis, RU Leiden.
- 11.20 uur *“De legitimatie van het overheidsbeleid”* door mr. R.J. Hoekstra, lid van de Raad van State.
- 11.55 uur *“De rol van wetenschap en onderwijs”* door mevr. prof. dr. C.W. Fock, hoogleraar kunstgeschiedenis, RU Leiden.
- 12.30 uur Lunch.
- 13.30 uur *“Een volk dat leeft, bouwt voort op zijn verleden: ruimtelijke ordening met historisch besef”* door prof. dr. B. Needham, hoogleraar planologie, KU Nijmegen.
- 14.05 uur *“Archeologie alstublieft”* door prof. dr. W.A. van Es, emeritus hoogleraar archeologie, VU Amsterdam, oud-directeur ROB.
- 14.40 uur Discussie.
- 15.40 uur Afsluiting door voorzitter KNOB.
- 15.45 uur Vertrek naar De Waag.
- 16.00 uur Ontvangst door het Gemeentebestuur van Leiden in De Waag en opening van de fototentoonstelling door Burgemeester van Leiden, mr. C.H. Goekoop.
- 16.30 uur Einde programma.

